Blad voor bijzondere collecties Amsterdam University Press & Universitaire Bibliotheken Leiden * 38 nr. 1 | 2022

De Boekenwereld

9 789463 728393 >

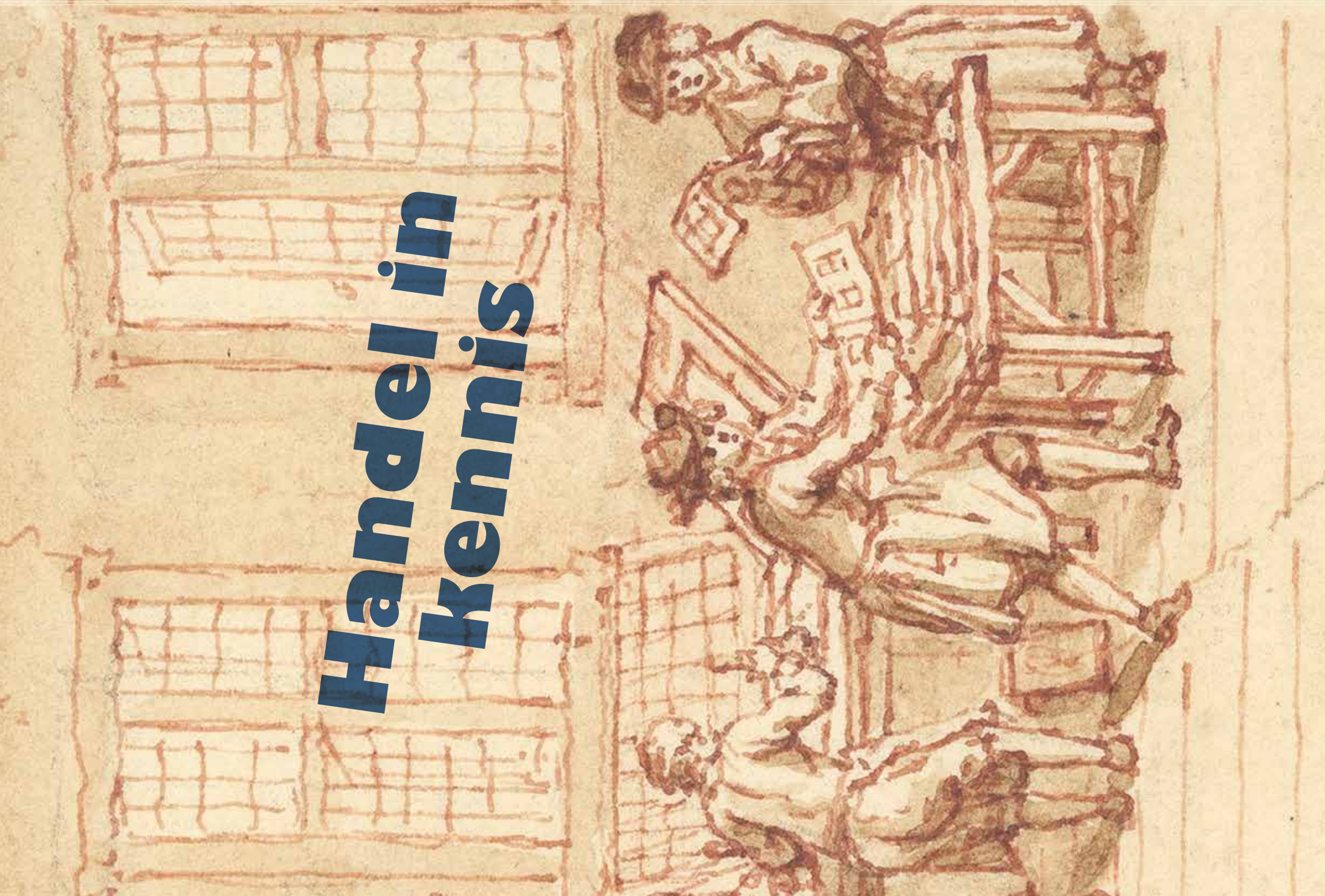

Handel in kennis

BUBB KUYPER

Veilingen boeken, manuscripten en kunst

Gespecialiseerde veilingen van boeken, kunst en manuscripten

Elk voor- en najaar worden omvangrijke internationale veilingen gehouden
waarbij goed gedocumenteerde geïllustreerde catalogi verschijnen
die tevens te raadplegen zijn via de website

Het aanbod omvat een breed scala aan onderwerpen:

☛ **boeken** (oude en zeldzame edities, wetenschappelijke bibliotheken, eerste drukken, geïllustreerde boeken, boekbanden, bibliofilie enz.),

☛ **prenten** (oude meester grafiek, moderne kunst, Japanse prenten, cartografie en topografie, posters, foto's enz.),

☛ **tekeningen, schilderijen en aquarellen**

☛ **manuscripten** (middeleeuwse miniaturen, literaire handschriften, autografen, historische documenten enz.)

Veiling 77

22 t/m 25 november 2022

Kijkdagen (onder voorbehoud): 17 t/m 20 november (10.00-16.00 uur)

met o.a.
* boeken uit de bibliotheek van **Luke Reerink** (deel 2)
* fotografie uit de nalatenschap van **René Krul** (deel 2)
* ex libris uit de collectie van **Henk Weltje** (deel 2)
* typografische ontwerpen van **Piet Zwart** uit de collectie van **Kees Broos**

Inbreng voor de najaarsveiling is mogelijk tot half augustus
Openingstijden: maandag t/m vrijdag van 9.00 tot 17.00 uur

BK

BUBB KUYPER
VEILINGEN BOEKEN, MANUSCRIPTEN EN GRAFIEK BV
Kenaupark 30 – 2011 MT Haarlem – tel. 023-532 39 86
email info@bubbkuyper.com – website www.bubbkuyper.com

De Boekenwereld jaargang 38 nummer 1 | 2022

Handel in kennis

Dit nummer is een coproductie met Universitaire Bibliotheken Leiden

2
Leidse wetenschappelijke uitgeverij
Een geschiedenis van ruim vijfhonderd jaar
Paul Hoftijzer

4
Leidse drukkersmerken
Paul Hoftijzer

6
Christoffel Plantijn in Leiden (1583-1585)
Kasper van Ommen

8
Arabische typografie in Leiden
Arnoud Vrolijk

16
Kennis op maat
De Leidse Elzeviers en de kunst van het uitgeven
Lukas Reddemann

22
Laveren tussen wereld en wetenschap
Een interview met Maurits van den Boogert bij Brill
Fleur Praal

28
Onafhankelijke wetenschap
Elie Luzac en Leidse natuurwetenschappers
Rietje van Vliet

34
'Gy ziet dus, dat het een hondsvod is'
Willem Bilderdijk en zijn uitgevers
Rick Honings

38
Koop jij bij Somerwil?
Erik-Jan Dros

44
De wetenschappelijke tak van het imperium van A.W. Sijthoff
Berry Dongelmans

52
'Dat boek moet er gewoon komen'
Een interview met Evelyn de Regt van Primavera Pers
Tommy van Avermaete

58
De Leidse familie Sala
Van lijstenmaker tot kunsthandelaar
J.F. Heijbroek

66
Van Parijs naar Deventer
De geschiedenis van een boek
Bram Boers

70
In de STCN
De STCN en de voormalige koloniën
Deel 1: Een onwillige predikant en een 'stadsdrukkeresse' in Batavia
Marja Smolenaars

75
Ingeprent
De allerkleinste objecten in het Rijksmuseum
Róman Kienjet

78
Gedenkboek 1898-1923
Een project het gedenken waard
Bettina Heyder

86
Archangelsk (48)
Chasse aux livres à l'étranger
Cornelis Jan Aarts

92
Boeken
96
Personalia
97
Colofon

16

22

28

34

38

58

Leidse drukkerij (van de Elzeviers?), onbekend, 17e eeuw (detail).

Leidse wetenschappelijke uitgeverij

Een geschiedenis van ruim vijfhonderd jaar

Paul Hoftijzer

Kopie van het inschrijfregister van meesters en leerlingen van het Leidse boekverkopersgilde. Het handschrift is begonnen in 1708 door de gildeknecht Sybrant Verruwhert, die de tekenaar en graveur François van Bleyswijck vroeg de titelpagina te tekenen. Allard Pierson, Amsterdam, Bibliotheek KVB VH 6242.

Alle begin is moeilijk. Pas in 1483, ruim tien jaar nadat de boekdrukkunst in de Lage Landen was geïntroduceerd, was voor het eerst een drukker-uitgever in Leiden actief. Leiden was toen al een van de grotere Hollandse steden met een bevolking van tegen de 10.000 inwoners. Die eerste uitgever heette Heynricus Heynrici, maar er is verder vrijwel niets over hem bekend. We weten niet of hij uit Leiden kwam, bij wie hij het drukkersvak had geleerd, zelfs niet waar hij was gevestigd.

In de bijna honderd jaar daarna zijn er maar een paar Leidse uitgevers geweest die boven het maaiveld uitstaken. De bekendste en belangrijkste van hen is Jan Seversz, behalve drukker en boekverkoper ook perkamentmaker, die in de twintig jaar van zijn werkzaamheid een indrukwekkend fonds van ruim honderd titels op de markt heeft gebracht. Na zijn door zijn protestantse geloofsovertuiging gedwongen vertrek uit Leiden in 1524 waren er zo nu en dan nog wel wat uitgevers actief, maar hun werkzaamheid stelde niet veel voor. Dat was zeker een gevolg van de toenemende onrust in de Lage Landen op sociaal-economisch, politiek en godsdienstig gebied, maar daarnaast leed de lokale boekhandel onder de dominante positie van Antwerpen, het belangrijkste uitgeefcentrum van Noordwest-Europa.

In 1575 zou in deze situatie plots verandering komen. Leiden had net een zwaar beleg doorstaan van Spaanse troepen en werd daarvoor op niet kinderachtige wijze beloond. De stad kreeg een universiteit, de eerste van de Noordelijke Nederlanden. Die stichting was het gevolg van een succesvolle lobby van twee vrienden, de Leidse stadssecretaris Jan van Hout en de lokale garnizoenscommandant Jan van der Does, heer van Noordwijk, beter bekend als Janus Dousa. Als representanten van het opkomend humanisme in het Noorden streefden zij naar een instelling die kon dienen als academisch opleidingscentrum voor predikanten, juristen en artsen, of zoals het door Willem van Oranje in een brief aan de Staten van Holland van 28 december 1574 werd verwoord, 'tot een vast stuensel ende onderhoudt der vryheyt ende goede wettelicke regieringe des lants niet alleen in zaeken der religie, maer oock in tgene den gemeynen borghelicken welstandt belanght.'

Voor Van Hout en Dousa was het vanzelfsprekend dat de jonge universiteit ook kon beschikken over een goede drukker. De eerste die deze rol vervulde was de uit Antwerpen afkomstige Andries Verschout, die het vak had geleerd bij Christoffel Plantijn. Zijn productie is bescheiden en al twee jaar later werd hij vervangen door een andere Antwerpenaar, Willem Silvius, stadsdrukker van Antwerpen en voormalig drukker van de Spaanse koning. De Staten van Holland stelden hem formeel aan als universiteitsdrukker en als drukker van het gewest en boden hem gunstige arbeidsvoorwaarden. De bejaarde Silvius overleed echter weinig later en zijn zoon en opvolger Carel bleek niet tegen de taak opgewassen. Daarom werd wederom de blik naar Antwerpen gericht, nu met de bedoeling de grootste vis te vangen. Dat was de al genoemde Christoffel Plantijn, eigenaar van de grootste en best uitgeruste drukkerij en uitgeverij van de Nederlanden, de *Officina Plantiniana*.

Plantijn was inderdaad bereid om naar Leiden te komen, al was het maar voor een paar jaar. Hij werd in 1586 opgevolgd door zijn schoonzoon Franciscus Raphelengius en na hem door diens zonen, die de Leidse vestiging van het bedrijf tot 1618 zouden voortzetten. *The rest is history*, zou men kunnen zeggen, want als geen andere onderneming heeft de Leidse *Officina Plantiniana* het fundament gelegd voor de groei en bloei van de Leidse wetenschappelijke uitgeverij in de eeuwen daarna. En wat voor een geschiedenis! In 2008 werd in het Leidse Stedelijk Museum 'De Lakenhal' een overzichtstentoonstelling georganiseerd over zeven eeuwen boekcultuur in Leiden en daaruit, evenals uit de begeleidende publicatie *Stad van boeken*, bleek nog eens hoe belangrijk de wisselwerking tussen universiteit en boekenbedrijf is geweest. Het is bovendien een situatie die tot op de dag van vandaag voortduurt.

Deze zomer is er opnieuw een boekententoonstelling in Leiden. Aanleiding is de manifestatie 'Leiden, European city of science', die het hele jaar 2022 duurt. De tentoonstelling wordt gehouden in het Rijksmuseum van Oudheden en heeft als thema 'Books that made history'. Getoond wordt een keuze van 25 boeken die een sterke band hebben met de academische geschiedenis van Leiden, vanaf 1575 tot heden. Ook deze aflevering van *De Boekenwereld* is onderdeel van de viering van Leiden als stad van wetenschap. Gekozen is voor het thema 'De rol van de uitgever in de productie van kennis'. Daartoe is een breed gezelschap van jongere en oudere onderzoekers gevraagd bijdragen te leveren. Nieuw licht wordt geworpen op gevestigde uitgevers als Plantijn, de Elzeviers, Elie Luzac en A.W. Sijthoff, maar er is ook een overzichtsartikel over de Arabische typografie in Leiden. Voorts wordt de relatie tussen Bilderdijk en zijn Leidse uitgevers beschreven en is er een bijdrage over de negentiende-eeuwse uitgever Pieter Somerwil, die zijn pedelschap van het Leids Studenten Corps combineerde met de uitgave en verkoop van boeken. Over actuele ontwikkelingen wordt – letterlijk – gesproken in twee interviews met representanten van de hedendaagse Leidse uitgeverij, Evelyn de Regt van Primavera Pers en Maurits van den Boogert van uitgeverij Brill. Daarnaast wordt wordt een kleine selectie gepresenteerd van Leidse drukkersmerken door de eeuwen heen.

Literatuur

Er bestaat een aanzienlijk corpus van artikelen en boeken over het Leidse boekenbedrijf. De beste toegang biedt daartoe de bundel van de hand van A.Th. Bouwman en anderen, *Stad van boeken. Handschrift en druk in Leiden, 1260-2000* (Leiden: Primavera Pers/Uitgeverij Ginkgo, 2008). Over Leidse drukkersmerken schreef P.G. Hoftijzer, '*Pallas Nostra Salus*. Early modern printer's marks in Leiden as expressions of professional and personal identity', in: B.F. Scholz & A. Wolkenhauer (eds.), *Typographorum emblemata. The printer's mark in the context of early modern culture.* Berlin/Boston: De Gruyter 2018 [Written Media. Perspectives in communication and book studies 4], p. 169-196.

https://doi.org/10.5117/DBW2022.1.001.HOFT

Leidse drukkers-merken

Paul Hoftijzer

In Leiden werden al meteen na de introductie van de boekdrukkunst in de stad drukkersmerken gebruikt. Drukkersmerken kunnen worden beschouwd als bedrijfslogo's *avant la lettre*. Aanvankelijk waren het eenvoudige beeldmerken gebaseerd op de initialen van de uitgever of het wapen van de stad Leiden. Vanaf de tweede helft van de zestiende eeuw stonden zij evenwel onder invloed van het opkomend genre van de emblematiek, waarbij woord – het motto van de uitgever – en beeld – een toespeling op zijn naam of specialisme – op elkaar inwerken. Vanzelfsprekend was de academische context voor veel Leidse uitgevers een bron van inspiratie. De universiteit, in de persoon van de hoogleraren en studenten, was immers hun voornaamste leverancier van kopij en afnemer van boeken.

Drukkersmerk van de eerste Leidse drukker **Heynricus Heynrici** (w. 1483-1484). De Hollandse leeuw houdt twee schilden vast, een met het wapen van de stad Leiden en de ander met het huismerk van Heynrici. Helaas is niet bekend waar het bedrijf van Heynrici gevestigd was.

Drukkersmerk van **Dirick Horst** (w. 1562-1568), een kleine uitgever met een fonds van negentien uitgaven. Dit merk uit 1564 is geïnspireerd door een beschrijving uit Plinius' *Naturalis historia* van de kraanvogels, die de nacht gezamenlijk slapend doorbrengen. Een van de

vogels houdt de wacht door een steen in zijn poot vast te houden. Mocht hij toch in slaap vallen, dan laat hij de steen vallen met als gevolg dat de hele groep wakker wordt. Het motto luidt 'Vigilitate' (Wees waakzaam). Het merk was al eerder door andere uitgevers gebruikt, onder wie de Spaanse drukker Martin de Montesdoca.

Drukkersmerk van de Leidse **Officiniana Plantiniana** (w. 1583-1618), dat identiek is aan dat van het Antwerpse moederbedrijf. Deze

fraaie ets werd in 1594 gebruikt voor een uitgave van Franciscus I Raphelengius. We zien de passer, het huismerk van het bedrijf in Antwerpen, waarvan de werking wordt omschreven met het neostoïcijnse motto 'Labore et Constantia' (Door arbeid en standvastigheid).

Drukkersmerk van **Jan Paedtsz Jacobsz** (1579-1622). Deze uitgever was geboren te Leiden, maar had enige tijd in Engeland gewoond als protestants vluchteling. In 1601 werd hij benoemd tot universiteitsdrukker als opvolger van Christoffel Raphelengius. Het merk is een toespeling op zijn naam. We zien een metalen schrijfpen waarmee vijf paralelle lijnen kunnen worden getrokken voor de notatie van muziek. De naam van zo'n pen luidt in het Frans *patte*, klauw, afgeleid van de nagels van een roofdier. Het motto is 'Aequabilitate' (Met gelijkmatigheid).

https://doi.org/10.5117/DBW2022.1.002.HOFT

Drukkersmerk van **Christoffel Guyot** (w. 1598-1605). Deze uit Antwerpen afkomstige protestantse vluchteling werkte eerst enige tijd voor Franciscus I Raphelengius, maar begon in 1598 voor zichzelf. Hij kocht een bedrijfspand op de hoek van de Kloksteeg en Nieuwsteeg, de plaats waar ruim een eeuw daarvoor een rusthuis was gevestigd van de Duitse Orde. Een van de bewoners van dat huis was de befaamde jurist Philip van Leyden (c. 1326-1382) geweest, die daar ook een voor die tijd aanzienlijke bibliotheek van 73 banden met handschriften bewaarde. Deze collectie werd na zijn dood overgedragen aan de stad, waarna het huis de naam 'Templum Salomonis' kreeg, tempel van de wijze koning Salomo in Jeruzalem. Guyot was zich bewust van die connotatie en gebruikte een afbeelding van de tempel als zijn drukkersmerk, met het bijbelse motto 'Templum Dei vos estis' (Weet u niet dat u een tempel van God bent).

De Leidse uitgever **Jean Maire** (w. 1603-1657) was een geduchte concurrent van de Elzeviers. Hij is beroemd door de uitgave van het debuut van René Descartes, *Discours de la méthode* (1637). Zijn winkel was gevestigd in de Pieterskerkchoor-

steeg, waar hij als uithangteken, en bijgevolg als drukkersmerk, een afbeelding van een spittende man gebruikte, met het motto 'Fac et Spera' (Werk en hoop), mogelijk geïnspireerd door Psalm 37:3 ('Vertrouw op de Heer en doe het goede'). Deze fraaie houtsnede dateert van 1633.

Vader en zoon **David en Felix Lopez de Haro** (w. resp. 1635-1663 en 1664-1693) stamden af van een Spaanse edelman. Hun winkel was gevestigd op het Rapenburg, recht tegenover de Academie. Als drukkersmerk gebruikten zij een

phoenix, die opstijgt uit een vuur in de kruin van een palmboom. Twee engelen tonen een boek met de zinspreuk 'Immortalitati' (Voor de eeuwigheid).

Frederik Haaring (w. 1688-1712) was een van de vele minder bekende Leidse uitgevers en boekverkopers. Kennelijk wilde hij via zijn drukkersmerk zijn dankbaarheid aan de universiteit als zijn voornaamste werkgever laten blijken. Het merk toont de geboorte van Minerva uit het hoofd van Jupiter in de smidse van Vulcanus. Het motto luidt 'Pallas nostra salus' (Minerva is ons heil).

Een van de aardigste Leidse drukkersmerken is dat van de boekverkoper en veilinghouder **François Moeyaert** (w. 1644-1662), al gebruikte hij het maar één keer, in

1654. Het toont het Leidse academiegebouw aan het Rapenburg, met aan de overkant een boom, waarin twee mannetjes (studenten?) zijn geklommen, in een poging een appel te plukken. Wanneer een van hen uit de boom valt omdat hij te hoog is geklommen, zegt de ander in een tekstballonnetje 'Medio tutissimus ibis' (Je bent het veiligst in het midden). Het merk is ontleend aan een embleem uit de bundel *Emblemata, partim moralia partim etiam civilia* (Gouda, 1618) van Florentinus Schoonhovius, het motto komt uit de *Metamorphoses* van Ovidius (II 137).

De gerenommeerde Leidse drukker, uitgever en boekverkoper **Pieter van der Aa** (w. 1683-1733) gebruikte diverse drukkersmerken, waarin zijn nauwe band met de stad en de universiteit – hij werd in 1715 zowel stads- als academiedrukker – tot uiting kwam. Het mooist is wel dit gegraveerde merk, waarop we links Minerva zien met haar attributen en Van der Aa's motto 'Studio et vigilantia' (Door ijver en oplettendheid). Rechts zien we de leeuw met het wapen van Leiden, die tot op de dag van vandaag de toegang tot de Burcht op de achtergrond bewaakt. Ook is in de verte het Leidse academiegebouw te zien, met ernaast de top van Van der Aa's huis aan het Academiepleintje.

Christoffel Plantijn in Leiden (1583-1585)

Kasper van Ommen

Een universiteit zonder boeken is ondenkbaar en boeken zijn ondenkbaar zonder auteurs, drukkers en uitgevers. Dat zag de universiteit bij haar stichting al snel in. Drukker, uitgever en boekhandelaar Christoffel Plantijn (ca. 1520-1589) verbleef van 1583 tot 1585 in Leiden en werkte in deze periode voor de universiteit en voor de Staten van Holland.

De universiteit was al vroeg tot het inzicht gekomen dat voor haar toekomstige bloei de aanwezigheid van een academiedrukker noodzakelijk was. Plantijn kocht eind 1582 een voornaam huis, Assendelft geheten, dat op de hoek van de Breestraat en de Vrouwensteeg stond. Op de gedenksteen in de muur in de Vrouwensteeg wordt de vestiging van de Plantijnse drukkerij en de voortzetting ervan door Plantijns

Adriaen Thomasz Key, Portret van Christoffel Plantijn, 1584.

IVSTIFICATION
DV SERENISSIME
DON ANTONIO ROI DE PORTVGAL PREMIER DE CE NOM, TOVCHANT LA guerre qu'il faict à Philippe Roi de Castille, ses subiects & adherens, pour estre remis en son Roiaume.
AVEC VNE HISTOIRE SVMMAIRE de tout ce qui s'est passé à ceste mesme occasion, iusques en l'An M. D. LXXXIII. inclusivement.
ACAD. LVGD.
Par commandement & ordonnance des Superieurs.
A LEYDE,
En l'Imprimerie de Christophle Plantin,
M. D. LXXXV.

Titelpagina van de Franse vertaling van *Explanatio veri ac legitimi iuris.*

schoonzoon Franciscus I Raphelengius (1539-1597) herdacht. Op 29 april 1583 werd Plantijn ingeschreven in het *Album Civium Academicorum*.[1] De benoeming tot 'ordinaris drucker van de voorsz. universiteit' kwam officieel rond op 14 mei 1584 (en was terugwerkend van kracht vanaf 1 mei 1583) tegen een jaarwedde van 200 gulden. Plantijn was niet de eerste academiedrukker in Leiden, maar werd wel de bekendste en de bekwaamste. Hij was enigszins tegen zijn zin naar Leiden gekomen – zijn gezondheid was zwak en hij moest op adem komen van zijn vele reizen, daarnaast was er de voortdurende oorlogsdreiging in de Zuidelijke Nederlanden – maar Plantijn voelde er zich uiteindelijk aardig thuis samen met zijn goede vrienden Justus Lipsius (1547-1606), Janus Dousa (1545-1604) en Jan van Hout (1542-1609) op wie hij kon terugvallen en die hem steunden in zijn werk. Plantijn was en bleef katholiek, maar hij bepaalde dat hij zich als drukker voor de universiteit en de Staten van Holland onpartijdig en neutraal zou opstellen. Hij wenste noch voor de katholieke, noch voor de protestantse zaak ingezet te worden en hield zich verre van politieke controverse. Het drukken van wetenschappelijke teksten en daarmee het ondersteunen van de universiteit in haar onderwijs- en onderzoekstaken beschouwde hij als zijn primaire activiteiten. De eerste Leidse publicatie verscheen in het najaar van 1583 en betrof een geïllustreerde geschiedenis van de graven van Holland door de Zeeuwse filoloog en historicus Adrianus Barlandus (1486-1538).[2] Een belangrijke plaats in het fonds namen de boeken van Plantijns vriend en sterauteur Lipsius in, die

https://doi.org/10.5117/DBW2022.1.003.OMME

EXPLANATIO
VERI AC LEGITIMI
IVRIS, QVO SERENISSIMVS LVSITANIÆ REX ANTONIVS EIVS NOMINIS PRIMVS nititur, ad bellum Philippo Regi Castellæ pro regni recuperatione inferendum.
VNA CVM HISTORICA QVADAM enarratione rerum eo nomine gestarum usque ad Annum M. D. LXXXIII.
ACAD. LVGD.
Ex mandato & ordine Superiorum,
LVGDVNI BATAVORVM,
In Typographia Christophori Plantini.
M. D. LXXXV.

Titelpagina van het door Plantijn onder dwang van de Staten van Holland gedrukte pamflet *Explanatio veri ac legitimi iuris, quo serenissimus Lusitaniae rex Antonius eius nominis primus nititur, ad bellum Philippo Regi Castellae, pro regni recuperatione inferendum* (1585).

Stamboom uit de Franse vertaling van *Explanatio veri ac legitimi iuris, quo serenissimus Lusitaniae rex Antonius eius nominis primus nititur, ad bellum Philippo Regi Castellae, pro regni recuperatione inferendum* (1585), een pamflet ter rechtvaardiging van don Antonio's aanspraak op de Portugese troon.

op dat moment in Spaanse ogen weliswaar een *persona non grata* was, maar in Leiden op een voetstuk stond. Gedurende de Leidse periode verschenen er ongeveer 115 boeken en pamfletten met het Leidse impressum (en parallel daaraan vaak ook met een Antwerps impressum) en daarnaast een onbekend aantal, maar ongetwijfeld vele, plano-drukken met *series lectionum*, theses voor disputaties (twistredes), lofdichten en ander academisch gelegenheidsdrukwerk.[3]

Druk vanuit de overheid

Ondanks Plantijns uitdrukkelijke voornemen zich verre te houden van welke religieuze of politieke zaak dan ook, ging het toch een keer mis. In 1585 werd hij namelijk door de Staten van Holland gedwongen een pamflet te drukken, waarvan hij direct wist dat de inhoud een van zijn oude opdrachtgevers, koning Filips II van Spanje (1527-1598), niet zou behagen. Het ging om een tekst waarin Don Antonio (1531-1595), de natuurlijke zoon van Infante Don Luis, (naar later bleek valse) aanspraak maakte op de Portugese troon. Don Antonio had in 1580 kort de troon bezet, maar was door de troepen van Filips II verdreven. Het drukken en verspreiden van de *Explanatio veri ac legitimi iuris, quo serenissimus Lusitaniae rex Antonius eius nominis primus nititur, ad bellum Philippo Regi Castellae, pro regni recuperatione inferendum* door Plantijn stond in Spaanse ogen gelijk aan hoogverraad.[4] Plantijn vreesde dat de publicatie van het pamflet, waarvan ook een Franse, Engelse en Nederlandse editie verscheen, zijn terugkeer naar Antwerpen zou verhinderen.

Wat was er gebeurd? Plantijn was aanvankelijk in Leiden direct door een vertegenwoordiger van Don Antonio benaderd met het verzoek om de tekst te drukken. Plantijn had dat resoluut geweigerd. Toen deze vertegenwoordiger achter zijn rug om toch steun en toezeggingen verkreeg van de Staten van Holland, had hij geen andere keus dan de tekst op de pers te leggen. Plantijn liet wel doorschemeren dat dat zeer tegen zijn wil was geschied door het impressum, dat normaliter *ex officina Christophori Plantini* luidde, dit keer af te drukken als *in typographia Christophori Plantini*, met de toevoeging '*Ex mandato & ordine Superiorum*' (op uitdrukkelijk bevel van de overheid). Het politieke spel van de Staten van Holland kan een van de redenen zijn geweest waarom Plantijn in 1585 besloot Leiden te verlaten en weer naar Antwerpen terug te keren. Aan dat besluit lagen ook andere redenen ten grondslag, maar het maakt in ieder geval duidelijk dat het zelden goed is als de politiek zich te veel bemoeit met wat een drukker moet uitgeven. Dat gold toen en dat geldt nu nog steeds.

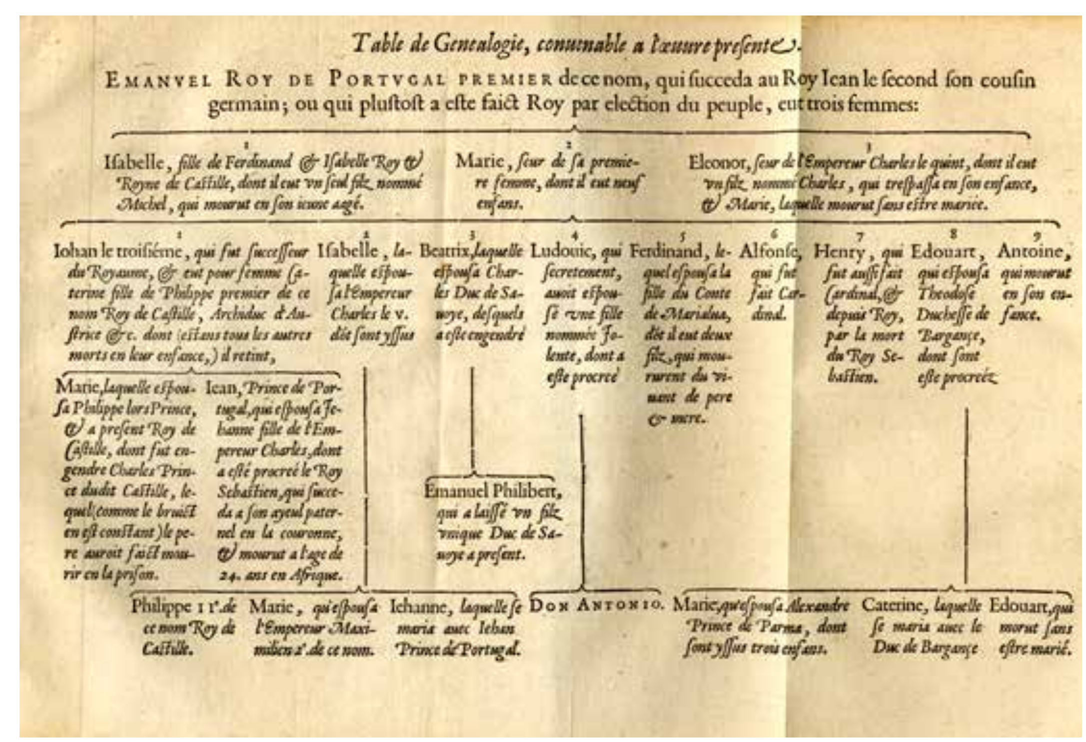
Table de Genealogie, convenable à l'œuvre presente.
EMANVEL ROY DE PORTVGAL PREMIER de ce nom, qui succeda au Roy Iean le second son cousin germain; ou qui plustost a esté faict Roy par election du peuple, eut trois femmes:

Noten

1. UBL ASF 7, f. 23.
2. Hadrianus Barlandus, *Hollandiae comitum historia et icones*. Leiden: Christoffel Plantijn, 1584.
3. R. Breugelmans, oud-conservator van de UB Leiden, heeft in 1975 een eerste aanzet gegeven met de inventarisatie van het in Leiden verschenen drukwerk van Plantijn, maar liet de planodrukken grotendeels buiten beschouwing. Zijn onderzoek wacht nog steeds op een vervolg. Ook in de STCN zijn de planodrukken nog niet systematisch opgenomen. Zie: R. Breugelmans, 'Lugduni Batavorum, ex officina Christophori Plantini, A checklist of Plantin's Leiden imprints, 1583-1586', in: *Quaestiones Leidensis. Twelve studies on Leiden University Library and its holdings published on the occasion of the quater-centenary of the University*. Leiden 1975, pp. 35-48.
4. In de collectie van de UB Leiden is een exemplaar van de Latijnse en Franse editie aanwezig [UBL Pamflet 1585: 3 en 1585: 1]. De Engelse editie werd in Engeland gedrukt, ondanks het impressum met de naam van Plantijn. De Nederlandse versie werd gedrukt door Peter Verhaghen in Dordrecht.

Arabische typografie in Leiden

Arnoud Vrolijk

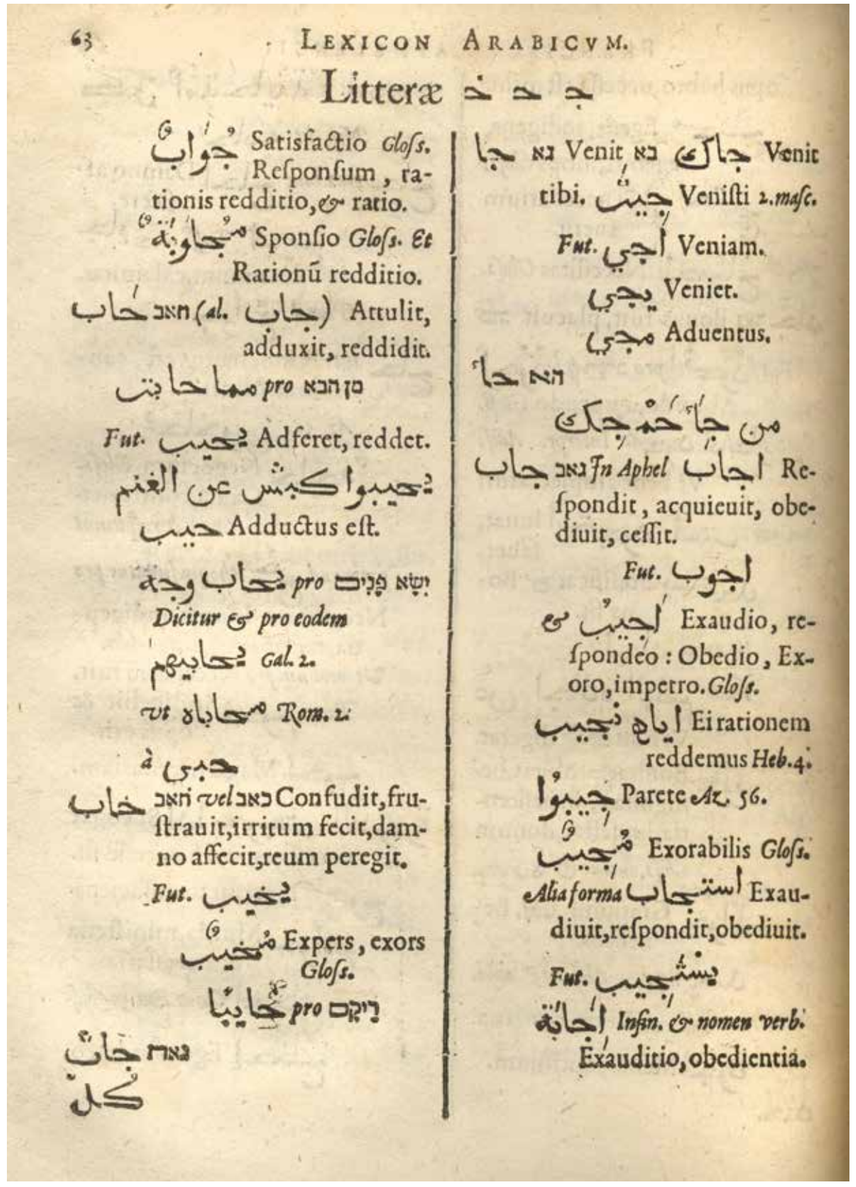

63 LEXICON ARABICVM.

Litteræ ج ح خ

جواب Satisfactio *Gloss.* Responsum, rationis redditio, & ratio.

مجاوبة Sponsio *Gloss.* Et Rationũ redditio.

חאב حاب (*al.* جاب) Attulit, adduxit, reddidit.

מן חבא *pro* مما حابت

Fut. يحيب Adferet, reddet.

يحيبوا كبش عن الغنم

حيب Adductus est.

حاب وجه *pro* יִשָּׂא פָנִים

Dicitur & pro eodem

يحابيهم *Gal. 2.*

vt محاباه *Rom. 2.*

حبى

חאב *vel* כאב Confudit, frustrauit, irritum fecit, damno affecit, reum peregit.

Fut. يخيب

مخيب Expers, exors *Gloss.*

חיקם *pro* حايبا

חאב جاب

كل

جا נא Venit

tibi. جيت Venisti 2. *masc.*

Fut. أجي Veniam.

يجي Veniet.

مجي Aduentus.

חא حا

من جا حمد جك

חאב جاب *In Aphel* اجاب Respondit, acquiescit, obediuit, cessit.

Fut. اجوب

أجيب Exaudio, respondeo: Obedio, Exoro, impetro. *Gloss.*

اياه نجيب Ei rationem reddemus *Heb. 4.*

جيبوا Parete *Az. 56.*

مجيب Exorabilis *Gloss.*

Alia forma استجاب Exaudiuit, respondit, obediuit.

Fut. يستجيب

إجابة *Infin. & nomen verb.* Exauditio, obedientia.

Franciscus Raphelengius, *Lexicon Arabicvm.* Leiden 1613, p. 63.

Leidse geleerden en drukkers hebben een belangrijke rol gespeeld in de ontwikkeling van de Arabische boekdrukkunst in Nederland, vooral in de zeventiende eeuw. Ze hadden elkaar hard nodig: het voor buitenstaanders onleesbare Arabische schrift loopt niet alleen van rechts naar links, maar de letters moeten ook met elkaar doorverbonden worden zoals in ons lopende (cursieve) handschrift. Hoe krijg je dat voor elkaar met losse loden blokjes?[1]

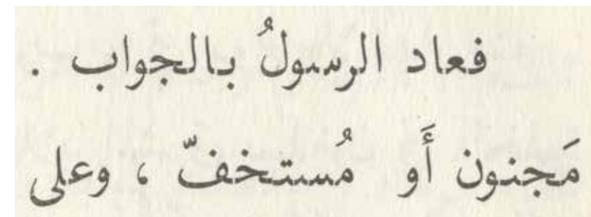

فعاد الرسولُ بالجواب .

مَجنون أَو مُستخفّ ، وعلى

Fragment van een Arabische druk uit Cairo, 1955, met gaatjes tussen de letters.

Weinig mensen realiseren zich dat het Arabisch de enige levende taal is die al sinds meer dan 400 jaar continu in Nederland (en Leiden) wordt onderwezen. Toegegeven, Latijn, Grieks en Bijbels Hebreeuws hebben een langere staat van dienst, maar dit zijn dode talen die bovendien sterk verbonden waren met de Nederlandse culturele en religieuze identiteit. Arabisch was daarentegen de springlevende taal van een – meestal – vijandige wereld en religie. Toch waren er in de late zestiende en vroege zeventiende eeuw verscheidene goede redenen om Arabisch te leren. Karakteristiek voor een handelsnatie als de Nederlandse Republiek was er vooral een commercieel belang. In 1599, slechts vier jaar na de eerste expeditie naar Zuidoost-Azië, benoemden de curatoren van de Leidse universiteit de bekeerde Jood Philippus Ferdinandus tot professor in het Arabisch met het argument dat 'die Arabische spraecke […] aldaer veel gebruyct wort' en dat het goed zou zijn voor de 'Oost-Indische scipvaert'. Omdat de man al snel overleed leidde dit initiatief vooralsnog niet tot blijvende resultaten.
In 1599 voer ook het eerste konvooi van Nederlandse handelsschepen onder eigen vlag naar de Levant. In 1612 werd deze handelsbetrekking geformaliseerd: Sultan Ahmed I van het Osmaanse Rijk verleende uitgebreide privileges aan de Nederlandse Republiek, de zogenoemde 'Capitulaties', die een groot deel van het Midden-Oosten openstelden voor de handel. Een vergelijkbaar verdrag was twee jaar eerder met Marokko gesloten. Een andere belangrijke reden voor het leren van Arabisch was de ambitie om de islam te weerleggen met de kracht van argumenten ('ken uw vijand') of om contact te leggen met de christelijke minderheden in het Midden-Oosten.

Daarnaast werd het Arabisch nuttig gevonden om de diepere betekenis te achterhalen van het Bijbels Hebreeuws, een verwante Semitische taal. Tot slot was er een levendige interesse in de wetenschappelijke literatuur van de Arabischsprekende wereld op het gebied van de geografie, geschiedenis, wiskunde, astronomie en geneeskunde.

Het spreekt vanzelf dat de succesvolle bestudering van het Arabisch afhankelijk was van de productie van grammatica's, woordenboeken en tekstedities, maar het Arabische schrift kon alleen maar gedrukt worden met zijn eigen lettertypen. Dit kon echter niet gerealiseerd worden zonder het oplossen van twee elementaire problemen. Het eerste is dat het Arabische schrift van rechts naar links loopt, maar dit leverde geen onoverkomelijke bezwaren op voor de drukkers, die immers al gewend waren aan het drukken van Hebreeuws. Het tweede probleem is dat het Arabisch een lopend schrift heeft. Dat betekent dat de letters niet los weergegeven kunnen worden met kleine witte tussenruimtes zoals het Latijnse alfabet: ze moeten aan elkaar vastgeschreven worden zoals in ons handschrift. Aangezien het drukken van boeken vroeger gebaseerd was op het principe van losse loden drukletters kon dit probleem onmogelijk opgelost worden. In oudere gedrukte Arabische boeken zie je heel duidelijk kleine gaatjes zitten tussen letters die eigenlijk aan elkaar vast zouden moeten zitten.

Westerse letterontwerpers zijn er pas na de introductie van de computer in geslaagd om te voldoen aan de strikte eisen van de Arabische kalligrafie, een van de best ontwikkelde en meest prestigieuze kunstvormen in de islamitische wereld. Dit was een belangrijke reden waarom de boekdrukkunst zo langzaam doordrong in de islamitische wereld: gedrukte boeken werden niet alleen als onislamitisch beschouwd, maar vooral ook als lelijk. Daarnaast was er geen markt voor de massale verspreiding van drukwerk, omdat tot ver in de negentiende eeuw zo'n 90 tot 95 procent van de bevolking analfabeet was.

Voorlopers

Verrassend genoeg komt het eerste gedrukte Arabische alfabet voor in een houtsnede van de Nederlandse kunstenaar, graveur en drukker Erhard Reuwich of Rewijc ('Reeuwijk') uit Utrecht, die een drukpers oprichtte in Mainz. In 1483-1484 begeleidde Rewijc de kanunnik Bernhard von Breydenbach op diens pelgrimstocht van Mainz naar het Heilige Land. Von Breydenbachs reisverslag, *Peregrinatio in Terram Sanctam*, werd door Rewijc geïllustreerd en in 1486 in druk uitgegeven. Het boek werd ook in het Nederlands vertaald, waarschijnlijk door Rewijc zelf, onder de titel *Die heylighe beuarden tot dat heylighe grafft in Iherusalem* (1488).

Het bescheiden begin van de Arabische drukkunst met losse letters ligt echter in Italië. In 1514, zo'n zestig jaar na de Gutenbergbijbel, gaf paus Julius II de opdracht aan de Venetiaanse drukker Gregorio de' Gregorii om een Arabisch *Horologion* of boek met dagelijkse gebeden te drukken voor de Arabischtalige Grieks-Orthodoxe christenen in de Levant, een religieuze minderheid waaronder de rooms-katholieke Kerk haar invloed wilde vergroten. Het is het eerste boek dat volledig in het Arabisch gedrukt is. Het ontwerp wordt over het

algemeen als onhandig en onevenwichtig beschouwd. Guillaume Postel, een pionier van de bestudering van het Arabisch in Frankrijk, drukte voor 1531 de eerste Arabische grammatica in Europa, *Grammatica Arabica*, die nog minder geslaagd was als typografisch product. Na zulke geïsoleerde pogingen ging het echter snel bergopwaarts. In 1584 regelde Kardinaal Ferdinando de' Medici de oprichting van de eerste professioneel georganiseerde drukkerij voor oosterse talen in Rome, de Typographia Medicea. Deze drukkerij huurde de beste letterontwerper van zijn tijd in, de Fransman Robert Granjon, die elegante Arabische lettertypen ontwierp die nog steeds indruk maken. De drukkerij publiceerde een hele reeks religieuze en seculiere boeken bestemd voor Arabischsprekende christenen in het Midden-Oosten, waarvan sommige met aantrekkelijke illustraties.

Arabisch Nieuw Testament door de Typographia Medicea. Rome 1590, p. 4.

Franciscus Raphelengius

Dit eerste succes in Rome, gesteund door de macht en rijkdom van de katholieke Kerk, was natuurlijk moeilijk te imiteren in het protestantse Noorden. De eerste die het probeerde en een aanvaardbaar resultaat bereikte

Houtsnede met Arabisch alfabet door Erhard Rewijc, in *Die heylighe beuarden…* Mainz 1488, f. 84b.

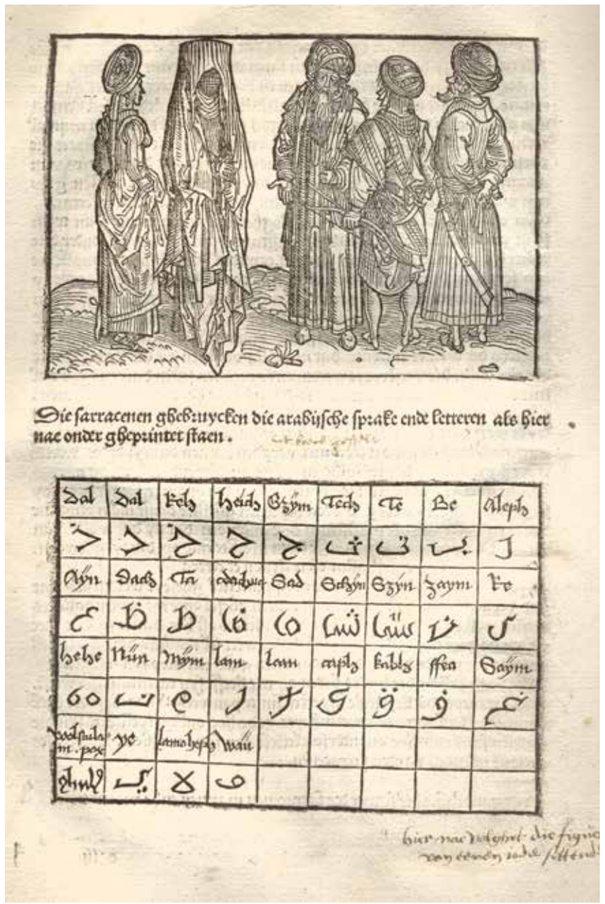

was de Zuidnederlander Franciscus Raphelengius of Frans van Ravelingen, in 1539 geboren in Lannoy (Frans-Vlaanderen, nu een voorstad van Roubaix). Deze schoonzoon van de beroemde Antwerpse drukker Christoffel Plantijn kwam in 1586 naar Leiden om de lokale vestiging van Plantijn over te nemen. Kort daarop werd hij tot hoogleraar Hebreeuws benoemd in Leiden. Op een informele manier gaf hij ook als eerste les in het Arabisch. In 1595 presenteerde hij zijn eigen Arabische letter, waarvan hij ruiterlijk toegaf dat deze gebaseerd was op het voorbeeld van de Romeinse Typographia Medicea. Zijn letterproef *Specimen characterum Arabicorum Officinae Plantinianae Franc[isci] Raphelengij* vormt het begin van de Arabische drukkunst in Leiden. Raphelengius' drukkerij was gevestigd in zijn, oorspronkelijk door Plantijn gekochte huis op de plaats waar zich nu de Sociëteit Minerva bevindt op de hoek van de Breestraat en de Vrouwensteeg. Een stenen gedenkplaat markeert de plaats. Raphelengius deelde zijn drukkerij met de eveneens uit Antwerpen afkomstige lettergieter Thomas de Vechter en we moeten aannemen dat deze ook de letters voor Raphelengius goot. Het snijden van de letters wordt wel toegeschreven aan de graveur en kaartenmaker Jodocus Hondius (1563-1612), maar daar is geen hard bewijs voor gevonden. Raphelengius' letters waren erg groot en oneconomisch in het gebruik en zouden daarom een witte olifant blijven. De eerste praktische toepassing ervan was in een invloedrijke studie van de verschillende kalendersystemen in de wereld door de Leidse 'universele geleerde' Josephus Justus Scaliger, *De Emendatione temporum* (1598), een boek dat pas na

het overlijden van Raphelengius van de pers kwam. De Plantijnse drukkerij in Leiden werd voortgezet door zijn zonen, die nog enkele Arabische boeken uitgaven, met name de *Grammatica Arabica* van Thomas Erpenius (zie hieronder) en een Arabisch-Latijns woordenboek samengesteld door hun overleden vader (*Lexicon Arabicum*, 1613).

Thomas Erpenius

Thomas Erpenius (1584-1624), geboren in Gorinchem, voltooide in 1608 zijn studie aan de Universiteit Leiden en vertrok vervolgens op een Europese studiereis met het doel om Arabisch te leren, eerst in Engeland maar al gauw in Frankrijk, toen het belangrijkste centrum van de Arabistiek in West-Europa. Hij verbleef daar tot de herfst van 1611, reisde toen door naar Venetië en Duitsland en keerde in de lente van 1612 naar Leiden terug. In mei 1613 was Erpenius de eerste die de nieuwe leerstoel voor Arabisch bezette, een gebeurtenis die niet losgezien kan worden van het eerste verdrag met het Osmaanse Rijk van 1612. Erpenius' diepgaande kennis van het Arabisch, vooral opgedaan tijdens zijn verblijf nabij Parijs met de hulp van een Marokkaanse *native speaker*, komt het best tot uiting in zijn belangrijkste werk *Grammatica Arabica*, in 1613 gedrukt door de Plantijnse drukkerij van de zonen van Raphelengius. Gebaseerd op de grammaticale modellen van het Latijn, de taal waarmee zijn studenten het meest vertrouwd waren, werd het boek een bestseller die tot in de negentiende eeuw herdrukt zou worden. In 1614 publiceerde Erpenius zijn laatste boek bij de Raphelengius-pers, een editie van 200 Arabische spreekwoorden gebaseerd op nagelaten materiaal van Scaliger. In de lente van dat jaar overleed de enige werknemer die Arabisch kon zetten en hielden de gebroeders Raphelengius op met het drukken van Arabisch. De pers sloot uiteindelijk haar deuren in 1619.

Het plotselinge wegvallen van drukfaciliteiten in het Arabisch betekende een flinke streep door de rekening van Erpenius, die het ambitieuze voornemen had om een grote hoeveelheid tekstedities en leermiddelen in het Arabisch te drukken. Door de nood gedwongen maakte Erpenius in 1615 zijn eigen Arabische letters, die mogelijk gesneden en gegoten werden door Bartholomeus en Arent Cornelisz. van Hogenacker, die een lettergieterij hadden onder de naam 'Bij Laurens Coster' in de Leidse Haarlemmerstraat (no. 86). Stempels en matrijzen hebben de eeuwen getrotseerd en bevinden zich nu in de Collectie Kon. Joh. Enschedé in het Noord-Hollands Archief, Haarlem. Erpenius organiseerde het Arabische zetwerk vanuit zijn eigen huis met de hulp van ervaren ambachtslieden, en zijn publicaties dragen trots het impressum 'In Typographia Erpeniana Linguarum Orientalium' ('In de Erpeniaanse Uitgeverij voor

Thomas Erpenius, *Locmani sapientis Fabvlæ et selecta qvædam arabvm adagia*. Leiden 1615, p. 1.

Anoniem, postuum geschilderd portret van Thomas Erpenius, [waarschijnlijk zeventiende eeuw].

Gevelsteen van 'Bij Laurens Coster', de lettergieterij van Van Hogenacker in Leiden [Foto Kasper van Ommen].

Oosterse Talen'). Maar het feitelijke drukken en distribueren van zijn boeken liet hij over aan professionele lokale bedrijven zoals de gebroeders Raphelengius en na 1619 Joannes Maire. Na 1625 werden Erpenius' publicaties ook aangeboden door de firma Elzevier, de officiële 'academiedrukker' van de Universiteit Leiden, die een drukpers annex winkel dreven vlak naast het Academiegebouw aan het Rapenburg. Met zijn heldere en economische letters gaf Erpenius een klein aantal tekstedities uit die overal in Europa gewaardeerd werden. Toch spreken zijn didactische hulpmiddelen meer tot de verbeelding, zoals een klein (en dus goedkoop) boekje met Arabische fabels en spreekwoorden, voorzien van een Latijnse vertaling en uitleg, speciaal bedoeld voor studenten (*Locmani sapientis Fabvlæ et selecta qvædam arabvm adagia*, 1615). Op een postuum portret van Erpenius staat hij mogelijk met dit boekje in zijn hand afgebeeld. Een ander interessant werk is een woord-

Stempels en matrijzen van Erpenius. Noord-Hollands Archief, coll. Enschedé.

voor-woord vertaling met taalkundige analyse van de twaalfde soera 'Jozef' uit de Koran, bedoeld als Arabisch lesboek en zeker niet als propaganda voor de islam (*Historia Iosephi patriarchae, ex Alcorano, Arabicè*, 1617).

De Elzeviers

Erpenius' carrière kwam voortijdig aan zijn einde in 1624, toen hij getroffen werd door de pest. Hij was toen nog maar veertig jaar oud. Gedurende zijn laatste dagen werd hij bijgestaan door zijn favoriete student Jacobus Golius (Gool, 1596-1667), die hem in 1625 opvolgde als hoogleraar Arabisch. Erpenius' oosterse handschriftencollectie werd verkocht aan de hertog van Buckingham, wiens weduwe ze schonk aan de universiteit van Cambridge – waar ze nu nog steeds liggen. Zijn drukkersmaterialen konden gelukkig behouden blijven voor Leiden: ze werden voor het reusachtige bedrag van 8000 gulden verkocht aan de academiedrukker Isaac Elzevier. Het bedrag laat in ieder geval zien hoeveel waarde er in die tijd aan Arabische drukfaciliteiten werd gehecht.

Noch Raphelengius, noch Erpenius hadden ooit het Midden-Oosten bezocht. Erpenius had het wel geprobeerd, maar zonder succes. In tegenstelling tot zijn voorgangers in Leiden kon Golius volop gebruik maken van het nieuwe diplomatieke netwerk van de jonge Nederlandse Republiek en reisde hij meermaals rond in het Midden-Oosten en Noord-Afrika. In 1622-1624 bezocht hij Marokko als lid van een Nederlandse diplomatieke missie en niet lang daarna, in 1625-1629, reisde hij eerst in het gezelschap van een Nederlandse consul naar Aleppo (Syrië) en verbleef later een tijd bij de eerste Nederlandse ambassadeur in Istanbul, Cornelis Haga. Tijdens zijn reizen verzamelde Golius oosterse handschriften waar hij maar kon, zowel voor de Universiteit Leiden als voor zichzelf. Deze collecties verschaften hem de noodzakelijke taalkundige bronnen voor het samenstellen van zijn grote Arabisch-Latijnse woordenboek, het *Lexicon Arabico-Latinum*. Deze indrukwekkende folio-uitgave van meer dan 1500 pagina's (en bijna vijf kilo schoon aan de haak) werd in 1653 uitgegeven door Elzevier. De titelpagina vermeldt de namen van Bonaventura en Abraham Elzevier, die beiden al in 1652 overleden waren, maar het drukken werd pas voltooid onder hun zonen Jan en Daniël Elzevier. De letters die gebruikt werden waren vanzelfsprekend die van Thomas Erpenius. De algehele layout en de systematische indeling van het lexicografische materiaal zetten de toon voor vrijwel alle latere tweetalige Arabische woordenboeken en zelfs de huidige woordenboeken zien er niet heel veel anders uit dan de 'Golius', zoals het werk in heel Europa bekendstond. Pas in 1830-1837 verscheen er een bijgewerkte versie van Golius' woordenboek van de hand van de Duitse oriëntalist Georg Wilhelm Freytag, die de oorspronkelijke titel handhaafde. Niet heel veel later moest het Latijn in de Arabische woordenboeken plaatsmaken voor moderne talen als Frans en Engels.

Een taaie overlever

In de achttiende eeuw bleven Erpenius' letters populair in Leiden. In 1713 werd de pers van Elzevier met het merendeel van de drukmaterialen – inclusief het Arabisch van Erpenius – gekocht door de Leidse drukker en boekverkoper Pieter van der Aa, die in 1715 de functie van universiteitsdrukker overnam. Hij was echter nooit bijzonder actief als drukker van oriëntalistische publicaties. In Leiden werden de Arabische letters van Erpenius met meer profijt gebruikt door de firma Luchtmans. In 1683 richtte Jordaan Luchtmans een drukkerij op en in 1730 werd zijn zoon Samuel benoemd tot academiedrukker als opvolger van Van der Aa.

Ondertussen waren de Arabische studies in Leiden in een vrije val geraakt sinds het overlijden van Golius in 1667, om pas in 1729 weer tot leven gewekt te worden door Albert Schultens, die eerder in Franeker gedoceerd had. In 1732 gebruikte Samuel Luchtmans bijvoorbeeld de Arabische letters van Erpenius in Schultens' editie van een biografie van Sultan Saladin, *Vita et res gestae Sultani almalichi alnasiri Saladini* […]. Albert Schultens' bekendheid berust echter vooral op zijn favoriete theorie dat het Arabisch de 'tweelingzuster' is van het Bijbelse Hebreeuws en dat het Arabisch, de 'Dienstmaagd der Theologie', van onschatbare waarde is in de uitleg van het Oude Testament. Drie opeenvolgende generaties Schultens bekleedden de leerstoel voor oosterse talen in Leiden. De laatste, Hendrik Albert, overleed in 1793. De bijdragen van Luchtmans op het gebied van de oosterse studies moeten echter niet overschat worden: de Leidse geleerde Jan Just Witkam heeft berekend dat hun productie van oosterse titels nooit meer bedroeg dan tien procent van het totale fonds.

De 'Brill letters' uit Berlijn

De firma Luchtmans zette zijn activiteiten op de gewone voet voort tot aan het begin van de negentiende eeuw, maar in 1802 benoemden ze de Leidse drukker Johannes Brill (1767-1859) als manager. Toen de laatste mannelijke Luchtmans in 1812 overleed, gaf Brill feitelijk als enige leiding aan het bedrijf. Johannes Brill, die ook onder zijn eigen naam drukte, gebruikte al niet meer de letters van Erpenius, maar koos voor Arabische lettertypen die geleverd werden door de firma Enschedé in Haarlem en die gedeeltelijk van buitenlandse herkomst waren, bijvoorbeeld van de British and Foreign Bible Society (BFBS), opgericht in 1804 en een zusterorganisatie van het Nederlands Bijbelgenootschap.

De Leidse antiquaar en bibliograaf Rijk Smitskamp ontdekte echter dat Johannes Brill op een gegeven moment overschakelde op een modern Arabisch lettertype van Berlijnse origine. Dit werd geïntroduceerd door de Pruisische staatsdrukkerij in Berlijn, die luisterde naar de ronkende naam Decker'sche Geheime Ober-Hofdruckerei. Dit strakke lettertype was niet alleen economischer in het gebruik, maar sloot ook beter aan bij de smaak van het moderne publiek. De archieven van Decker zijn in de Tweede Wereldoorlog vernietigd, dus de oorsprong kan niet meer gereconstrueerd worden, maar het lijkt erop dat deze 'Koninklijke typen' (*typi Regii*), zoals ze genoemd werden, in de vroege jaren '20 van de negentiende eeuw in omloop kwamen. Johannes Brill gebruikte ze mogelijk voor het eerst in 1831 in een

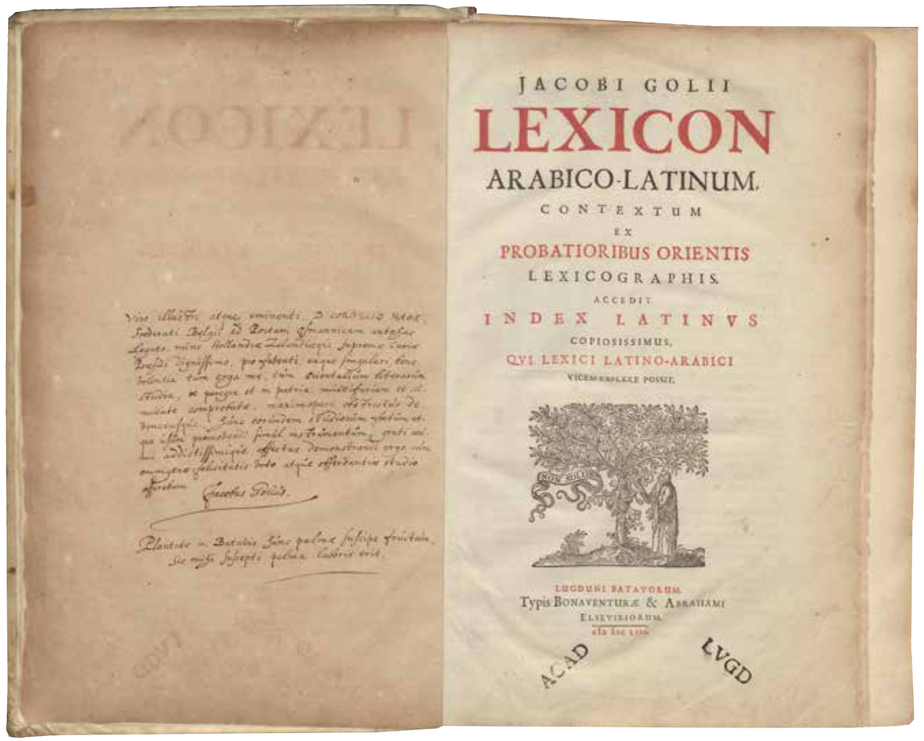

JACOBI GOLII
LEXICON
ARABICO-LATINUM,
CONTEXTUM
EX
PROBATIORIBUS ORIENTIS
LEXICOGRAPHIS.
ACCEDIT
INDEX LATINUS
COPIOSISSIMUS,
QVI LEXICI LATINO-ARABICI
VICEM SUPPLERE POSSIT.
LUGDUNI BATAVORUM,
Typis BONAVENTURÆ & ABRAHAMI
ELSEVIRIORUM.
ACAD
LVGD

Jacobus Golius, *Lexicon Arabico-Latinum*. Leiden 1653, titelpagina. Dit exemplaar werd door Golius geschonken aan Cornelis Haga, de eerste Nederlandse ambassadeur in Istanbul.

Thérèse Schwartze (1851-1918), portret in houtskool van M.J. de Goeje, [ca. 1905].

uitgave van de jonge Leidse oriëntalist Hendrik Engelinus Weijers, *Specimen criticum: Exhibens locos Ibn Khacanis de Ibn Zeidouno* […]. Leiden: S. et J. Luchtmans. De suggestie om deze typen te gebruiken kwam misschien van Weijers' hoogleraar Hendrik Arent Hamaker.

In 1848 werd Luchtmans overgenomen door Johannes Brills zoon Evert Jan (1812-1871), die de zaak zijn eigen naam gaf, E.J. Brill. Na diens dood werd de onderneming in 1872 overgenomen door de theoloog Frans van Oordt (1840-1903) en de middelbare-schoolleraar Frans de Stoppelaar (1841-1906), die echter de naam E.J. Brill aanhielden. Het was tijdens het partnerschap van deze twee dat Brill een internationale reputatie verwierf als uitgever van oosterse tekstedities. Dit had nooit kunnen gebeuren zonder de onvermoeibare steun van Michaël Jan de Goeje (1836-1909), hoogleraar Arabisch in Leiden en de meest productieve bezorger van Arabische tekstedities van zijn tijd. Onder zijn leiding reconstrueerde een team van arabisten uit Europa de *Annales* of wereldgeschiedenis van de vroeg-tiende-eeuwse Perzische geleerde Muhammad ibn Jarir al-Tabari en gaf de tekst in meer dan twintig jaar uit bij Brill (1879-1901). Met bijna 10.000 bladzijden gezet uit het Berlijnse lettertype is het de grootste handgezette Arabische tekstedite die ooit in druk is uitgegeven. Ongetwijfeld als gevolg van Brills toonaangevende positie in de oriëntalistische uitgeverij kwamen de Berlijnse typen bekend te staan als de 'Brill letters' en raakte de echte herkomst in vergetelheid.

Meer buitenlandse lettertypen

Aan het eind van de negentiende eeuw begon Brill ook andere buitenlandse Arabische lettertypen te gebruiken, bijvoorbeeld van de firma Carl Tauchnitz uit Leipzig. Dat type werd voor het eerst in 1834 door Tauchnitz toegepast in een Koraneditie van Gustav Leberecht Fluegel, *Corani textus Arabicus*. Een opvallende nieuweling was ook een lettertype dat ca. 1840 ontworpen werd voor de American Board of Commissioners for Foreign Missions (ABCFM) in Beiroet en in 1860-1865 door dat genootschap gebruikt werd voor de Arabische Bijbelvertaling van de Amerikaanse zendelingen Eli Smith en Cornelius Van Dyck. Dit boek werd talloze malen herdrukt. Brill probeerde het Beiroetse lettertype ook nadat De Goeje het in 1876 uitdrukkelijk had aanbevolen. De zetters bij Brill hadden aanvankelijk veel moeite om dit slanke, wat schuin hangende lettertype met zijn 800 of 900 verschillende letters en lettercombinaties onder de knie te krijgen, maar later gebruikten ze het regelmatig, bijvoorbeeld in de monografieënreeks *E.J.W. Gibb Memorial Series*, een co-productie met Luzac in Londen. Ironisch genoeg gebruikte Brill dit speciale letterontwerp voor de Bijbel ook voor A.J. Wensincks volumineuze editie van de *Concordance et indices de la tradition musulmane* (1936-1988), een concordantie op de uitspraken van de profeet Mohammed, die in de islam gelden als het heiligste tekstcorpus na de Koran.

Voor degenen die bekend zijn met de onberispelijk uitgegeven catalogi van lettertypen die Brill in het verleden geregeld uitgaf, de *Catalogue de caractères étrangers* of *Specimens of type faces*, en die weten hoeveel eer Brill stelde in hun oosterse drukwerk, moet het een verrassing zijn dat ze nooit zelf oosterse lettertypen ontwierpen. Dit is gedeeltelijk aan Brill zelf te wijten, aangezien ze zelf nooit onthulden waar ze vandaan kwamen. Het probleem is trouwens door de geschiedenis zelf opgelost: in 1989 stopte Brill als drukkerij en ging uitsluitend als uitgever door.

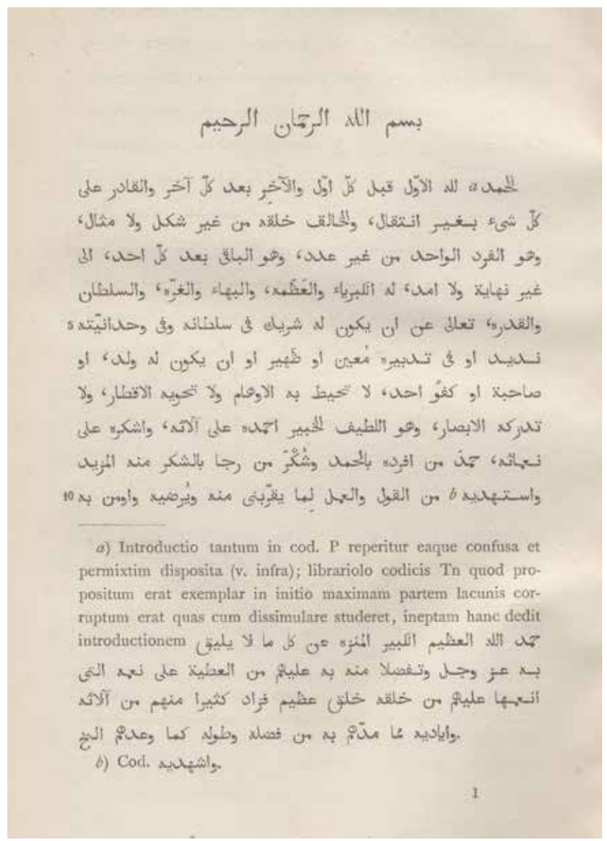

بسم الله الرحمان الرحيم

الحمد a لله الاوّل قبل كلّ اوّل والآخر بعد كلّ آخر والقادر على
كلّ شيء بغير انتقال، والخالق خلقه من غير شكل ولا مثال،
وهو الفرد الواحد من غير عدد، وهو الباقي بعد كلّ احد، الى
غير نهاية ولا امد، له الكبرياء والعظمه، والبهاء والغرّه، والسلطان
والقدره، تعالى عن ان يكون له شريك في سلطانه وفي وحدانيّته 5
تسديد او في تدبيره مُعين او ظهير او ان يكون له ولد، او
صاحبة او كفوٌ احد، لا تحيط به الاوهام ولا تحويه الاقطار، ولا
تدركه الابصار، وهو اللطيف الخبير احمده على آلائه، واشكره على
نعمائه، حمدَ من افرده بالحمد وشُكْرَ من رجا بالشكر منه المزيد
واستهديه b من القول والعمل لما يقرّبني منه ويُرضيه واومن به 10

a) Introductio tantum in cod. P reperitur eaque confusa et permixtim disposita (v. infra); librariolo codicis Tn quod propositum erat exemplar in initio maximam partem lacunis corruptum erat quas cum dissimulare studeret, ineptam hanc dedit introductionem حمد الله العظيم الكبير المنزه من كل ما لا يليق به عز وجل وتفضلا منه به علينا من العطية على نعمه التي انعمها علينا من خلقه خلق عظيم فزاد كثيرا منهم من آلائه وايادية مما مدّنا به من فضله وطوله كما وعدنا الخ.

b) Cod. واشهديه.

1

Openingspagina van M.J. de Goeje et al. (red.), *Annales quos scripsit* […] *At-Tabari*. Leiden 1879-1901.

Tot besluit

Welke conclusie kunnen we hieruit trekken? Alles welbeschouwd is Leiden de eerste plaats in Nederland waar in het Arabisch gedrukt werd dankzij Raphelengius (1595). Iets later ontwikkelde Erpenius zijn eigen Arabische lettertype (1615). Maar eigenlijk is dat de laatste Leidse creatieve bijdrage. Wel bleven Erpenius' letters zeker tot aan het eind van de achttiende eeuw in gebruik bij verschillende opeenvolgende Leidse uitgevers zoals Elzevier en Luchtmans en dat is een indrukwekkende prestatie. In de negentiende eeuw kwam uit Luchtmans de drukkerij en uitgeverij Brill voort, die een toonaangevende positie in de oriëntalistiek bereikte. Brill ontwierp echter nooit zelf lettertypen, maar de typen die zij gebruikten werden wel in het collectieve geheugen met hun naam geassocieerd.

En hoe zit het nu met de lelijke 'gaten' tussen de Arabische drukletters die we in het begin van dit artikel noemden en die het onvermijdelijke gevolg waren van het zetten met losse loden letters? Dat is inderdaad opgelost door de computer. Uitgeverij Brill gebruikt bijvoorbeeld voor haar Arabische zetwerk het pakket Tasmeem© van Decotype, een typografisch bedrijf dat in 1985 is opgericht door de Amsterdamse arabist Thomas Milo samen met Mirjam en Peter Somers. In dat pakket worden de strikte regels van de Arabische kalligrafie minutieus nagevolgd in een hele reeks verschillende schrijfstijlen. En dat allemaal zonder gaatjes.

Noten

1 Deze bijdrage is een verkorte, Nederlandstalige bewerking van Arnoud Vrolijk, 'Arabic Typography in the Netherlands: A Brief Introduction', in Marian Spruit et al. (red.), *TXT: Exploring the Boundaries of the Book*. Leiden: Leiden University Book and Digital Media Master's Programme, 2014, pp. 147-160, met uitgebreide literatuurverwijzingen. Online via https://hdl.handle.net/1887/30061.

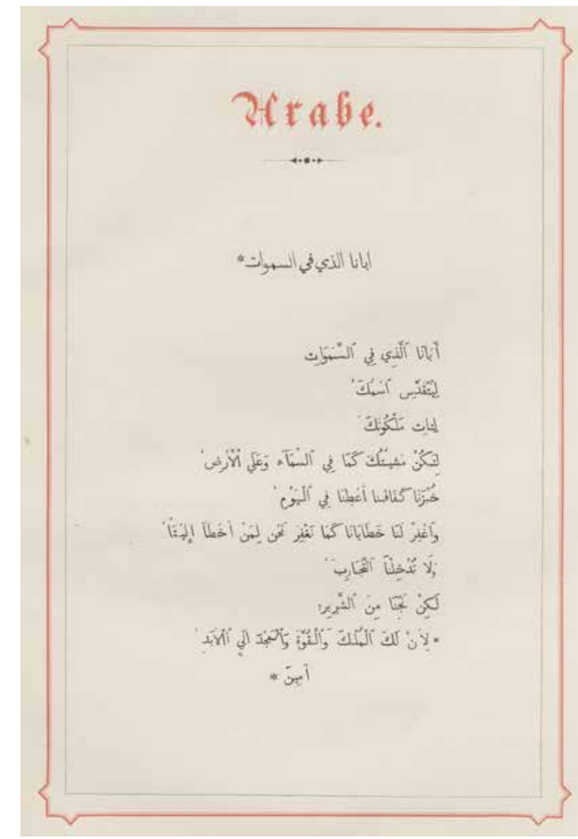

Arabe.

ابانا الذي في السموات *

أَبانا ٱلَّذي في ٱلسَّمٰوٰت
لِيتقدّس ٱسمُكَ
لِيات مَلَكُوتُكَ
لِتكُنْ مشيئتُكَ كَما في ٱلسَّماء وَعَلى ٱلأَرض
خُبزَنا كَفافَنا أَعطِنا في ٱليَوم
وَٱغفِرْ لَنا خَطايانا كَما نَغفِر نَحن لِمَن أَخطَأَ إِلَينا
وَلا تُدخِلنا ٱلتَّجارِب
لَكِنْ نَجِّنا مِنَ ٱلشِّرّير
* لِأَنَّ لَكَ ٱلمُلكَ وَٱلقُوَّةَ وَٱلمَجدَ إِلى ٱلأَبَد
آمين *

'Onze Vader', specimen van het Beiroetse lettertype in *Catalogue des caractères non-latins employées* [sic] *à l'imprimerie E.J. Brill*. Leide [1883].

Kennis op maat

De Leidse Elzeviers en de kunst van het uitgeven

Lukas Reddemann

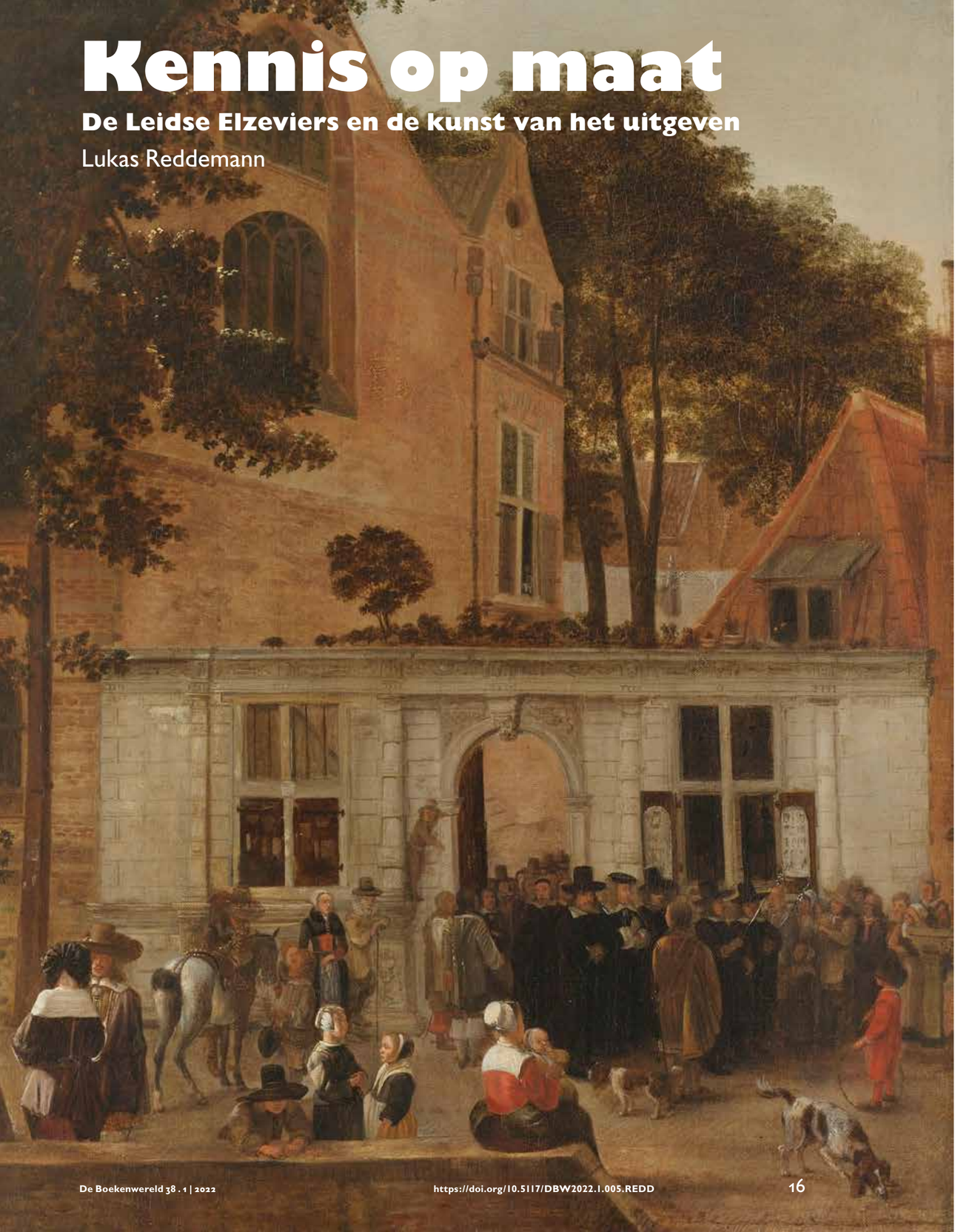

Hendrick van der Burch, Een promotie aan de Leidse universiteit, omstreeks 1650. De stoet met jonge doctor en professoren, voorafgegaan door twee pedels, komt uit de poort bij het academiegebouw. Rechts de winkel van de Elzeviers.

De productie en circulatie van kennis in Leiden in de zeventiende eeuw werd sterk gekenmerkt door een vruchtbare uitwisseling tussen geleerden en studenten enerzijds en drukkers en boekverkopers anderzijds. Onder de talrijke uitgevers die in deze periode in de stad actief waren neemt de Officina Elseviriana de meest vooraanstaande plaats in. Niemand minder dan de beroemde Italiaanse astronoom Galileo Galilei (1564-1642) noemde de Elzeviers eens 'veruit de beste drukkers en zeer aan te bevelen in alle takken van wetenschap.'

Het bedrijf had zijn oorsprong in de bescheiden boekwinkel die in 1580 was begonnen door de uit Leuven afkomstige stamvader Louis (of Loys) Elzevier. Een paar decennia later zette Isaac Elzevier, Louis' kleinzoon, enkele belangrijke volgende stappen, die cruciaal bleken voor het succes van de onderneming. In 1616 kocht hij een drukpers, waarmee hij zijn eigen boeken kon drukken. Vier jaar later werd hij bovendien benoemd tot universiteitsdrukker. In deze functie gaf hij boeken uit van Leidse hoogleraren, die hij vervolgens in zijn winkel verkocht. Ook drukte hij de proefschriften van studenten. Weer een jaar later vestigde Isaac zijn winkel en drukkerij aan het pleintje van het Academiegebouw aan het Rapenburg, dat nog eens aantoont hoe nauw universiteit en academiedrukker met elkaar verbonden waren.

In 1625 namen Isaacs broer Abraham en oom Bonaventura Elzevier het bedrijf over. Terwijl de eerste verantwoordelijk was voor de drukkerij, hield de tweede zich bezig met de boekhandel en contacten met auteurs en klanten. Abraham en Bonaventura brachten het familiebedrijf naar het hoogtepunt van zijn bestaan. Deels was dit te danken aan de geprivilegieerde relatie met de universiteit, maar zij waren ook zeer bedreven in het opbouwen van een uitgebreid handelsnetwerk. Vooral Bonaventura onderhield intensieve contacten met geleerden in de Republiek en daarbuiten. Vele vooraanstaande Nederlandse en buitenlandse onderzoekers publiceerden hun werk bij de Elzeviers.

Evenzeer van belang was de nationale en internationale marketing van het bedrijf. Naast de al bestaande winkels in Leiden en, sinds 1590, in Den Haag, werd in 1638 door Louis Elzevier een boekhandel in Amsterdam begonnen, die in 1640 de beschikking kreeg over een eigen drukkerij. Vier jaar eerder hadden de Leidse Elzeviers een verkoopruimte gekocht in de Beurs van Kopenhagen, die was gebouwd door de Deense koning Christiaan IV om de internationale handel van Denemarken te bevorderen. Voor de Elzeviers was dit een uitgelezen gelegenheid om kopers en lezers in Scandinavië te bereiken. Maar hun uitgaven werden door heel Europa verkocht. Vanaf het begin van de jaren dertig was in het bedrijf een employé belast met de buitenlandse correspondentie en de internationale bestellingen. Onder de klanten waren de meest eminente geleerden en boekverzamelaars van Europa, zoals Hertog August van Brunswijck-Lüneburg, wiens enorme verzameling thans de basis vormt van de beroemde Herzog August Bibliothek in Wolfenbüttel. August bestelde regelmatig boeken bij de Elzeviers. Bonaventura bezocht ook trouw de boekenbeurzen van Frankfort en Parijs. Langs deze wegen kon reclame worden gemaakt voor hun recente uitgaven en de internationale distributie worden geregeld, maar Bonaventura bracht ook belangrijke boeken uit het buitenland mee terug naar Leiden, waardoor de academische clientèle op de hoogte bleef van buitenlandse publicaties. De Elzeviers waren daarmee niet alleen succesvolle boekhandelaren, maar ook toonaangevende middelaars in de circulatie van kennis.

Een cruciaal aspect van hun rol als kennismiddelaars was de diversiteit van hun uitgavenprogramma. Zelfs wanneer in aanmerking wordt genomen dat hun oriëntatie vanwege hun officiële functie van academiedrukkers goeddeels was gericht op een geleerd publiek, dan nog is het enorme bereik van hun boeken, zowel wat betreft het onderwerp als het niveau, bepaald indrukwekkend te noemen. Dit was vooral van belang voor de studenten in Leiden, die een belangrijke klantengroep vormden. Sinds haar oprichting in 1575 had de Leidse academie zich ontwikkeld tot een van de beste universiteiten van Noord-Europa en zij trok bijgevolg een groot aantal Nederlandse en buitenlandse studenten. Om de afzet van hun boeken te verzekeren moesten de Elzeviers de interesses van de studenten in het oog houden. Zoals we in het hiernavolgende zullen zien brachten zij boeken op diverse terreinen van kennis op de markt, die deels waren bedoeld voor gespecialiseerde geleerden, maar deels ook voor hen die nog aan het begin van hun wetenschappelijke vorming stonden. Hieronder zullen drie specifieke onderdelen van hun uitgavenprogramma nader worden besproken, te weten klassieke teksten, oosterse studies en aardrijkskunde.

De klassieke traditie als fundament van het onderwijs

De teksten van de Griekse en Romeinse Oudheid waren onontbeerlijk voor de intellectuele geschiedenis en geleerde praktijk van de vroegmoderne periode. Op vele terreinen van kennis en wetenschap hadden de klassieke auteurs nog steeds groot gezag. Zo speelden deze teksten een grote rol in het academische onderwijs in elk van de vier faculteiten (theologie, recht, medicijnen en kunsten en letteren). In Leiden waren, zoals elders, de meeste colleges gebaseerd op de interpretatie van en het commentaar op een klassieke tekst door de hoogleraar. Beheersing van de klassieke traditie verschafte de toegang tot de geleerdengemeenschap en het was daarom noodzakelijk om Grieks en Latijn, maar ook Hebreeuws, te leren en te kunnen beschikken over klassieke tekstedities.

De Elzeviers deden hun best om aan die vraag te voldoen. Zo gaven zij een reeks van edities uit van bekende Romeinse schrijvers – de *auctores varii* – doorgaans geëditeerd en becommentarieerd door Leidse geleerden. In de serie waren teksten opgenomen van de Romeinse historici Livius, Velleius Paterculus, Quintus Curtius en Tacitus, van de toneelschrijver Terentius en de dichter Vergilius, evenals de encyclopedische *Naturalis historia* van Plinius de Oudere. Dergelijke edities werden voorzien van een aantrekkelijke gegraveerde titelpagina, waarin aspecten van de tekst werden geïllustreerd. Interessant

https://doi.org/10.5117/DBW2022.1.005.REDD

Gegraveerde titelpagina van de Elzevier-editie van de *Historia Romana* van Velleius Paterculus (1e eeuw na Chr.). De afbeelding toont Aeneas die zijn vader Anchises en zijn zoon Ascanius redt na de val van Troje, een verwijzing naar een van de belangrijkste mythes rondom de stichting van Rome.

Cornelis Claesz. Duysend, Gegraveerde titelpagina van de *Colloquia* van Erasmus, voor het eerst gebruikt voor de Leidse Elzevier-editie uit 1636, en hergebruikt voor de Amsterdamse in 1679. Erasmus bekijkt met een telescoop een rijksappel in de lucht. De afbeelding symboliseert zijn beschouwing van de machtsverhoudingen in de wereld.

Pagina met de verbuiging van de Latijnse voornaamwoorden in *Linguae Latinae rudimenta* (1628), een grammatica voor beginnende leerlingen.

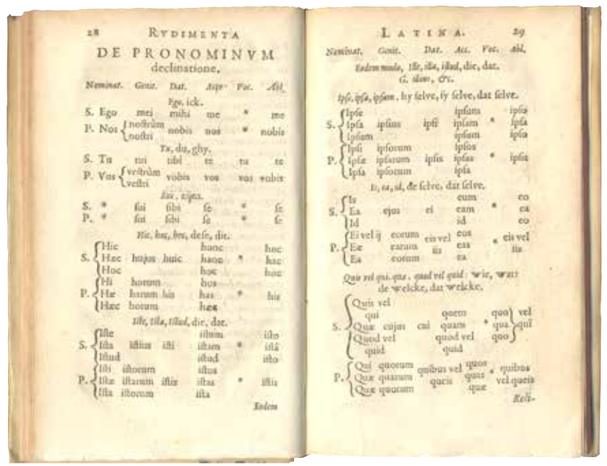

Een basismodel van de hemelsferen naar Johannes de Sacrobosco. Illustratie uit de *in usum scholarum*-editie, gedrukt door de Elzeviers in 1626.

is dat in deze *auctores varii*-reeks ook een editie was opgenomen van de *Colloquia* (Samenspraken) van Desiderius Erasmus. Erasmus had deze dialogen niet geschreven met een verheven wetenschappelijk doel, maar bovenal als onderhoudende leesstof en als middel om scholieren en studenten te oefenen in de beheersing van het Latijn. Deze Elzevier-uitgaven waren niet bedoeld voor geoefende filologen en andere specialisten, maar juist voor een breed publiek. De *auctores varii*-deeltjes waren door hun kleine formaat bovendien niet duur en daarom binnen het bereik van studenten.

Dit aspect is nog beter zichtbaar bij de zogenoemde *in usum scholarum*-boekjes, een andere reeks van Latijnse tekstuitgaven van de Elzeviers, gericht op pre-academische vorming van scholieren op de Latijnse school. De keuze van de teksten volgde het officiële curriculum of 'schoolordre' van de Staten van Holland en West-Friesland, die in 1625 was vastgelegd voor de Latijnse scholen in het gewest. De reeks maakte de leerlingen vertrouwd met Griekse en Latijnse standaardteksten, ook door de toevoeging van korte inleidingen en woordenlijsten. Tevens waren enkele handboeken in de reeks opgenomen, met name Latijnse grammatica's. Zo onderwees de *Linguae Latinae rudimenta* (1628) de beginselen van Latijnse woorden met hun verbuigingen. Gevorderde scholieren konden de beknopte Latijnse grammatica van Gerardus Johannes Vossius (1626) raadplegen, een boekje dat later nog vaak door andere uitgevers herdrukt zou worden. Opvallend is dat ook een uitgave van het werk *De sphaera mundi* (Over de wereldbol) van de dertiende-eeuwse sterrenkundige Johannes de Sacrobosco deel uitmaakte van deze reeks. Tot in de zeventiende eeuw was dit een van de belangrijkste handboeken op het gebied van de astronomie op de Latijnse scholen en universiteiten in heel Europa. Deze *in usum scholarum*-deeltjes vormen een goede illustratie van het gediversifieerde uitgeefprogramma van de Elzeviers, gericht op kopers op verschillende onderwijsniveaus.

Oosterse talen

De Leidse hoogleraar Arabisch, Hebreeuws en Aramees Thomas Erpenius (1584-1624) runde sinds 1615 een eigen drukkerij in zijn huis aan de Breestraat voor de druk van boeken in oosterse talen. Na Erpenius' dood kocht Isaac Elzevier deze drukkerij inclusief de Arabische letters van diens weduwe. Deze aankoop versterkte de positie van Isaac, en na hem Abraham en Bonaventura Elzevier, als academiedrukkers, aangezien zij nu ook teksten voor de in Leiden florerende studie van de oosterse talen konden drukken. Verscheidene Leidse geleerden waren fervente verzamelaars van Arabische handschriften. De befaamde collectie van Joseph Justus Scaliger (1540-1609) stimuleerde de belangstelling voor de Arabische taal en cultuur, ook na zijn dood, omdat hij de verzameling had nagelaten aan de Leidse universiteitsbibliotheek. Het kunnen lezen van Arabisch was niet alleen nuttig voor wetenschappelijk onderzoek, zoals bijvoorbeeld de studie van medische teksten in het Arabisch, maar ook van essentieel belang in het diplomatieke en economische verkeer met de islamitische wereld.

De opvolger van Erpenius als hoogleraar Arabisch was Jacobus Golius (1596-1667), en hij bezorgde bij de Elzeviers diverse belangrijke Arabische teksten, waaronder een collectie aforismen – *Proverbia quaedam Alis imperatoris Muslimici* (1629) – toegeschreven aan kalief Ali ibn Abi Talib (599-661), neef van de profeet Mohammed. In 1636 verscheen een uitgave van het werk van de vijftiende-eeuwse Syrische historicus Ahmad ibn Arabshah, *Vitae et rerum gestarum Timuri historia*. Zoals ze dat ook voor de Latijnse taal deden, gaven de Elzeviers daarnaast elementaire handboeken voor het Arabisch uit ten dienste van het universitaire onderwijs. In 1628 verscheen een herziene uitgave van Erpenius' inleiding tot de Arabische grammatica, *Rudimenta linguae Arabicae*. In 1653 publiceerden Johan en Daniel Elzevier, zonen en opvolgers van Bonaventura en Abraham het monumentale *Lexicon Arabico-Latinum* van Golius. Het was niet het eerste woordenboek van deze twee talen in Europa, maar wel zeer gedetailleerd en precies. Het bevatte voorts een nuttige index van Latijnse woorden, waardoor het werk in beide richtingen (Arabisch-Latijn en Latijn-Arabisch) gebruikt kon worden en

Introductie op het Arabische alfabet in Erpenius' *Rudimenta linguae Arabicae*, herdrukt door de Elzeviers in 1628.

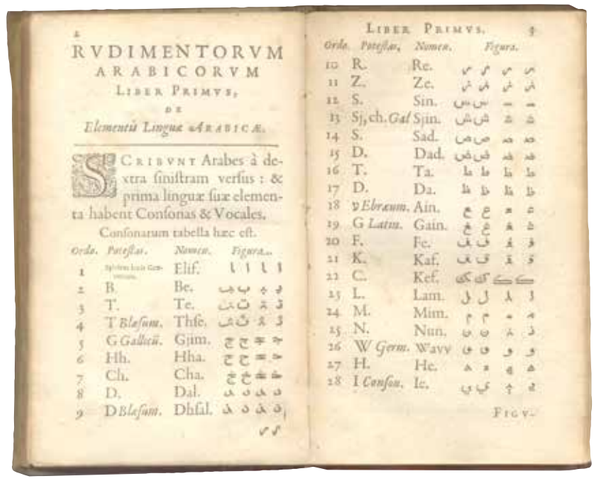

Een geannoteerde pagina uit Golius' *Lexicon arabico-Latinum* (1653). Wit doorschoten exemplaar met marginalia.

Een pagina uit de viertalige editie van het Boek der Openbaringen (1627).

zodoende zowel geschikt was voor geleerden als voor degenen die Arabisch wilden leren.

De Elzeviers gaven nog tal van andere boeken uit die van belang waren voor de studie van oosterse talen. Zo publiceerde de predikant en oriëntalist Louis de Dieu (1590-1642) niet alleen een Hebreeuwse en een Perzische grammatica (*Compendium grammaticae Hebraeae*, 1626; herdrukt 1650; *Rudimenta linguae Persicae*, 1639), maar ook een vergelijkende grammatica van het Hebreeuws, Aramees en Syrisch (*Grammatica linguarum Orientalium*, 1628). De academische belangstelling voor vergelijkende taalkunde is ook zichtbaar in verscheidene meertalige edities, onder andere van Bijbelse teksten. De productie van dergelijk drukwerk was technisch veeleisend. In 1627 drukten de Elzeviers bijvoorbeeld een uitgave van het Boek der Openbaringen in vier talen (Syrisch, Hebreeuws, Latijn, Grieks) en in 1654 kwam van hun pers een editie van de Brief van Jacobus in het Aramees, Ethiopisch en Latijn. Dergelijke oriëntalistische publicaties laten zien dat de Elzeviers zich bewust waren van academische trends in onderzoek en deze tegemoet traden met publicaties voor verschillende groepen gebruikers.

Aardrijkskundige kennis

In de zestiende en zeventiende eeuw ontstonden nieuwe manieren om de wereld te modelleren, weer te geven en te beschrijven. Amsterdam was zonder enige twijfel hèt cartografisch centrum van de Nederlandse Republiek en bood werkgelegenheid aan vele producenten van kaarten en globes. Uitgevers hadden echter ook andere mogelijkheden om aan de vraag van het publiek naar verschillende soorten van geografische kennis bij te dragen. Geleerden deden onderzoek naar de historische geografie, zoals overgeleverd in klassieke teksten; kooplieden en ontdekkingsreizigers hadden behoefte aan informatie over delen van de wereld buiten Europa; sterrenkundigen discussieerden over de heliocentrische theorie van Nicolaus Copernicus (1473-1543), terwijl studenten en andere jongelieden van goeden huize de beschikking wilden hebben over betrouwbare kaarten voor hun *Grand Tour* door Europa.

Ook op dit terrein waren de Elzeviers actief met verschillende soorten uitgaven, bestemd voor uiteenlopende kopers en lezers. Met betrekking tot de historische geografie publiceerden zij drie monumentale werken van de uit Danzig afkomstige Philippus Cluverius (1580-1622), die in 1616 was benoemd tot 'Geographus academicus' van de Leidse universiteit. Zijn *Germania antiqua* (1616), *Sicilia antiqua* (1619) and *Italia antiqua* (1624) kunnen met recht worden beschouwd als meesterwerken van de geleerde oudheidkunde. In deze boeken wordt alle beschikbare aardrijkskundige kennis over de Duitse landen, Sicilië en Italië uit de Griekse en Romeinse traditie samengebracht. In de *Germania antiqua*, bijvoorbeeld, wordt een gedetailleerde beschrijving gegeven van de Germaanse stammen op basis van het werk van Tacitus. Het werk was bovendien geïllustreerd met prenten van de hand van de graveur Nicolaes van Geelkercken. Dergelijke werken staan geheel in de klassieke traditie, doordat ze bijna uitsluitend verwijzen naar teksten uit de Oudheid en zowel van nut zijn voor historici als voor degenen die zich interesseerden voor de historische aardrijkskunde.

De beschrijving van Noord en Zuid-Amerika van de hand van de Leidse geleerde Johannes de Laet (1581-1649) daarentegen biedt een overzicht van de actuele stand van zaken in deze werelddelen en maakt gebruik van contemporaine bronnen. Het boek verscheen eerst in het Nederlands onder de titel *Nieuwe wereldt* in 1625 en daarna nog eens als *Beschrijvinghe van West-Indien* in 1630. Daarop volgden een Latijnse en Franse vertaling (*Novus orbis*, 1633; *L'histoire du nouveau monde*, 1640), waarin nieuw materiaal was opgenomen. De Latijnse vertaling bevat geografische kaarten maar ook allerlei afbeeldingen van planten en dieren. De Laet was niet alleen een uiterst productief geleerde, maar ook een van de oprichters en eerste directeuren van de West-Indische Compagnie (1621). Hij kon daardoor behalve uit gedrukte reisverslagen putten uit de handgeschreven logboeken van zeelieden en reizigers naar de 'nieuwe wereld'. Zijn werk kan worden beschouwd als een van de meest gedetailleerde compilaties van kennis over de Amerika's in de zeventiende eeuw en werd overal in Europa gelezen.

Behalve dergelijke monumentale en uitvoerige werken over specifieke delen van de wereld gaven de Elzeviers ook boeken uit die bedoeld waren als een inleiding op de aardrijkskunde. De al genoemde Cluverius schreef een dergelijke *Introductio in universam geographiam*, die vooral een beschrijving biedt van de fysieke dimensies van de aarde, vergezeld van korte, samenvattende beschrijvingen van alle werelddelen. De *Introductio* was bedoeld voor praktisch gebruik, in het onderwijs op school, maar ook als een algemene voorbereiding voor de reizen van jonge lieden. Het boek bleef een standaardwerk tot in de achttiende eeuw en werd regelmatig herdrukt door andere uitgevers.

Tot de onverbiddelijke 'bestsellers' in het publicatieprogramma van de Elzeviers behoren de zogenoemde *respublicae* of 'republieken', die eveneens, maar niet exclusief, kunnen worden gesitueerd in het domein van de geografische kennis. De republieken waren een reeks van beschrijvingen van landen en gebieden met elementaire informatie over hun topografie, bevolking en politieke en bestuurlijke organisatie. De Elzeviers gaven tussen 1625 en 1641 zo'n dertig van dergelijke teksten uit, in de meeste gevallen over bestaande landen, maar daarnaast ook enkele historische overzichten van de Romeinse Republiek en de Griekse stadstaten. De meeste delen zijn compilaties van kennis uit de bestaande literatuur, samengesteld door een redacteur op verzoek van de Elzeviers. Johannes de Laet was zeer productief in dit opzicht en stelde een tiental delen samen. De samenwerking tussen de Elzeviers en De Laet resulteerde aldus in verschillende soorten aardrijkskundige publicaties.

De reeks *respublicae* is nauw verbonden aan de werkzaamheid van Abraham en Bonaventura Elzevier. Toen zij het bedrijf in 1625 overnamen, begonnen ze meteen met de uitgave van de landenbeschrijvingen. Deze waren duidelijk bedoeld als een samenhangend geheel: geschreven in het Latijn en, evenals de *auctores varii*-boekjes, voorzien van een aantrekkelijke gegraveerde titelpagina. Ook werden ze alle gedrukt in het zelfde kleine formaat (24°), waardoor ze makkelijk konden worden meegenomen. De uitgave was een groot succes op de Nederlandse en Europese boekenmarkt en concurrerende uitgevers, zoals Johannes Maire in Leiden of Johannes Janssonius in Amsterdam, kopieerden het concept al gauw en gaven eigen titels uit. Desalniettemin staat de reeks vandaag de dag bekend als de 'Elzevier republieken'.

Twee Germaanse krijgers, ets door Nicolaes van Geelkercken, gebruikt in Cluverius' *Germania antiqua*.

Het beoogde publiek van de 'republieken' bestond in belangrijke mate uit studenten. Dit had verschillende oorzaken. De boekjes verschaften een breed overzicht van verschillende aspecten van de beschreven landen, zonder pretentie op compleetheid en een overmaat van details. Dit was niet alleen aantrekkelijk vanuit het oogpunt van een brede, algemene ontwikkeling, vooral voor degenen wier studie was bedoeld als een voorbereiding op een politieke en bestuurlijke loopbaan. Dat gold niet alleen Nederlandse studenten, maar evenzeer de talrijke studenten uit de Duitse landen, Polen of Scandinavië die in Leiden studeerden. Daar kwam nog een sterk pragmatische overweging bij: de republiekjes waren aantrekkelijk voor kopers met een bescheiden beurs en weinig bagage. Ze waren gedrukt in een handzaam formaat, waardoor minder papier nodig was en de prijs bijgevolg laag kon blijven. Ook werden geen dure illustraties in de tekst opgenomen. Een fondscatalogus van de Leidse Elzeviers uit 1644 vermeldt ook de prijzen van de aangeboden boeken en biedt zo mooi vergelijkingsmateriaal. Waar het republiekje over Italië werd verkocht voor 9 stuivers, kostte de monumentale *Italia antiqua* van Philippus Cluverius 15 gulden, meer dan dertig keer zoveel. Zo laten de boeken op het terrein van geografische kennis zien dat de uitgeversstrategie van de Elzeviers gericht was op diverse groepen: geleerde specialisten, generalisten, maar ook studenten en scholieren, lezers die meer wilden weten over het historisch perspectief en zij die vooral behoefte hadden aan praktische informatie. En tenslotte, kopers met een goedgevulde beurs, die prijs stelden op het bezit van grote en fraaie boeken, maar ook kopers die blij waren met een goedkoper alternatief.

(Vertaling Paul Hoftijzer)

Literatuur

Conti, Vittorio, *Consociatio civitatum. Le repubbliche nei testi Elzevieriani (1625-1649)*. Florence 1997. [Politeia. Scienza e Pensiero 4].

Davies, David W., *The World of the Elseviers 1580-1712*. Den Haag 1954.

Dongelmans, B.P.M., P.G. Hoftijzer en O.S. Lankhorst (red.), *Boekverkopers in Europa. Het 17de-eeuwse Nederlandse uitgevershuis Elzevier*. Zutphen 2000. [Bijdragen tot de geschiedenis van de Nederlandse boekhandel, nieuwe reeks 5].

Lindermann, Colinda, 'Al-Fīrūzābādī togatus. Arabische Wörterbücher in der europäischen Frühmoderne', *Geschichte der Germanistik 51/52* (2017), p. 66-74.

Pettegree, Andrew, en Arthur der Weduwen, *The bookshop of the world. Making and trading books in the Dutch Golden Age*. New Haven/London 2019.

Vrolijk, Arnoud: 'Arabic studies in the Netherlands and the prerequisite of social impact – a survey', in: Jan Loop, Alastair Hamilton en Charles Burnett (red.), *The teaching and learning of Arabic in Early Modern Europe* (Leiden/Boston 2013) [The history of oriental studies 3], p. 13-32.

Willems, Alphonse, *Les Elzevier. Histoire et annales typographiques*. Brussel/Parijs/Den Haag 1880.

Laveren tussen wereld en wetenschap

Een interview met Maurits van den Boogert bij Brill

Fleur Praal

Allegorisch schoorsteenstuk door Nicolaas Reyers, circa 1750, dat oorspronkelijk in het Luchtmanshuis aan het Rapenburg hing. Men ziet Hermes (Samuel I Luchtmans) en Pallas Athene (Luchtmans' echtgenote Cornelia) met haar schild, op de voorgrond spelen drie jongetjes (de zonen van Samuel) met prenten.

Op een stormachtige dinsdagmiddag verwelkomt Maurits van den Boogert mij bij de receptie van uitgeverij Brill, waar hij, als Senior Publishing Director, onder meer verantwoordelijk is voor studies van het Midden-Oosten, de islam, en Afrika. Hij gaat mij voor, door de glazen binnendeur en het smalle trappenhuis, over de met tapijt beklede gang. Het kantoorpand aan de Plantijnstraat is rustig, want er wordt nog veel thuis gewerkt; we kunnen de deur van Van den Boogerts werkkamer open laten tijdens het interview.

Maurits van den Boogert

Tegenover een bescheiden boekenkast, waarvan de planken enigszins doorhangen onder de indrukwekkende blauw-linnen banden met Arabische opdruk in zilver, neem ik plaats met een kop thee en introduceer ik dit themanummer van *De Boekenwereld*. Brill, als voortzetting van de firma Luchtmans daterend uit 1683, is de oudste nog steeds actieve wetenschappelijke uitgever in Leiden. Inmiddels opereert het bedrijf wereldwijd, en publiceert het jaarlijks zo'n driehonderd wetenschappelijke tijdschriften en ongeveer 1.500 boeken. Zo'n lange geschiedenis in een universiteitsstad nodigt uit tot een reflectie op de huidige relatie tussen wetenschap en uitgeverij.

Dienstbaar aan de wetenschap

Brill ziet zichzelf als dienstbaar aan de wetenschap, een onderneming in de service-industrie. Een beursgenoteerde onderneming weliswaar, die winst moet en wil maken – maar, in Van den Boogerts woorden, 'wij kunnen van alles bedenken, maar als het wetenschappelijk niet klopt, wordt het nooit een succesvol product.'

Het uitgeefproces is dan ook volkomen afgestemd op de wisselwerking met de wetenschap in de vakgebieden die Brill vertegenwoordigt: van internationaal recht, via religiestudies, taalkunde, geschiedenis, boekwetenschap tot biologie. De uitgeverij volgt hierin de kennisontwikkeling op de voet, maar heeft ook een sturende werking, door te selecteren welke manuscripten zullen worden gepubliceerd in boek- of artikelvorm. Dat selectieproces is cruciaal; het maakt de signatuur van de uitgeverij en kan de vorming van vakgebieden beïnvloeden. Tegelijkertijd is het ongrijpbaar: er bestaan geen protocollen voor, geen vaste succesformule – dit is misschien wel de kunst van het uitgeven, die uitgevers zelf tot in de finesse beheersen, maar zelden expliciteren. Brill kijkt naar wat bij haar bestaande fonds past, en zoekt bijdragen die niet zozeer trendsetting, maar bestendig zijn. Van den Boogert: 'Wij vinden het meest belangrijk dat de bijdrage aan de wetenschap echt significant is. Onze boeken zijn duur; die moeten wel een tijdje meegaan en niet na een jaar ongebruikt in een magazijn belanden. Bovendien is afstand nemen tot de waan van de dag meteen een belangrijk mechanisme om uit al te politieke kwesties te blijven. En dat is echt niet alleen voor mijn afdeling, met het Midden-Oosten, relevant, zo kun je je indenken, maar ook voor andere delen van de wereld.[1] Het is, commercieel gezien, een voordeel als je je bezig kunt houden met kennis die een bewezen belang heeft, die politiek minder gevoelig is. Maar dat is wel altijd een ingewikkelde afweging, want het landschap verandert voortdurend. In die zin laveren wij tussen de markt, de politiek, en natuurlijk in de eerste plaats de wetenschap.'

Buiten, en toch ook binnen de Singels

Zelf beschrijft Van den Boogert zijn werk als uitgever met een typisch Leidse metafoor: 'Als de wetenschap zich binnen de Singels bevindt, dan werken wij er nu net buiten. Maar met goed uitzicht op wat er gebeurt.' Zijn eigen loopbaan begon eigenlijk zelfs binnen de Singels:[2] na een studie Arabisch promoveerde hij in Leiden op een periode uit de Ottomaanse geschiedenis. Maar na de zoveelste reorganisatie in korte tijd besloot hij het onzekere postdoc-bestaan in de academie te verruilen

https://doi.org/10.5117/DBW2022.1.006.PRAA

voor een stabiele plek bij de wetenschappelijke uitgeverij, in het veld van zijn expertise. Deze route is niet ongebruikelijk voor medewerkers van Brill, dus ook in die zin is er een duidelijke en logische connectie met de wetenschap. Is dat een Leidse connectie?

Van den Boogert beaamt de kracht van de associatie met de Universiteit Leiden, zeker in het buitenland, maar benadrukt meteen ook dat deze connectie zakelijk gezien beslist niet meer bestaat. Brill opereert waarlijk internationaal: op de Nederlandse markt wordt slechts ongeveer 5% van de omzet behaald. Het hoofdkantoor met de directie zetelt weliswaar in Leiden, maar de voertaal is er Engels. En sinds jaar en dag heeft Brill kantoren in bijvoorbeeld Boston, Bejing en Singapore.

Opvallend is de recente uitbreiding in het Duitse taalgebied. Volgens Van den Boogert is dit misschien wel een duidelijke thuismarkt te noemen: 'een derde van ons bedrijf is nu Duits'. Brill heeft er in de laatste jaren diverse kleinere uitgeverijen overgenomen, zoals in 2017 Schöning, sinds 1847 gespecialiseerd in onder andere intellectuele geschiedenis, en Fink, uitgever in kunst, cultuur en mediastudies, beide uit Paderborn. Per 2021 was de nieuwste aanwinst Vandenhoek & Ruprecht (V&R) uit Göttingen, sinds 1735 actief en met een lange traditie van publicaties op het gebied van de theologie en geschiedenis. Van den Boogert: 'Wat wij, denk ik, voortdurend zoeken, in al onze overnames, is de kwaliteit van wat er wordt uitgegeven. Die moet aansluiten bij wat wij doen. Inhoudelijk gezien zijn het ook vaak, zeker in Duitsland, uitgeverijen die werken op een bepaald vakgebied waarin we zelf al wat titels hebben. Dan vinden we aansluiting bij een bestaand fonds. En in veel gevallen gaat het om uitgeverijen die in de modernisering minder ver zijn dan Brill.'

Reputatie, kwaliteit en *commitment*

Die modernisering, daar komen we later zeker nog over te spreken. Maar ook de reputatie van de overgenomen bedrijven is cruciaal voor de uitgeverij: niet voor niets blijven deze imprints onder de oorspronkelijke naam zichtbaar, en blijft hun signatuur – hun fonds – gehandhaafd. De strategie hierachter, legt Van den Boogert uit, ligt in de waarde van deze herkenbare imprints voor auteurs: 'Zoals wij mensen hebben die zich Brill-auteur voelen omdat ze bij ons publiceren, zo zijn er ook wetenschappers die zich sterk identificeren met Schöning, of met V&R, of diens imprint Böhlau uit Keulen. Die komen daar graag en die komen steeds terug; zij waarderen de cultuur van dat bedrijf. Dat is goed, daar doen wij veel moeite voor: auteurs, en boeken- en tijdschriftredacteurs zijn de mensen die wij het liefst vaak zien. Zij zijn ons belangrijkste kapitaal.'

Gewoonlijk reizen uitgevers ook graag af naar wetenschappelijke congressen, om auteurs en redacteurs persoonlijk te kunnen spreken. In die ontmoetingen gaat het niet zozeer om de inhoud van het werk dat daar wordt gepresenteerd, maar, zo schetst Van den Boogert, 'vooral om de momenten daartussen'. Juist bij een kop koffie of een gezamenlijke lunch komt het tot beschouwingen over het vakgebied, de richting die te zien is, en welke gaten er nog zijn in het aanbod aan publicaties. En Van den Boogert vraagt wetenschappers ook graag naar hun 'stoutste dromen: als tijd niet uitmaakt, en geld niet uitmaakt – wat zou je dan het liefst willen maken? En daar

Portret van uitgever Evert Jan Brill, 1873.

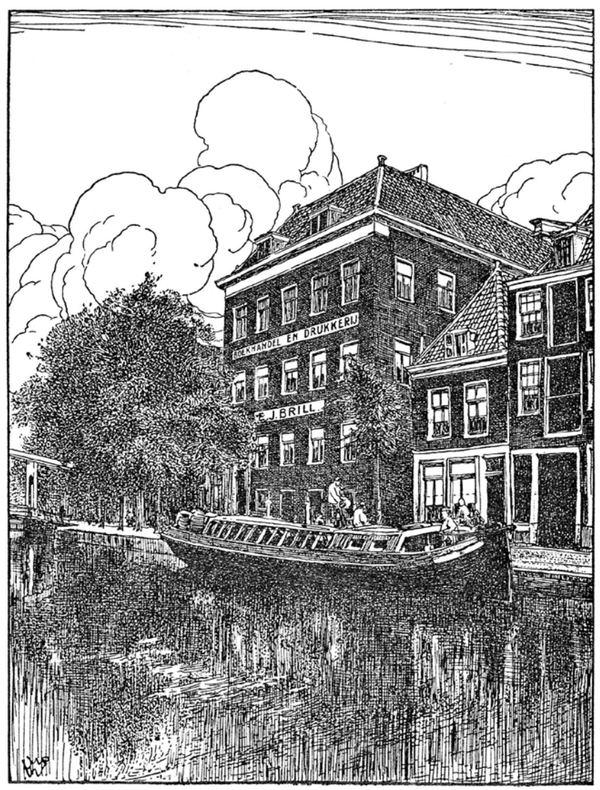

Pand van uitgeverij Brill aan de Oude Rijn te Leiden naar een tekening van L.W.R. Wenckebach.

Drukkersmerken van uitgeverij Brill.

komen mooie dingen uit.' Enthousiast loopt hij naar zijn boekenkast en legt een donkerpaarse foliant op tafel: *Christian-Muslim Relations*, volume 18. 'Jaren geleden diende een wetenschapper een voorstel in bij mijn collega voor dit naslagwerk. Drie delen, had hij in gedachten. Ik heb het papiertje nog ergens, ik heb hem vaak aan die drie delen herinnerd', lacht hij – want inmiddels ligt deel achttien dus voor ons, en de reeks is nog niet af. De verwachting is dat het werk uiteindelijk tussen de twintig en vijfentwintig volumes zal beslaan. Van den Boogert legt uit: 'Deze David Thomas, nog steeds de hoofdredacteur van dit werk, had dus een fantastisch idee. Een echte visie, en de energie om het uit te gaan voeren. Maar wat hij nodig had was logistieke ondersteuning, en een uitgever die een langlopende *commitment* aan durft te gaan.'

Dit werk sloeg aan: de redacteur werd gesteund door zijn universiteit, verzamelde een internationaal team van experts die inmiddels als sectieredacteur werken, en er volgden jaarlijkse projectbijeenkomsten, die ook weer resulteerden in allerhande artikelen en publicaties. Van den Boogert: 'als mensen bij ons komen met grandioze ideeën, kijken we heel realistisch naar hoe de wetenschap werkt. De logistiek van dit soort complexe, langlopende, internationale projecten, die beheersen wij heel erg goed. Wij hebben professionele projectmanagers met veel ervaring; we nemen de administratie over, zorgen dat er een team komt. En we investeren natuurlijk: we schatten het kostenplaatje in en de markt. Maar wat wij niet doen, is bedenken wat we nog moeten hebben. Wij gaan daar niet over, de wetenschap zelf moet zeggen waar nog behoefte aan is.'

Misschien wel het meest vermaard is Brill vanwege de *Encyclopaedia of Islam*. Ook de vervaardiging van dit standaardwerk voor alle islamstudies was een gigantische onderneming – de eerste editie werd gepubliceerd tussen 1913 en 1937 in vier delen en een supplement, maar de plannen hiervoor dateerden al uit het eind van de negentiende eeuw. Sinds eind jaren '90 wordt er in een vergelijkbaar lang traject gewerkt aan de derde editie; het eerste deel daarvan verscheen in 2007, en er is vermoedelijk nog wel een tiental jaren nodig tot voltooiing. *EI*, zoals het werk meestal kortweg wordt aangeduid, is qua reputatie en omzet weliswaar een buitencategorie voor Brill, maar exemplarisch voor de ervaring van de uitgever.

Representatie en reflectie

Van den Boogert gebruikt het voorbeeld van *EI* ook om een belangrijke verschuiving in de werkwijze van de uitgever te illustreren. 'In die eerste editie staan misschien vijf Turkse, en twee Arabische auteurs. En in de redactie zat al helemaal niemand zonder westerse achtergrond. Zo ging dat toen; het was een koloniaal project. Maar dat kunnen we nu veel beter, en dat doen we dus ook.' Als internationale uitgever waakt Brill ervoor dat auteurs en redacteurs een reflectie zijn van het hele wetenschappelijk veld: mannen en vrouwen, van uiteenlopende leeftijden, en uit zoveel mogelijk werelddelen – in elk geval wil Brill voor grote projecten redacteurs uit Amerika, Europa, Afrika en Azië aantrekken. Ook in die zin neemt de uitgever dus een sturende rol in een wetenschapsgebied. Van den Boogert: 'Absoluut, dat wordt bij ons breed uitgedragen. Dat vinden we belangrijk omdat het wetenschappelijk klopt – en het moet gewoon, ook maatschappelijk hoef je dit niet meer uit te leggen. En het werkt: nu krijgen we heel regelmatig verzoeken of bepaalde wetenschappers *entries* voor *EI* mogen schrijven. En als de beste wetenschapper een Arabischtalige moslim is die in Australië woont, dan vragen we inderdaad die persoon om dat te doen.'

Digitaal en elektronisch uitgeven

EI verschijnt nog altijd in lijvige gedrukte delen, maar inmiddels ook online. Brill heeft dit de vaste publicatiemethode gemaakt: alle uitgaven zijn ten eerste digitaal beschikbaar, en daarbij ook in druk te bestellen (vaak in losse exemplaren vervaardigd via *printing on demand*, in plaats van in voorraad te houden offset-oplagen).

Van den Boogert ziet de transitie van druk naar digitaal als de belangrijkste trend in de huidige markt voor wetenschappelijke publicaties. De coronacrisis heeft deze trend enorm versneld: omdat bibliotheken sloten en boeken letterlijk in quarantaine werden gehouden, stortte de vraag naar papieren materiaal vanaf april 2020 volkomen ineen. Brill had op dat moment alle publicaties ook al digitaal beschikbaar en kon daarom de verkoop snel omschakelen. Zo werd het omzetverlies van 'print' in dat jaar ruimschoots goedgemaakt.

Anders dan gedrukte werken, die individueel worden verkocht, wordt digitaal materiaal aangeboden in bulk. Een universiteitsbibliotheek koopt toegang tot bijvoorbeeld alle werken in de collectie International Law uit een bepaalde periode – van breed gelezen tijdschriften tot monografieën voor een zeer klein publiek. Zo bezien groeit dus de afzetmarkt voor die kleine, specialistische titels wanneer ze digitaal worden aangeboden. Van den Boogert gelooft dat de verschuiving van 'p' naar 'e' permanent zal zijn, zeker in de institutionele markt, die Brill grotendeels bedient. Maar, zo stelt hij gerust: 'het aardige is dus dat wij juist vanwege de e-boekverkoop ook papieren boeken kunnen blijven maken voor wie die wil.'

Een tweede verschuiving hangt nauw samen met de overgang naar elektronisch uitgeven: de komst van Open Access (OA). In dit nieuwe businessmodel worden de publicatiekosten gedragen door auteurs (of de instellingen waaraan zij verbonden zijn), zodat lezers vrijelijk gebruik kunnen maken van teksten, zonder hiervoor een abonnementsprijs te moeten betalen of een aanschaf te hoeven doen. Het idee van OA ontstond in de academische wereld, en is in de laatste twintig jaar in toenemende mate omarmd door nationale overheden. Inmiddels is publicatie in OA een vereiste voor veel onderzoeksfinanciers, waaronder de Nederlandse NWO.

Als in de media over de wetenschappelijke uitgeverij

bericht wordt, is dat niet zelden in de context van OA-beleid en de daaruit voortvloeiende spanningen tussen uitgevers en wetenschap. Dit debat betreft vaak de internationale uitgeefconglomeraten, die vele malen groter zijn dan Brill, maar bovendien een ander segment bedienen: zij publiceren met name voor de exacte wetenschappen waar Brill hoofdzakelijk in de humaniora actief is. Mede vanwege de eigen bescheiden omvang, misschien, herkent Brill zich niet in de scherpte van de discussie. Wel wil de uitgeverij zich graag profileren als pleitbezorger voor de relevantie van de relatief kleine geesteswetenschappen, die wel eens ondergesneeuwd dreigen te raken. De uitgeverij zet zich met acties onder de vlag #HumanitiesMatter in om te benadrukken wat de toegevoegde waarde van dit type onderzoek kan zijn. Van den Boogert geeft een recent voorbeeld: 'toen corona uitbrak, heeft Brill vrij snel een verzameling publicaties gratis beschikbaar gesteld over historische pandemieën, zoals de Spaanse griep. Dat heeft natuurlijk niet bijgedragen aan de uitvinding van vaccins, maar we hebben er veel positieve reacties op gekregen van onderzoekers, die in lockdowns deze teksten met belangstelling hebben gelezen.'[3]

Buiten dergelijke gelegenheidsacties publiceren alle wetenschappelijke uitgevers inmiddels tijdschriften – en in mindere aantallen boeken – in Open Access, maar het definitief omwentelen van het hele bedrijfsmodel laat nog op zich wachten. 'Brill staat voor deze ontwikkelingen open: we lopen misschien niet voorop, maar de directie neemt heel actief deel aan gesprekken, bijvoorbeeld over het internationale OA-initiatief Plan S', zegt Van den Boogert. Een bedreiging voor de traditionele positie van de uitgever vindt hij OA helemaal niet. Technisch gezien is Brill immers goed voorbereid, met een nog altijd groeiend digitaal fonds en de infrastructuur voor gemakkelijke online toegang. Maar bovendien acht hij de functie van de uitgever in het wetenschapsproces onverminderd belangrijk: 'De rol die wij hebben is op heel veel manieren bemiddelend. We halen *peer reviewers* binnen met andere visies dan de auteur, waardoor mensen kritiek op hun werk krijgen die ze nauwelijks zelf kunnen organiseren. We bewaken bovendien de vertrouwelijkheid van dat proces. En dat kan alleen maar omdat wij niet in de wetenschap zitten; wij zijn niet gebonden aan een universiteit, maar echt onafhankelijk. Voor die toegevoegde waarde van uitgevers is er heus een toekomst.'

Online voor de lange termijn

Naast het digitaal uitgeven van nieuwe boeken en het digitaliseren van zo'n 6.000 titels van de backlist in Brill's Book Archive, legt de uitgeverij zich in de laatste jaren ook toe op het digitaal publiceren van primaire bronnencollecties, de Primary Sources Online (PSO's). Dit zijn grote collecties van tekst en soms beeld, die in bulk worden ingescand en als een verzameling kleurenbeelden in hoge kwaliteit worden aangeboden aan de gebruiker, met metadata om ze doorzoekbaar te maken. Onder de PSO's vindt men bijvoorbeeld het persoonlijke archief van Christiaan Huygens, de archieven van de Natuurkundige Commissie voor Nederlands-Indië of Nederlandse veilingcatalogi uit de zeventiende en achttiende eeuw. Een opvallend succesverhaal is *Classical Mexican Cinema Online*: vijf gedigitaliseerde Mexicaanse tijdschriften over de Mexicaanse film, verschenen tussen 1930 en 1960, plus posters, promotiemateriaal, en persoonlijke archieven van pionierende filmmakers. Deze gedigitaliseerde collectie levert een schat aan materiaal, die intensief wordt gebruikt voor onderzoek naar de cultuurgeschiedenis van de film in Midden-Amerika.

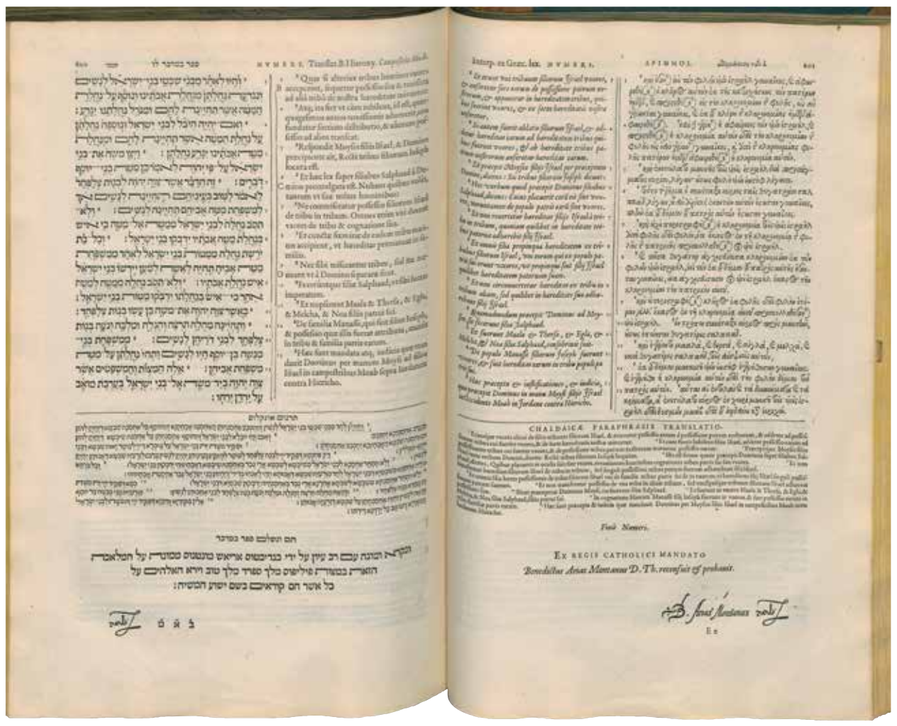

Het drukken in oosterse talen, zoals in de *Biblia polyglotta* of *Biblia regia*, gedrukt tussen 1568 en 1572 bij Christoffel Plantijn te Antwerpen, werd later voortgezet in Leiden.

Maar Van den Boogert nuanceert dat dit type publicatie voorlopig zeker qua omzet nog niet tot de kern van Brills activiteiten behoort. Voor een succesvolle inzet van de PSO's is een technologische ontwikkelingsslag nodig: 'Als we in de toekomst onze verschillende soorten publicaties met software op een subtielere manier met elkaar kunnen verbinden, dan kun je een nieuwe gebruikservaring bieden. Onderzoekers zouden dan makkelijk moeten kunnen switchen: je leest een tijdschrift, en dat wordt gekoppeld aan een primaire bron, die kun je eenvoudig vertalen met een appje, en opzoeken in een naslagwerk – dat kan, zo zou het kunnen gaan. Maar zo ver is het nog niet.'

Brill werkt wel degelijk aan die technologische ontwikkeling, maar dan voor de strategische lange termijn. In nauwe samenwerking met bronnenhouders, die de rechten op de collecties bezitten, wordt juridisch afgestemd wat Brill in de toekomst met PSO's mag doen; met wetenschappers wordt stap voor stap de gebruikersvisie onderzocht. Uiteindelijk wil Brill online kunnen repliceren hoe onderzoekers traditioneel met bronnen willen werken. Zo kwam in 2018 ook het Scholarly Editions-platform tot stand: een interactieve omgeving waarin wetenschappers tekstedities, vertalingen en notenapparaten naast elkaar kunnen gebruiken. Van den Boogert: 'Dat is een combinatie tussen technologie en klassieke filologie. Wij verlenen dan dus een nieuwe dienst aan de wetenschap; een technologische oplossing misschien, maar voor een vraag die vanuit de wetenschap geformuleerd wordt. In de kern doen we eigenlijk nog steeds wat we vroeger ook deden: de kwaliteit blijft belangrijk, en de afstemming met wetenschappers is uiteindelijk ons dagelijks werk. Dat daar dan ergens in het proces een technologisch hoogwaardig product uitrolt – prachtig, maar het begint nog steeds met de wetenschap.'

Noten

1 Ons gesprek vond plaats op 15 februari; te midden van oplopende geopolitieke spanningen, maar nog voor de Russische invasie van Oekraïne.
2 Net als de uitgeverij, overigens: tot 1964 was Brill gevestigd aan de Oude Rijn, in het centrum van Leiden.
3 Vanwege de oorlog in Oekraïne zal Brill opnieuw publicaties gratis beschikbaar maken. Zoals het bedrijf online stelt: 'Deze oorlog toont opnieuw het cruciale belang van de humaniora. Tegenover geschiedvervalsing is solide historische analyse nodig. En om een conflict te kunnen begrijpen, zijn kennis van talen, culturen en religies evenzeer noodzakelijk als economische en politieke analyse.' [https://brill.com/page/ukraine (geraadpleegd 18 mei 2022) – vertaling: FP]

Voorbeelden toepassingen in drukwerk van het lettertype Brill.

Onafhankelijke wetenschap

Elie Luzac en Leidse natuurwetenschappers

Rietje van Vliet

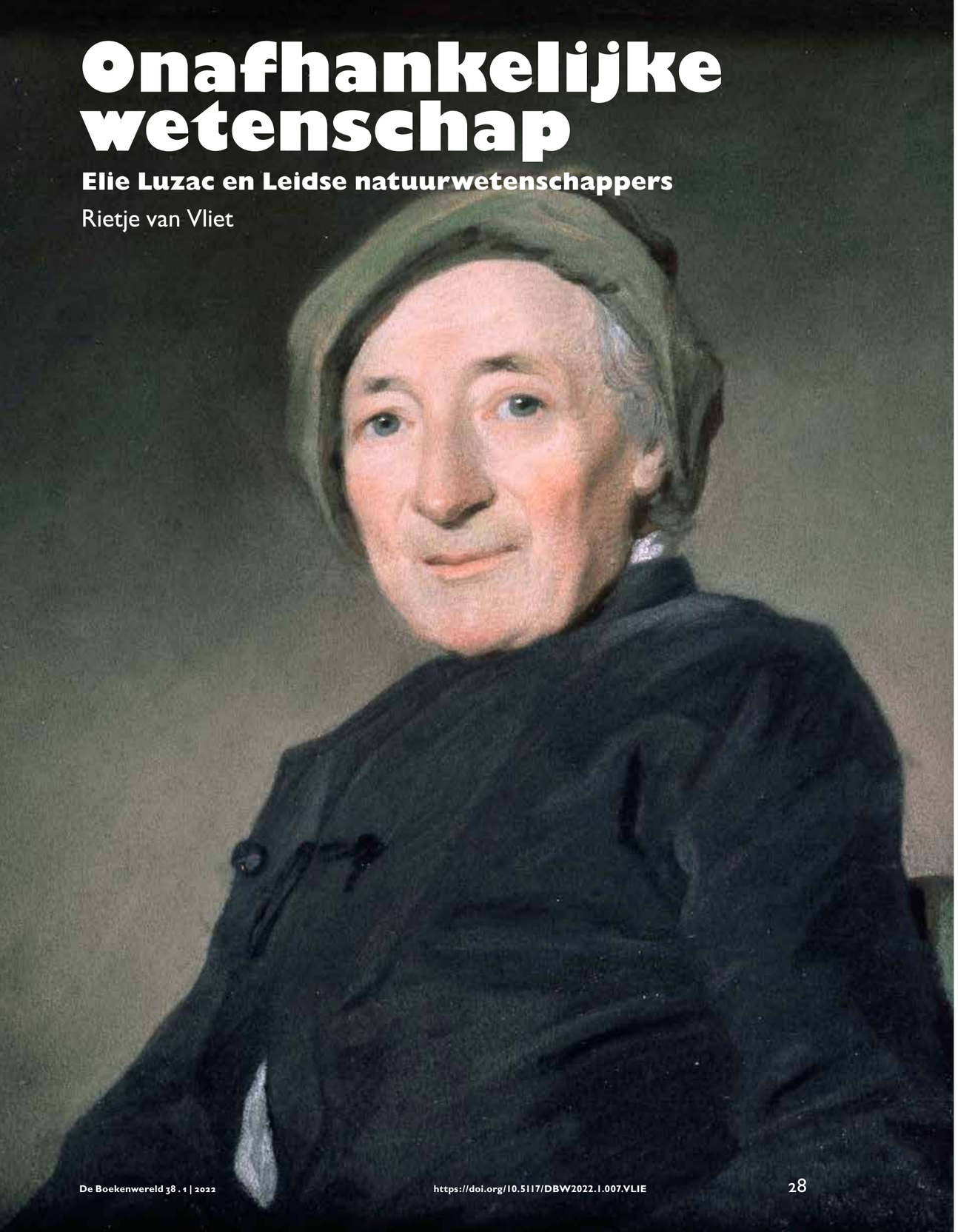

https://doi.org/10.5117/DBW2022.1.007.VLIE

Plagiaat! Pierre Louis de Maupertuis, president van de Akademie der Wissenschaften in Berlijn, ontplofte bijna. De Haagse hoogleraar Samuel König had kritiek geleverd op zijn beste publicatie ooit: het in Leiden uitgegeven *Essay de cosmologie* (1751). Volgens König leunde het betoog veel op wat de grote filosoof Leibniz al eerder had geschreven. Zelden ontstond er zoveel tumult over een Leidse wetenschappelijke uitgave.

linkerpagina **Portret Elie Luzac. Anoniem pastel. Museum De Lakenhal Leiden.**

Pierre-Louis Moreau de Maupertuis na terugkeer van zijn Lapland-expeditie. Gravure door Johann Jacob Haid naar een schilderij van Robert Tournières. Rijksmuseum Amsterdam.

In een van de geruchtmakendste plagiaatkwesties in de wetenschapsgeschiedenis speelt de Leidse uitgever Elie Luzac (1721-1796) een grote rol.[1] Ondanks zijn jonge leeftijd had hij zijn naam als wetenschappelijk boekverkoper internationaal gevestigd. Hij studeerde nog toen hij met zijn uitgave van *L'homme machine* (1748), van de vrijdenker La Mettrie, de geleerde wereld op z'n kop had gezet. Tot in de verste uithoeken van Europa had men geprotesteerd tegen diens materialistische gedachtegoed over de menselijke ziel en, impliciet, het praktisch nut van religie.

Hoewel het werk alom verboden was, bracht Luzac diverse edities uit. Ook bij een wetenschappelijk uitgever moest de schoorsteen immers roken. Maar de Leidse universiteit ontzegde hem verdere toegang tot de collegebanken omdat, aldus de curatoren, hij wegens zijn commerciële belangen geen onafhankelijke positie ten opzichte van de wetenschap zou innemen. Was het hierdoor dat Luzac vrijwel geen Leidse geleerden aan zich wist te binden?

Als de Leidse universiteit beducht was voor een nieuwe wetenschappelijke rel waar Luzac een grote rol in zou spelen, dan werd hun vrees al vier jaar na *L'homme machine* bewaarheid. Deze keer was de hoofdrol weggelegd voor Samuel König (1712-1757), een Zwitserse wiskundige die om politieke redenen was gevlucht naar de Republiek. Stadhouder Willem IV had hem aangesteld als bibliothecaris van de hofbibliotheek en tevens benoemd tot hoogleraar wijsbegeerte en natuurrecht aan de Militaire Akademie in Den Haag.

Ook de andere hoofdrolspeler, de Franse geleerde Maupertuis (1698-1759), genoot als wetenschapper protectie van een wereldlijk heerser. Ondanks zijn opvliegende karakter en curieuze uiterlijk – naar verluidt droeg Maupertuis een korte rode pruik die met gele talk was bepoederd[2] – kon hij bogen op een indrukwekkende reputatie. Hij maakte een forse carrièresprong dankzij Frederik de Grote, die hem tot president van de Berlijnse Akademie had gebombardeerd.

Wetenschappelijk tribunaal

Luzac was met deze wetenschappelijke mastodont in contact gekomen dankzij Samuel Formey, de invloedrijke secretaris van deze Akademie der Wissenschaften die voor Luzac de supervisie had over het internationale geleerdentijdschrift *Bibliothèque Impartiale*. Via hem had Luzac aan Maupertuis gevraagd te willen meewerken aan een heruitgave van diens *Essai de cosmologie,* dat al in 1750 in Berlijn was uitgekomen maar waarvan Luzac een betere, mooiere editie in het vooruitzicht kon stellen.

Het verleidingsoffensief slaagde en in 1751 was de Leidse editie klaar. De titel was voor de gelegenheid op subtiele wijze aangepast in *Essay de cosmologie.* In een zonderlinge mengeling van metafysica, wiskunde en mechanica betoogde Maupertuis dat de natuur altijd de makkelijkste weg kiest. Met enkele wiskundeformules verklaarde hij dat alle natuurkundige wetten zijn gebaseerd op 'zijn' wet van de kleinste werking. Daarmee zocht hij het Opperwezen in de universaliteit van de verschijnselen. De wet komt neer op het hefboomprincipe uit de klassieke mechanica, waarop ook bijvoorbeeld de notenkraker is gebaseerd: dankzij het scharnierpunt kun je met weinig kracht een grote beweging tot stand brengen.[3]

König, die Maupertuis nog uit zijn studietijd kende, herkende in het betoog enkele uitspraken van Leibniz in diens brieven aan Jakob Hermann, hun oude leermeester, en besloot daarover een artikel schrijven. Toen hij in Berlijn was, legde hij het concept voor aan Maupertuis. Die gaf het vrijwel ongezien retour: König kon wat hem betreft zijn gang gaan. Maar toen de Akademievoorzitter Königs artikel onder ogen kreeg, barstte de bom. Plagiaat?!

Verontwaardigd stelde Maupertuis alles in het werk om zijn gelijk te halen. Hij wilde die brieven van Leibniz wel eens zien, maar zijn zoektocht liep op niets uit. In 1752 belegde Maupertuis als president van de Berlijnse Akademie een aparte vergadering om over Königs uitspraken te oordelen. Veel geleerden hadden zich afgemeld omdat ze het despotische optreden afkeurden. Zelf was Maupertuis er ook niet bij, waarschijnlijk om de aanwezige wetenschappers de indruk te geven dat ze tijdens het tribunaal vrij waren zich uit te spreken. Of zij dit zo hebben ervaren, weten we niet. Feit is dat König in het ongelijk werd gesteld omdat hij de originele brieven van Leibniz niet had kunnen overleggen. De eer van Maupertuis was gered.

Verbale schermutselingen

Niet alleen Maupertuis was tevreden, ook Luzac zal met deze integriteitskwestie ingenomen zijn geweest. Er volgde namelijk een internationaal debat dat qua omvang en felheid zijn weerga niet kende. De vele pamfletten die hij hierover heeft uitgegeven, vonden gretig aftrek. Ze laten zien dat Luzac, die wetenschappelijke waarheidsvinding hoog in het vaandel had staan,[4] Maupertuis als een baksteen liet vallen en partij koos voor König.

Eerst gaf Luzac Königs verdedigingsschrift uit: *Appel au public, du jugement de l'Academie Royale de Berlin, sur un fragment de lettre de Leibnitz* (1752). Maupertuis besloot daarop Anna van Hannover, weduwe van de zojuist overleden stadhouder, te vragen om König tot stilte te manen. Zonder succes, want hoewel König nog altijd bescherming genoot van de prinses van Oranje, vond ze het ongepast om zich met dit soort debatten te bemoeien: wetenschapsbeoefening diende onafhankelijk te zijn.

Königs werk was zo gewild dat er spoedig een tweede druk uitkwam. Naar aanleiding van de discussie die volgde in de vele geleerdentijdschriften die Europa toen rijk was, schreef König een *Defense de l'Appel au public* (1753), eveneens uitgegeven door Luzac. In hetzelfde jaar verscheen bij hem ook de *Proeve over de waare grond-wetten der beweging en rust*, geschreven door Königs oud-promovendus Antonius Brugmans.

Het werd in de Leidse drukkerij helemaal druk toen ook Voltaire zich ermee ging bemoeien. De Franse veelschrijver had het niet op Maupertuis begrepen. In meerdere opzichten waren ze elkaars concurrent: beiden waren minnaar geweest van de savante Émilie du Châtelet en ook had Frederik de Grote ooit aan Voltaire het presidentschap van de Akademie beloofd. Die belofte was echter nooit ingelost. Bovendien was Voltaire bij de Pruisische koning inmiddels in discrediet geraakt; reden waarom de schrijver niet meer in diens paleis verbleef. Nooit om een scherp woord verlegen schreef de satiricus zijn *Diatribe du docteur Akakia* (1752), waarin hij Maupertuis beschreef als pauselijke lijfarts die in zijn onmetelijke wijsheid talloze domheden uitkraamde.

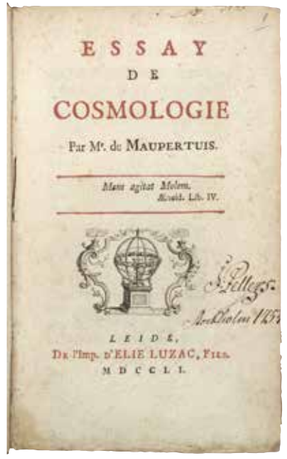

Titelpagina *Essay de cosmologie*. Leiden, Elie Luzac Jr. 1751. KB, Den Haag.

rechterpagina Titelpagina van *Maupertuisiana*. Hamburg [=Leiden?], 1753.

Voltaire, *Diatribe van doctor Akakia, geneesheer van den paus. Decreet van de Inquisitie en rapport der professoren te Romen, ten opzichte van eenen gewaanden president*. Z.p. [Leiden?] 1753. Bibliotheca Thysiana, Leiden.

In Berlijn ervoer de vorst de tekst als een belediging. Hij liet alle exemplaren in beslag nemen en publiekelijk verbranden. Voor Luzac moet dit een extra verkoopargument zijn geweest, getuige zijn ronkende advertentie voor de *Diatribe* in de *Leidse Courant* van 10 januari 1753: 'onlangs te Berlyn door Beuls handen verbrand.' Of hij in deze advertentie doelt op een nieuwe Franstalige uitgave met deze keer Rome als fictief impressum, of op de Nederlandstalige uitgave *Diatribe van doctor Akakia, geneesheer van den paus*, eveneens zogenaamd in Rome

Frederik de Grote in de marmerenzaal van Sanssouci, te midden van diverse geleerden die zijn protectie genoten. Schilderij van Adolph von Menzel (circa 1850). Verbrand tijdens WOII. Publiek domein Wikimedia.

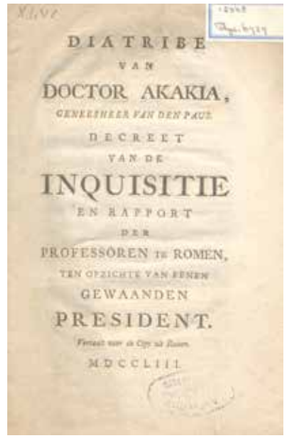

gedrukt, is niet bekend. De Franstalige uitgave was een bestseller, want volgens Voltaire waren er in Parijs wel zesduizend exemplaren op één dag van verkocht.

Alsof dit succes niet genoeg was, besloot Luzac tevens een vertaling uit te brengen van de *Dissertatio de principio minimae actionis una cum examine obiectionum Prof. Koenigii* (1753). Hierin spreekt de beroemde wiskundige Leonhard Euler, ook een protégé van de Pruisische vorst, zijn kritiek uit over Königs bezwaren tegen het beginsel van de kleinste werking, zoals dat door Maupertuis uiteen

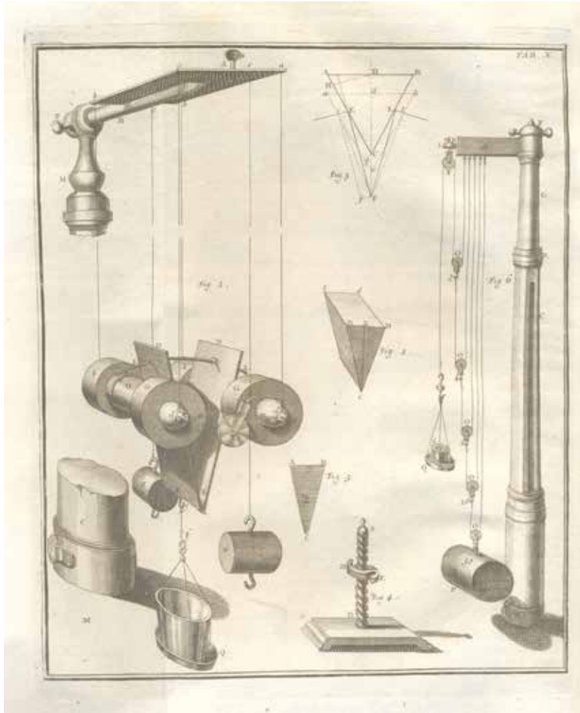

Illustratie uit Willem Jacob 's Gravesande, *Wiskundige grondbeginselen der natuurkunde, door proef-ondervindingen gestaafd*. Leiden: J.A. Langerak en Gebr. J. en H. Verbeek, 1743.

was gezet. Deze *Dissertation sur le principe de la moindre action* (1753) is net als Luzacs König-uitgaven en vele andere pamfletten over deze kwestie onderdeel van de omvangrijke compilatiebundel *Maupertuisiana* (1753), die zogenaamd in Hamburg is verschenen maar waarvan Luzac het kopijrecht bezat.[5]

Uitgevers van 's Gravesande

Met natuurwetenschappelijke publicaties over het principe van de kleinste werking lijkt Elie Luzac een voor zijn doen nieuw pad te zijn ingeslagen.[6] Zijn fonds is immers voor een belangrijk deel wijsgerig – in de brede zin des woords – van aard. Toch is zijn keuze minder vreemd dan het lijkt, temeer daar fysica en metafysica in zijn tijd nog twee zijden van dezelfde medaille waren. Ook Maupertuis beperkt zich niet tot de natuurkunde maar begeeft zich op metafysisch terrein door fysicotheologische uitspraken te doen over de doelmatigheid van de natuur en Gods schepping.

Opvallend is ook dat Luzac zeker in het eerste decennium van zijn loopbaan wel titels van buitenlandse wetenschappers maar geen titels van Leidse hoogleraren in zijn fonds had. Dit kan het gevolg zijn van ambities om internationaal zijn naam als wetenschappelijk uitgever te vestigen, maar ook zou het de banvloek geweest kunnen zijn die de Leidse universiteit na *L'homme machine* over hem had uitgesproken, die hem parten speelde. Bovendien had hij binnen Leiden enkele geduchte concurrenten met ieder voor zich een uitstekende reputatie op het gebied van – in dit geval – natuurwetenschappelijke uitgaven.

Wat tevens een rol speelde was het feit dat de bloeiperiode van de Leidse universiteit feitelijk voorbij was en grote namen buiten de grenzen moesten worden gezocht.[7] De Leidse hoogleraar natuur- en sterrenkunde Willem Jacob 's Gravesande (1688-1742) bijvoorbeeld behoorde niet meer tot de levenden toen Luzac als boekverkoper op de drempel van zijn carrière stond. De opvolgers van 's Gravesande genoten nog wel internationale bekendheid, maar konden eigenlijk niet in zijn schaduw staan.

's Gravesande had voor zijn meeste publicaties bij Leidse uitgevers aangeklopt. Zijn *Physices elementa mathematica, experimentis confirmata* (1720-1721), met een inleiding tot de newtoniaanse wijsbegeerte, kwam uit bij de academiedrukker Pieter van der Aa, vermaard om zijn prachtig geïllustreerde uitgaven van het werk van 's Gravesandes tijdgenoot Boerhaave.[8] Later, na het overlijden van deze grote wetenschappelijke uitgever, namen zijn plaatsgenoten Johan Arnold Langerak en de gebroeders Johannes en Hermanus Verbeek het stokje van hem over. Deze gelegenheidscompagnie ontfermde zich over de vierde verbeterde druk van dit populaire werk en bracht tevens de *Wiskundige grondbeginselen der natuurkunde, door proef-ondervindingen gestaafd* (1743) uit, vertaald door de waterbouwkundige Jan Engelman.

Ook Luzac was als uitgever vermoedelijk geïnteresseerd in dit werk van 's Gravesande, die hij zeer bewonderde. Maar in 1743 stelde zijn bedrijf nog nauwelijks iets voor en had hij vermoedelijk nog niet de beschikking over de benodigde middelen om een werk als dit, met talrijke paginagrote illustraties, te kunnen financieren. Later zou hij er wel het kopijrecht van verwerven, maar wanneer is niet bekend.[9]

Met die aankoop had hij ongetwijfeld zijn teleurstelling in 1774 gecompenseerd, toen zijn Amsterdamse concurrent Marc-Michel Rey het verzameld werk van 's Gravesande publiceerde. Voor deze *Oeuvres philosophiques et mathématiques* had Rey grote steun ondervonden van Johannes Nicolaas Sebastiaan Allamand, hoogleraar wiskunde en wijsbegeerte in Leiden. Een groot wetenschapper was hij niet en ook zijn colleges waren, getuige de kliërende studenten onder zijn gehoor, niet bijster interessant. Wel maakte hij naam als directeur van het Kabinet der Naturaliën van de Leidse universiteit. Tot de jaren zestig bood hij Luzac de helpende hand bij verschillende uitgaven: nu eens als vertaler, dan weer als editeur of slechts als intermediair. Hij was de enige Leidse geleerde die bij Luzac over de vloer kwam. Wat er tussen de twee is voorgevallen, is niet bekend, maar duidelijk is dat Allamand is 'overgelopen' naar Rey.[10]

Potentiële fondsauteurs: Musschenbroek en Lulofs

Voor het werk van de opvolgers van 's Gravesande viste Luzac ook al achter het net. En dat terwijl hij als student enthousiast colleges had gevolgd bij de Leidse natuurwetenschappers, Pieter van Musschenbroek (1692-1761) en Johan Lulofs (1711-1768).

Speelde zijn verwijdering uit de Leidse collegebanken hem parten of was het omdat Allamand zijn steun en toeverlaat was? Er zijn diverse signalen die erop wijzen dat er sprake was van rivaliteit tussen Allamand en Luzacs twee potentiële fondsauteurs. Neerbuigend had Allamand tegen een curator van de universiteit gezegd dat zij geen Frans spraken, terwijl dat toch de taal was die in het universitaire onderwijs noodzakelijk was. Ook had Allamand lopen opscheppen over zijn eigen collectie natuurkundige instrumenten, die groter zou zijn dan die van Musschenbroek.[11]

De newtoniaan Lulofs werd in 1742 benoemd tot hoogleraar wis- en sterrenkunde en later doceerde hij ook ethiek en metafysica. Voor zijn *Introductio ad cognitionem atque usum utriusque globi* (1743) deed hij een beroep op de gebroeders Jan en Herman Verbeek, wier fonds voor driekwart bestaat uit geneeskundige en natuurkundige werken. Ook de *Inleiding tot eene natuur- en wiskundige beschouwinge des aardkloots* (1750) namen zij voor hun rekening, deze keer in compagnie met de uitgever Amelis Jan van Hoorn, uit Lulofs' geboorteplaats Zutphen. Luzac werd bereid gevonden het drukwerk te verzorgen.

Zijn bijdrage aan deze uitgave was dus bescheiden, maar mogelijk smeedde hij toen al grotere plannen voor Lulofs' *Introductio*. In de tijd dat Luzac een nevenvestiging in Göttingen had (1753-1756) bracht hij namelijk een Duitse vertaling van dit werk op de markt. Voor de *Einleitung zu der mathematischen und physikalischen Kenntniss der Erdkugel* (1755) schakelde hij als vertaler de Göttingse hoogleraar mathematica Abraham Gotthelf Kästner in en verwierf hij zelfs privileges van de keurvorst van Saksen en die van Hannover. Aangezien Buchmessestad Leipzig in Saksen lag, kon Luzac in heel Duitstalig Europa grote sier maken met deze Leidse wetenschapper.

Voor het werk van Pieter van Musschenbroek, net als Lulofs newtoniaan, lagen voor Luzac in het geheel geen kansen. Dat zal hij spijtig hebben gevonden want hoewel

Johann Lulofs
Prof. der Math. Alt. und Philos. ꝛc. ꝛc. in Leiden
Einleitung
zu der
mathematischen und physikalischen
Kenntniß
der
Erdkugel
aus dem Holländischen übersetzet
von
Abraham Gotthelf Kästner,
Mathem. P. P. K.
Mit Churf. Sächsischen und Churf. Hannoverschen allergnädigsten Freyheit.
Göttingen und Leipzig
in Elias Luzac des jüngern Verlage. 1755.

Titelpagina van Johan Lulofs, *Einleitung zu der mathematischen und physikalischen Kenntniss der Erdkugel*. Vert. A.G. Kästner. Göttingen/Leipzig: Elie Luzac Jr. 1755. Titelvignet getekend en gegraveerd door Nicolaas van Frankendaal. Eidgenössische Technische Hochschule Zürich.

deze Leidse hoogleraar wiskunde en wijsbegeerte geen man was van grote natuurkundige theorieën, zou hij wel eeuwige roem verwerven door zijn uitvinding van de 'Leidse fles' (1746), een soort batterij waarmee elektrische lading kon worden opgeslagen en ook weer worden afgegeven. Als Luzac daartoe al een poging had gewaagd, dan kreeg hij bij deze geleerde geen voet tussen de deur: Musschenbroek vertrouwde vrijwel al zijn publicaties toe aan zijn zwager Samuel Luchtmans, die daarmee het wetenschappelijke boekenimperium van zijn vader Jordaan Luchtmans verder kon uitbouwen.[12]

Vaak waren het studieboeken waarin Musschenbroek het werk van hemzelf en andere natuurkundigen toegankelijk maakte voor studenten en andere geïnteresseerden. Niettemin was zijn werk dermate gewild dat Luchtmans nieuwe edities op de markt bracht, vaak met een nieuwe titel. De *Institutiones physicæ conscriptæ in usus academicos* (1748) is bijvoorbeeld een herziene versie van zijn *Elementa physicæ conscripta in usos academicos* (1734), een leerboek dat door Musschenbroek zelf werd vertaald in het Nederlands. Van deze *Beginselen der natuurkunde, beschreeven ten dienste der landgenooten* verschenen twee edities bij de firma Luchtmans (in 1736 en 1739). Ook van de *Elementa physicæ* verscheen een tweede editie (1741). Na Musschenbroeks overlijden zou zijn oud-collega Lulofs er later, als tekstbezorger, weer een nieuwe versie van maken, die opnieuw door Luchtmans werd uitgegeven: *Introductio ad philosophiam naturalem* (1762).[13]

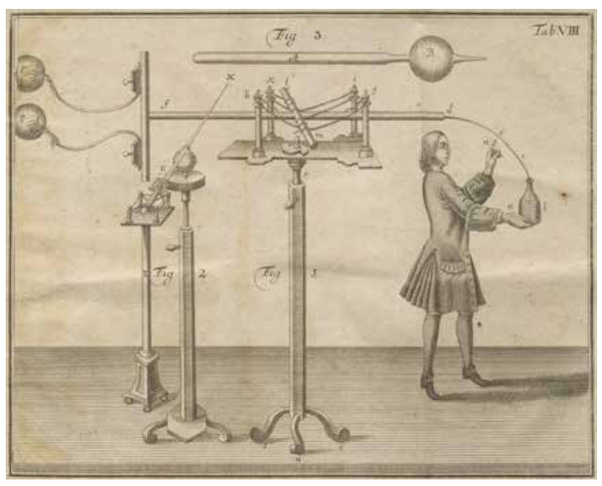

Illustratie van de Leidse fles, uit Pieter van Musschenbroek, *Die Stärke der Electrischen Kraft des Wassers in gläsernen Gefäßen*. Ed. Johann Heinrich Winkler. Leipzig: Bernhard Christoph Breitkopf, 1746.

Dat Luzac geen heil zag in een Duitse vertaling van Musschenbroeks werk, zegt wellicht iets over zijn inschatting van de marktwaarde ervan. De Leipziger uitgever Bernhard Christoph Breitkopf had namelijk al in 1746 *Die Stärke der electrischen Kraft des Wassers in gläsernen Gefäßen* uitgegeven en van de tweede editie van *Elementa physicæ* was door de in Stockholm en Leipzig werkzame uitgever Gottfried Kiesewetter Musschenbroeks *Grundlehren der Naturwissenschaft* in de handel gebracht.[14]

Tot slot

In dit artikel kwam een aantal Leidse uitgevers ter sprake die in de eerste helft van de achttiende eeuw voor de natuurwetenschap een belangrijke rol hebben gespeeld. Hun fonds laat zien hoe zeer in Leiden wetenschap en uitgeverij met elkaar waren verknoopt. Wel waren er grenzen, zo blijkt uit het besluit van de universiteit om Luzac het recht op inschrijving als student te ontnemen. Onafhankelijkheid in de wetenschap ging echter niet zo ver dat hoogleraren protectie van wereldlijke heersers uit de weg gingen. Onder het mom van diezelfde onafhankelijkheid wees de stadhouderswedue Anna van Hannover Maupertuis erop dat hij zijn conflict met König zelf maar moest uitvechten.

Naar de reden waarom Elie Luzac zijn fondsauteur Maupertuis liet vallen en partij koos voor König, moeten we gissen. Vermoedelijk was het voor de Leidenaar een principiële kwestie: wetenschappelijk onderzoek diende te allen tijde onafhankelijk en onpartijdig plaats te vinden en auteurs moeten vrij zijn hun bevindingen te publiceren. Maar getuige de gretigheid waarmee hij de vele pamfletten en schotschriften tegen Maupertuis op de markt bracht, moet voor hem ook een ander, commercieel principe belangrijk zijn geweest.

In Leidse universitaire kringen kreeg Luzac als een beginnend boekverkoper nauwelijks een voet aan de grond. Mogelijk had hij dit te danken aan zijn reputatie sinds *L'homme machine*, maar waarschijnlijker is dat de concurrentie op het gebied van natuurwetenschappelijke uitgaven hem parten speelde. Grote, kapitaalkrachtige uitgevers als Pieter van der Aa, de gebroeders Verbeek en de firma Luchtmans waren voor hem niet makkelijk te passeren. Luzac zocht daarom zijn heil vooral in de Duitse landen, hetgeen overigens geen straf was gezien het grote internationale aanzien van Duitse geleerden.

Rest de vraag in hoeverre König het gelijk aan zijn kant had. Tot in de negentiende eeuw is men op zoek geweest naar de brieven van Leibniz waarop de Haagse geleerde zich beroemde. Ze zijn nooit boven tafel gekomen. Wel is duidelijk geworden dat Leibniz inderdaad met Hermann had gecorrespondeerd over het beginsel van de kleinste werking. Ook heeft de Duitse Leibniz-deskundige Ursula Goldenbaum inmiddels aannemelijk gemaakt dat König feitelijk Maupertuis nergens van heeft beschuldigd. Het was Maupertuis' overtrokken reactie die dit narratief heeft gevoed, waardoor het vermeende plagiaat nog altijd voor waar wordt aangenomen. Bovendien blijkt dat Leibniz niet alleen in zijn correspondentie met Hermann, maar ook in zijn publicaties over het natuurkundige principe heeft geschreven.[15]

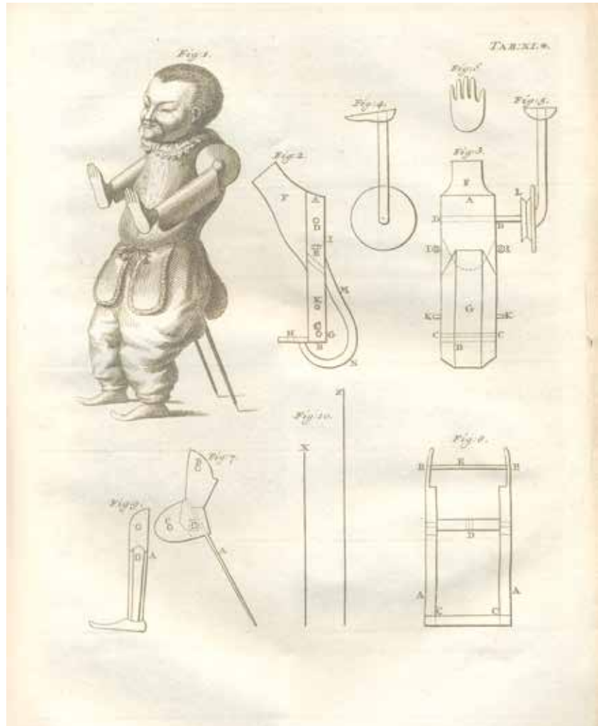

Ontwerp voor een traplopende automaton. Illustratie uit Pieter van Musschenbroek, *Introductio ad philosophiam naturalem*. Leiden: Samuel en Johannes Luchtmans, 1762.

Noten

1 Voor details en relevante literatuur over deze kwestie, zie mijn *Elie Luzac (1721-1796). Boekverkoper van de Verlichting*. Nijmegen 2005, p. 83-95.
2 Cosimo Alessandro Collini, *Mon séjour aupres de Voltaire*. Parijs 1807, p. 36.
3 Zie 'Hefboom', op Wikipedia (geraadpleegd 22 maart 2022).
4 W.R.E. Velema, 'Introduction to Elie Luzac's *An Essay on freedom of expression* (1749)', in: J.C. Laursen, J. van der Zande (red.), *Early French and German defenses of freedom of the press*. [...]. Leiden/Boston 2003, p. 9-33.
5 Zie *Catalogue d'une excellente collection de livres en feuilles, composant le superbe fonds de feu Mr. Elie Luzac* [...]. Leiden 1801, p. 168.
6 Over de natuurwetenschap tijdens de Verlichting, zie o.a. Rienk Vermij, *De geest uit de fles. De Verlichting en het verval van de confessionele samenleving*. Amsterdam 2014, p. 126-138.
7 Willem Otterspeer, *Groepsportret met dame. De vesting van de macht. De Leidse universiteit 1673-1775*. Amsterdam 2002, p. 222.
8 Paul Hoftijzer, *Pieter van der Aa (1659-1733). Leids drukker en boekverkoper*. Hilversum 1999, p. 57-58.
9 In ieder geval voor 1785, toen hij de titel opnam in een fondslijst. Zie mijn *Elie Luzac*, p. 590.
10 Rietje van Vliet, 'Makelaar in intellect. Johannes Nicolaas Sebastiaan Allamand (1713-1787) als intermediair tussen schrijvers en uitgevers', in: *Tijdschrift voor Sociale en Economische Geschiedenis* 1 (2004) nr. 3, p. 103-122.
11 Van Vliet, 'Makelaar in intellect', p. 105-107.
12 Sytze van der Veen, *Brill. 325 uitgeven voor de wetenschap*. Leiden/Boston 2008, p. 21-29.
13 Steffen Ducheyne, ''s Gravesande's and Van Musschenbroek's Approbation of Newton's Methodological Ideas', in: E. Boran en M. Feingold (red.), *Reading Newton in Early Modern Europe*. Leiden/Boston 2017, p. 192-243, aldaar p. 195.
14 Over deze uitgave, zie Holger Steinmann, 'Anmerkungen zu Pieter van Musschenbroeks *Elementa physicæ* und ihrer Edition durch Gottsched', in: Erich Achermann (ed.), *Johann Christoph Gottsched (1700-1766). Philosophie, Poetik und Wissenschaft*. Berlijn 2013, p. 379-388, aldaar 380-381.
15 Ursula Goldenbaum, *Ein gefälschter Leibnizbrief? Plädoyer für seine Authentizität*. Hannover 2016.

‘Gy ziet dus, dat het een hondsvod is’

Willem Bilderdijk en zijn uitgevers

Rick Honings

Willem Bilderdijk (1756-1831) staat bekend als een moeilijke man, die voortdurend in conflict was met zijn omgeving. Niet voor niets karakteriseerde Johan Huizinga hem als de ‘Grote Ongenietbare’. Ook met zijn uitgevers had Bilderdijk een moeizame verhouding.

Olieverfportret van Willem Bilderdijk, 1815, door Mattheus Ignatius van Bree. Het schilderij van de Vereniging ‘Het Bilderdijk Museum’ hangt in de Bilderdijkkamer in het Leidse Academiegebouw.

Als Bilderdijks uitgevers iets deden wat hem niet zinde, ontplofte hij. Zijn brieven staan vol met literaire woede-uitbarstingen. Zo gaf hij verschillende werken uit bij de Amsterdamse uitgever Johannes Allart. Aanvankelijk oordeelde Bilderdijk welwillend over de man, die hij ‘genereus’ noemde, omdat deze hem in 1806 toezegde eenentwintig gulden per blad te betalen. Maar al spoedig wekte Allart Bilderdijks toorn op. Toen in 1807 het vierde en laatste deel van zijn *Poëzy* (1803-1807) verscheen, was het werk volgens de auteur ‘schreeuwend vol drukfeilen’: ‘Overal de verzen mishandeld met *het* en *’t* te verwarren, *e* toe te doen, of af te laten; zoo elders, *zegendroppen* voor *regendroppen*, en de Hemel weet wat al meer.’ Zelf had Bilderdijk het werk naar eigen zeggen niet meer ingekeken, maar volgens zijn vrouw was er geen pagina zonder fout. Katharina Wilhelmina Schweickhardt, Bilderdijks echtgenote, had zelf ook gedichten aan de uitgave bijgedragen, maar omdat Allart verzuimd had om de initialen onder de gedichten te plaatsen, was het in de uitgave niet duidelijk welke verzen van hem en welke van haar waren. En dat terwijl Bilderdijk hun initialen nauwkeurig had aangegeven! ‘Dit kwelt my mede boven alle verbeelding’, merkte hij verbitterd op.

Allart gaf ook Bilderdijks toneelstuk *Floris de Vijfde* (1808) uit, waarvoor hij hem tachtig dukaten betaalde. Volgens de dichter gaf de uitgever vervolgens bij hem aan dat hij er te veel voor had gegeven, zodat hij er niets meer aan kon verdienen. Voor een nieuwe bundel wilde hij daarom slechts tweehonderd gulden neertellen. Daarop dreigde Bilderdijk naar de Haagse uitgever Johannes Immerzeel te zullen overstappen, waarna Allart hem alsnog meer bood. Bilderdijk foeterde: ‘Nu koomt gisteren de Ezel van een Allart, en vertelt mijne vrouw dat hy nog voor den Floris wel iets toe wil geven, en de anderen even zoo betalen ja meer. Gy ziet dus, dat het een hondsvod is, die my bedriegen wou.’ Hij nam zich voor nooit meer iets bij Allart uit te geven, al zou hij een korenzak boordevol dukaten van hem krijgen.

Maar ook Immerzeel kon Bilderdijk al spoedig niet meer bekoren. In 1808 ergerde hij zich over de door hem verzorgde uitgave van zijn bundel *Najaarsbladen* (1808-1809). Die had Immerzeel in Delft laten drukken door J.J. Stuerman, die er een bende van had gemaakt, vooral op het punt van de Hebreeuwse letters: ‘Het is nog iets erger dan schandelijk, met zulke letters voor den dag te komen, het is onteerend voor Drukker, uitgever, en Autheur, en maakt ons ten spot van elk die iets van de taal weet.’ Bilderdijk had zijn klachtenbrief nog nauwelijks verstuurd, of hij schreef een tweede, waarin hij Immerzeel verantwoordelijk stelde voor het ‘morschwerk’; hij vroeg zich af wat er van Nederland was geworden, dat hij met ‘zulke domkoppen’ moest ‘haspelen, die niets meer van hunn’ arbeid verstaan!’

Jaren later kreeg Immerzeel nog een keer een storm van razernij van Bilderdijk over zich heen, ditmaal naar aanleiding van de uitgave van *Krekelzangen* (1822-1823). Daarin had Immerzeel de tekst aangepast aan de door Bilderdijk verfoeide Siegenbeek-spelling. Bilderdijk was furieus: ‘Indien het gantsche vermofte en verfranschte land in het bloote hemd, of slimmer, de openbare straten en markten rond wil dansen, het zij dan om den vrijheidsboom of niet, zo doe ik het nog niet, en zou het niet doen al kostte ’t my het leven.’ Getergd vroeg hij zich af welk ‘vervloekt dom tuig’ hem deze streek geleverd had.

Een bewonderaar als uitgever

Vanaf 1815 lieten Bilderdijk en zijn vrouw ook verschillende van hun werken uitgeven door de Leidse boekverkoper Vincent Herdingh Lz. (1786-1835), de zoon van de anti-orangistische uitgever Leendert Herdingh (1752-1815), die zich in 1774 in Leiden als boekverkoper gevestigd had. In de patriottentijd, in de jaren tachtig van de achttiende eeuw, trad hij op als uitgever van patriotse uitgaven. Na diens dood in 1815 nam Vincent de firma L. Herdingh en Zoon over, die in de Klokstеeg gevestigd was. Vincent trad onder meer op als uitgever van de Leidse *Studenten-almanak*, die vanaf 1815 jaarlijks verscheen.

Op 29 april 1815 klaagde Bilderdijk tegenover de hoogleraar Hendrik Willem Tydeman over zijn toestand. Sinds 1811, na het vertrek van Lodewijk Napoleon en de annexatie van Nederland, was hij zijn jaargeld kwijt, waardoor hij grote moeite had het hoofd boven water te houden. Naar eigen zeggen wist hij niet meer waarvan hij nog zou moeten leven, zodat de hongerdood dreigde. Tydeman had vermoedelijk medelijden met zijn vriend en zal gesproken hebben met Vincent Herdingh, van wie hij wist dat hij Bilderdijk bewonderde. Op 4 mei 1815 schreef Tydeman aan Bilderdijk dat hij hem graag aan Herdingh wilde voorstellen, volgens hem een ‘lief hupsch mensch, die zelf veel smaak in poezy’ had en al lang werk van hem en zijn vrouw wilde uitgeven. Hij bood een honorarium van veertien gulden per bladzijde. Bilderdijk stemde hier (noodgedwongen?) mee in, zodat in het najaar van 1815 de bundel *Vaderlandsche uitboezemingen* van de persen kwam. Daarin bundelden Bilderdijk en zijn vrouw hun recente politieke verzen, waarin ze Oranje bejubelden en de ‘bloedhond’ Napoleon beschimpten.

Bilderdijk was tevreden over de uitgave en Tydeman was blij dat zijn aanbeveling goed had uitgepakt: ‘Herdingh is geen bloot koopman: hij heeft zich in studie geoefend, heeft veel smaak; is opgetogen met uwe schriften en zou gaarn bestendig voor U uitgeven.’ Een nadeel was volgens Tydeman dat Herdingh niet ‘genoeg koopman d.i. niet vif en actief’ genoeg en ‘schroomvallig’ was.

Vanaf dat moment zou Bilderdijk verschillende bundels bij Herdingh onderbrengen, zoals *Rotsgalmen* (1824) en *Navonkeling* (1826), en ook enkele door Bilderdijk verzorgde edities: *P.C. Hoofts Gedichten* (1823), *C. Huygens Korenbloemen* (1824-1825) en *Gedichten* van J.A. van der Goes (1827).

Portret van de uitgever Johannes Immerzeel Junior (1776-1841), met op de achtergrond een buste van Willem Bilderdijk. Collectie UBL/Werkgroep Bilderdijk.

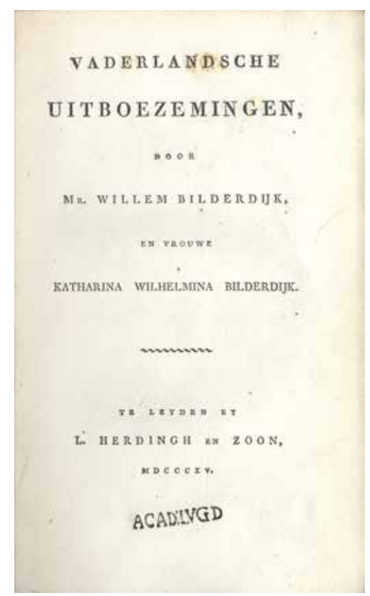

VADERLANDSCHE
UITBOEZEMINGEN,
DOOR
MR. WILLEM BILDERDIJK,
EN VROUWE
KATHARINA WILHELMINA BILDERDIJK.
TE LEYDEN BY
L. HERDINGH EN ZOON,
MDCCCXV.
ACADLVGD

Willem Bilderdijk en Katharina Wilhelmina Bilderdijk, *Vaderlandsche uitboezemingen* (1815), de eerste door Herdingh verzorgde uitgave van Bilderdijk en zijn vrouw.

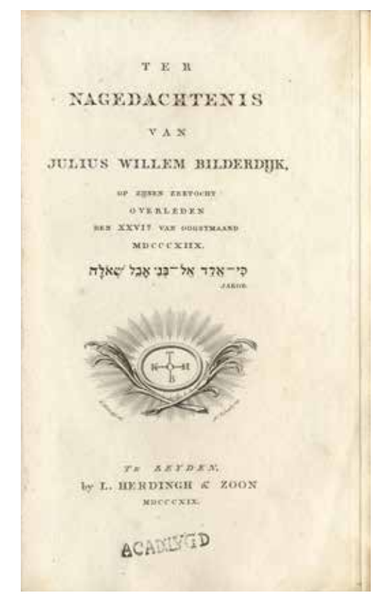

TER
NAGEDACHTENIS
VAN
JULIUS WILLEM BILDERDIJK,
OP ZIJNEN ZEEVOCHT
OVERLEDEN
DEN XXVIIE VAN OOGSTMAAND
MDCCCXIIX.
מי־אדר אל־בני אבל שאלה
JARIG.
TE LEYDEN,
by L. HERDINGH & ZOON
MDCCCXIX.
ACADLVGD

Willem Bilderdijk (e.a.), *Ter nagedachtenis van Julius Willem Bilderdijk* (1818).

https://doi.org/10.5117/DBW2022.1.008.HONI

De wenende Herdingh

In de jaren twintig van de negentiende eeuw begon Bilderdijk zich steeds meer op de stellen als een reactionaire cultuurcriticus. Hij wist een klein groepje bewonderaars om zich heen te verzamelen, maar kwam maatschappelijk gezien steeds meer in een isolement terecht. Wie hem ook afvielen, Herdingh niet. Hij werd opgenomen in de kring van Bilderdijks intimi. Dat blijkt wel uit een verslag van Willem de Clercq, die in 1822 door Bilderdijks discipel Isaäc da Costa werd meegenomen naar Leiden. Daar ontmoette hij Herdingh, volgens De Clercq een man met een 'uitmuntend hart'. Nadat hij hem de uitgeverij had getoond en hem zelfs een blad had laten drukken, nam hij hem mee naar Bilderdijk.

Het onderhoud was 'geestrijk en aangenaam'. Tijdens het diner bracht Bilderdijk een hartverwarmende en gevoelvolle toost in dichtvorm uit aan het adres van Da Costa, waarin hij hem toesprak als zijn vriend, kwekeling en zoon. In 1818 was Bilderdijks zoon Julius overleden, die even oud was als Da Costa; Herdingh had de bundel *Ter nagedachtenis van Julius Willem Bilderdijk* (1818) uitgegeven. Dat is de context van Bilderdijks toast. Volgens De Clercq was de aandoening tussen de 'vurig beminnenden jongling' en de 'diep gevoelenden Grijsaard' groot.

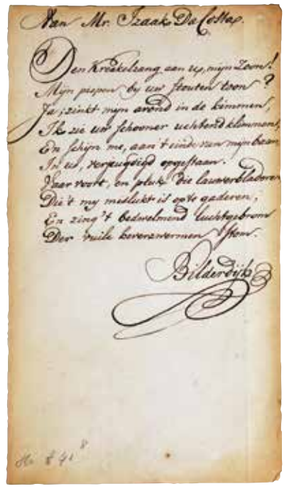

Handschrift van Bilderdijk met gedicht voor Isaäc da Costa. Collectie UBL/Werkgroep Bilderdijk.

Portret van Isaäc da Costa met buste van Bilderdijk. Collectie UBL/Werkgroep Bilderdijk.

Iedereen was ontroerd, en Herdingh 'weende als een kind'. De rest van het gezelschap keek overigens enigszins neer op de uitgever, die, zoals De Clercq's woorden blijkt, geen intellectueel was. Hij vroeg zich af of Herdingh Bilderdijks verzen wel begrepen had. Maar Bilderdijk waardeerde hem om zijn trouw en vriendschap.

Een jaar later trad Herdingh op als uitgever van Da Costa's *Bezwaren tegen den geest der eeuw*, nadat hij al eerder diens *Poëzy* (1821-1822) in twee delen had uitgegeven. De *Bezwaren* kwamen begin augustus 1823 van zijn pers. Herdingh had Bilderdijk van tevoren om advies gevraagd, omdat hij geschrokken was van de inhoud, maar de dichter had hem gerustgesteld. De *Bezwaren* riepen, zoals Herdingh verwacht had, veel weerstand op. De oplage van vijfhonderd exemplaren was desondanks – of juist daardoor – binnen de kortste keren uitverkocht, zodat er enkele herdrukken uitkwamen. In 1824 volgde Da Costa's werk *De Sadduceën*. Achteraf had Herdingh spijt van de uitgaven, omdat hij als uitgever veel 'onaangenaamheden' te lijden had gehad. In 1824 gaf hij aan geen behoefte te voelen een volgend werk van Da Costa te publiceren, en dat deed hij ook niet.

Toenemende irritaties

Was Bilderdijk aanvankelijk nog positief gestemd, uiteindelijk raakte ook Herdingh uit de gratie. 'Wat Herdingh betreft, de man is niet anders, en dit is inderdaad lastig,' schreef hij in augustus 1823 aan Da Costa. Daarmee doelde hij op diens traagheid. Steeds weer klaagden Bilderdijk en Da Costa over zijn gebrek aan voortvarendheid. Maar Bilderdijk voegde eraan toe dat men hem dat graag wilde vergeven 'aan zijn goed hart en goeden wil'. Een jaar later was zijn toon minder vergevingsgezind. Herdingh was 'geen man, om in eenige volhandigheid te zijn'. Dat weet hij aan diens zwakke hoofd en gestel.

Inderdaad kampte Herdingh in deze jaren regelmatig met gezondheidsklachten. Zo liet hij Bilderdijk in 1824 weten: 'Na dat ik de laatste reis by UEd. geweest ben, ben ik hand over hand erger geworden, zoodat ik wel eens 14 dagen het bed heb gehouden. Zonder middelen daartoe, heb ik dagen na elkander in een geweldig zweet gelegen en bevinde my heden, schoon nog niet tot vorige krachten, toch beter dan ik my gedurende een paar jaar bevonden heb.' Een paar maanden later heette het in een brief van Bilderdijk aan Da Costa: 'Van Herdingh heb ik nog niets ontfangen. De man sukkelt. Zijne overmatige volbloedigheid, belet de circulatie in de ingewanden, en van de hypochondrische verstoppingen, die men met geneesmiddelen vergroot. Ik heb hem het paardrijden aangeraden, dat in zulke gevallen een heilzame schudding en dreuning geeft.' Het is niet bekend of Herdingh dat advies heeft opgevolgd. Zijn gezondheid is een terugkerend motief in de briefwisseling Bilderdijk-Da Costa.

Intussen was Herdingh de enige die zijn werk nog wilde uitgeven, aldus Bilderdijk: 'Opkomende schrikt het af uit vrees voor te rug te gaan: gevestigde willen de onaangenaamheden niet afwachten die er meê verbonden zijn. – Ware ik jong, ik zette zelf eene drukkery op en gaf tevens uit, maar om 't handjenvol graans dat ik nog te malen mocht hebben, is geen molen te bouwen, als Cats zegt.'

Gaandeweg ontstonden er meer irritaties. In 1827, toen Bilderdijk naar Haarlem verhuisde, gaf Herdingh diens *Afscheid aan Leyden* uit. Maar eenmaal in Haarlem aangekomen, had de dichter geen goed woord meer voor hem over. Volgens Bilderdijk had de boekverkoper alle schaamte verloren: 'Nu onderdaags nog heeft hy een openbaren diefstal aan my begaan, wat door een Boekhandelaar aangemerkt is, die uit dezen hoofde zwarigheid maakte om het in een nieuw uit te geven bondel te plaatsen. Ik hou hem thands tot alles wat slecht is in staat, en hoop nooit meer iets van hem te hooren of te zien.' En in 1828 liet Herdingh Bilderdijk weten dat deze hem nog 127 gulden verschuldigd was, waarvan de dichter zich niets kon herinneren. Tegenover Tydeman uitte Bilderdijk zijn frustraties over Herdingh, die hem 'te kort doet, besteelt, en zonder eer of goede trouw jegens mij handelt', omdat hij een boek van Bilderdijk niet had teruggestuurd, waarop Herdingh aangaf zich miskend te voelen.

Spotprent op Bilderdijk, die met een domper het vuur der Verlichting tracht te doven. Het onderschrift luidt: 'Ik wenschte dat deze Fakkel u den kop verplette, oude gek. Vive de verlichting. uw vriend Jubelhond. Amsterdam 1820'. Collectie UBL/Werkgroep Bilderdijk.

Kloksteeg 14 in Leiden, het pand waar de firma L. Herdingh en Zoon van Vincent Herdingh gevestigd was. Foto door Rudolphous, 3 februari 2010 (gemaakt voor Wikipedia).

Bilderdijkkamer online

In 2021 opende de virtuele Bilderdijkkamer in het Leidse Academiegebouw haar deuren. Via onderstaande link kunt u zelf een kijkje nemen, meer lezen over Bilderdijks leven en schrijverschap en de hoogtepunten uit de Leidse Bilderdijk-collectie van de UBL bekijken: https://thingsthattalk.net/en/zone/bilderdijk.

Het einde

Nu de oude Bilderdijk de Sleutelstad vaarwel had gezegd, verwaterde het contact met zijn uitgever. Bilderdijks gezondheid en die van zijn vrouw lieten steeds meer te wensen over. In zijn correspondentie komt Herdinghs naam vrijwel niet meer voor. Bilderdijk overleed op 18 december 1831 in Haarlem.

Dankzij de student Gerrit van de Linde, de latere Schoolmeester, weten we dat Herdingh zeer getroffen was door Bilderdijks dood. Toen hij diens firma drie dagen na Bilderdijks overlijden bezocht om te praten over de uitgave van de *Studenten-almanak*, trof hij 'den geëgareerden en beschonken Herdingh' aan in een 'bijna volslagen geestverbijstering over de dood des Eenigen'. Voor de vuist weg reciteerde Herdingh een versje, dat hij naar eigen zeggen vele jaren eerder in diens bijzijn had gedicht:

Bilderdijk
Acht goud slijk;
Kent zijn rang,
Stort zijn zang;
Draagt zijn lot:
Bouwt op God!

Dat bewijst dat Herdingh zijn achting voor Bilderdijk niet had verloren. Herdingh zou de bewonderde dichter spoedig in het graf volgen. Na een 'langdurige ongesteldheid' overleed hij op 20 januari 1835, op 48-jarige leeftijd. Zijn laatste rustplaats vond hij op de Leidse begraafplaats Groenesteeg.

1 Dit artikel is een licht gewijzigde versie van mijn eerder verschenen '"Herdingh is geen bloot koopman". Een auteur-uitgever-relatie in de negentiende eeuw', in: Wim van Anrooij e.a. (red.), *Om het boek. Cultuurhistorische bespiegelingen over boeken en mensen.* Hilversum: Uitgeverij Verloren, 2020, p. 205-212. Daar zijn ook de uitvoerige literatuurverwijzingen te vinden en de verantwoording van de geciteerde brieven.

Bilderdijk op zijn doodsbed, 1831, door Gerrit Jan Michaëlis. Bilderdijkkamer Academiegebouw Leiden.

Koop jij bij Somerwil?

Erik-Jan Dros

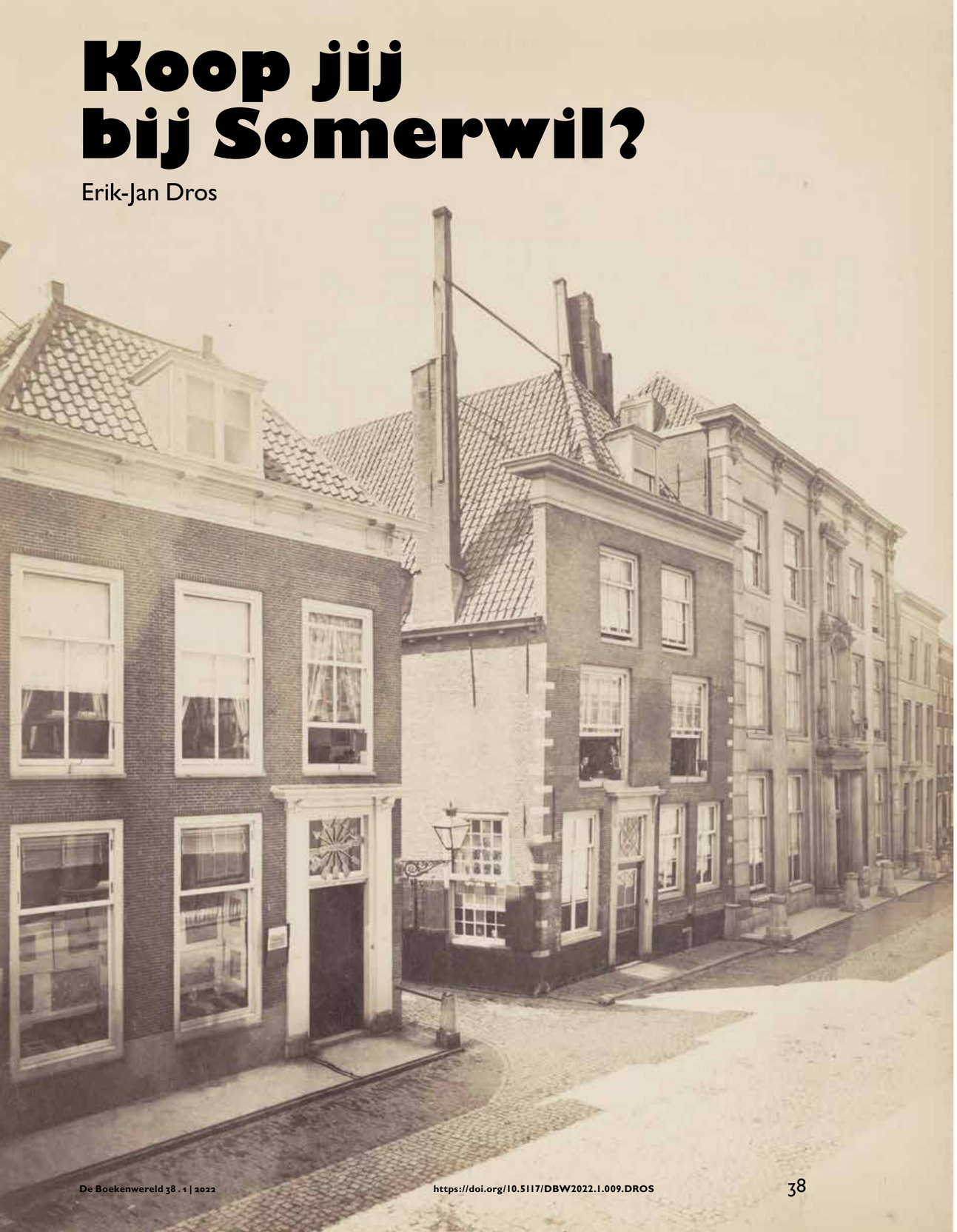

https://doi.org/10.5117/DBW2022.1.009.DROS

Op 20 januari 1895 overleed op 66-jarige leeftijd Pieter Somerwil (1828-1895). Vijfentwintig jaar lang was hij als pedel verbonden geweest aan het Leidsch Studentencorps (LSC) en voor menig Leidse oud-student was hij een meer dan bekend gezicht.

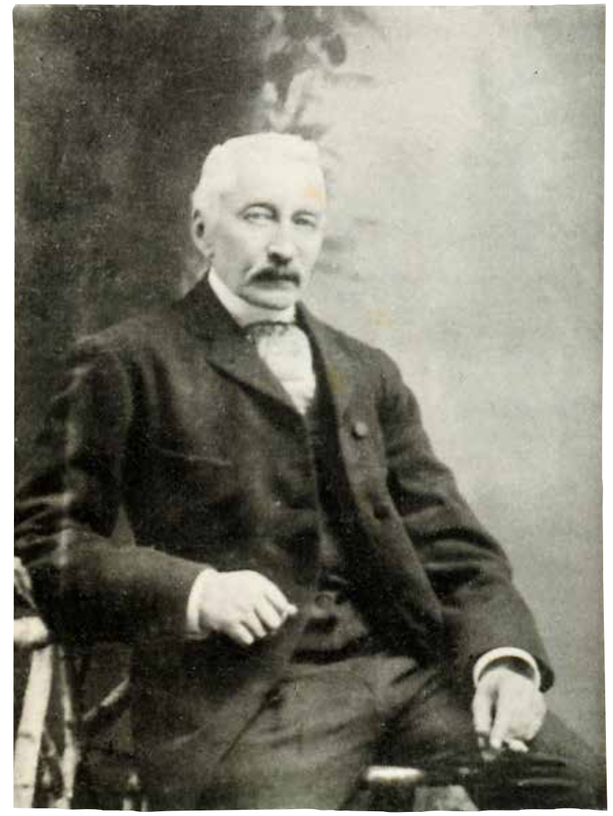

linkerpagina **De boek- en kunsthandel van P. Somerwil op Breestraat 35, op de hoek van de Mooi Japiksteeg, in 1879. De winkel is te herkennen aan het Corpswapen boven de deur. Erfgoed Leiden en Omstreken.**

Foto van Pieter Somerwil (1828-1895) door een onbekende fotograaf, in: *Almanak van het Leidsch Studentencorps voor 1896*. Leiden: S.C. van Doesburgh, 1895, p. 280

De redactie van de *Leidsche studentenalmanak* zou een klein jaar later uitgebreid bij zijn overlijden stil staan, maar al op de dag van de begrafenis verscheen in de *Nieuwe Rotterdamse Courant* een uitgebreid *In memoriam* van de hand van redacteur en oud-student L.J. Plemp van Duivenland (1868-1940), dat een paar dagen later herdrukt werd in de *Leidsche Courant*. Ook verschillende andere dagbladen – tot in Nederlands-Indië aan toe – zouden berichten over Somerwils heengaan.

Naast zijn functie als pedel, dreef Somerwil vanaf 1870 ook een boek- en kunsthandel op Breestraat 35, vrijwel recht tegenover de Sociëteit Minerva. Dit artikel zal laten zien dat hij zijn bedrijf en zijn (bij)baan bij het corps op zo'n manier wist te combineren, dat ze elkaar niet alleen versterkten, maar zelfs in grote mate in elkaar overliepen.

De pedel

In 1868 was Somerwil Jan Robert als pedel van het LSC opgevolgd. Omschreef Klikspaan Robert nog als de boodschappenjongen van de heren studenten, inmiddels had de pedel zich ontwikkeld tot de organisatorische spil van het Corps. In de studentenwereld, waar het Collegium van het LSC en de besturen van de subverenigingen jaarlijks wisselden, was de pedel een stabiele factor, die met zijn door de jaren heen opgebouwde ervaring, contacten en kennis het Collegium en de corpsleden bijstond met raad en daad. Dat gold zeker voor Somerwil die door menig student geroemd werd vanwege zijn organisatietalent. In 1875 omschreef Pieter Brooshooft (1845-1921) in zijn *Academische dissolving-views* Somerwil als volgt:[1]

> Indien gij morgen een bal, een optocht, een illuminatie met chassinet [= houten lijst waarin een illuminatieprent gezet kan worden], of wat ook, wilt hebben, ga dan op uwe gewone wijze, en neem eenvoudig morgen de moeite uw feestkleed aan te trekken: de muziek, de decoraties, de ververschingen, de gasten, de fakkels, de huzaren, de lampions, het chassinet, kortom al wat er noodig is zult gij gereed vinden. Wat er gedurende een maskerade door dien wonderman al niet wordt uitgevoerd is slechts de hoogere machten bekend. Het is met zekerheid uitgemaakt, dat Somerwil op hetzelfde oogenblik bij een student platen heeft opgehangen, in zijn boekwinkel klanten heeft bediend en op den trein gezeten om in den Haag een muziekcorps te engageeren.[2]

Ook in de levensberichten die na zijn overlijden verschenen, is Somerwils organisatietalent een rode draad, waarbij herinneringen van de auteurs rimpelloos overlopen in de mythe rond de persoon van de pedel. Plemp van Duiveland verhaalt:

> Als wij het ondenkbare bedacht hadden, als wij besloten hadden het ondoenlijke te doen – dan gingen wij naar Somerwil om aan onze plannen uitvoering te geven. […] Want hij kon alles. Men heeft hem wel eens hooren zeggen: 'Dat is onmogelijk, mijnheer', maar dan gebeurde het toch. Er is hem op het oogenblik, dat men aan tafel ging, opgedragen menu's te drukken, van toepasselijke prentjes voorzien; en bij de croquetjes waren ze er al.[3]

Het beeld van Somerwil dat steeds terugkomt in deze herinneringen, is dat van een man die niet snel 'nee' zei, die van een uitdaging hield en bovendien met plezier zijn rol binnen het corps speelde. Nog één keer Plemp van Duiveland:

> Soms bromde hij niet. Dat was, wanneer er zoo iets geks bedacht was, als hij zelf nog nooit had bijgewoond. Die oogenblikken werden natuurlijk al zeldzamer, hoe ouder hij werd; want hij heeft heel wat dwaasheid gezien. Maar dan begon hij een beetje, onhoorbaar, te lachen, hoewel hij nooit iets anders zeide dan: ''k Zal ervoor zorgen, meneer.' In dit geval moest men oppassen; want dan kon zijn inventieve geestdrift, hoewel nooit uiterlijk merkbaar, zulke verhoudingen aannemen, dat de maker van het oorspronkelijke plan zelfs midden in de feestvreugde even rilde over den sneeuwbal, dien hij aan het rollen had gebracht. […] En als na afloop van het ongehoorde feest uit Somerwils mond klonk: 'Zoo iets heb ik nog nooit gezien' – dan was de aanlegger ervan overtuigd, dat hij iets groots gedaan had.[4]

De uitgever

Al voordat Somerwil aangesteld werd als pedel van het LSC, zullen veel Leidse studenten hem gekend hebben. Al op twaalfjarige leeftijd was hij zijn loopbaan begonnen bij de boekhandel van J.H. Gebhard, gevestigd 'over de Academie' op de hoek van de Kloksteeg en het Rapenburg (nu nummer 58).[5] Toen Gebhard in 1849 zijn bedrijf verplaatste naar Amsterdam, vond Somerwil een betrekking bij Jacobus Hazenberg, die zijn academische boekhandel aan de andere kant van de Kloksteeg, op nummer 17, had.[6] Het bedrijf werd vanaf 1860 onder dezelfde naam in een vennootschap voortgezet door uitgever A.W. Sijthoff en diens boekhouder W.T. Werst, waarbij de laatste het dagelijks beheer voerde.[7] Beide boekhandels bevonden zich op een steenworp afstand van het Academiegebouw en hoogleraren en studenten vormden dan ook het voornaamste deel van de klandizie. Dat ging verder dan de (boek)verkoop in de winkel: van oudsher zorgde de universitaire gemeenschap voor veel drukwerk en zowel Gebhard als Hazenberg was actief als uitgever. Het ging daarbij vooral om academisch gelegenheidsdrukwerk, zoals oraties, redes en natuurlijk proefschriften.[8] De ervaring die Somerwil bij Gebhard en de firma Hazenberg had opgedaan, kon hij met succes in de praktijk brengen toen hij in 1870 voor zichzelf begon. De overgrote meerderheid van de publicaties die hij uitgaf betreft (merendeels juridische) dissertaties. De contacten die hij als pedel van het LSC had opgebouwd met de studenten lijkt hij goed te hebben ingezet: ruim driehonderd dissertaties verschenen er bij hem tussen 1870 en 1894. In de meest productieve jaren, 1879-1880, klopte bijna de helft van de promovendi in de rechtsgeleerdheid bij uitgever Somerwil aan.[9]

Het uitgeven van dissertaties was vanuit zakelijk oogpunt gezien erg voordelig: de oplages waren weliswaar klein, circa dertig exemplaren, maar alles werd wel in één keer door de promovendus afgenomen. Bovendien zorgde de universiteit voor een constante toestroom van kopij. Dat lag anders bij twee andere projecten vanuit de Leidse studentenwereld waar Somerwil als uitgever

Prent van het studentendispuut Archimedes in de vorm van een vaandel, waarschijnlijk gemaakt ter gelegenheid van het zesde lustrum in 1888. Erfgoed Leiden en Omstreken.

bij betrokken was. Tussen 1870 en 1879 was hij verantwoordelijk voor de uitgave van de *Almanak van het Leidsch studentencorps* en tussen 1875 en 1892 voor de *Vox studiosorum: studenten weekblad*. Beide projecten waren in zekere zin Somerwils grootste projecten als uitgever, zowel in fysieke omvang en het beoogde publiek (de *Vox* was te verkrijgen in alle Nederlandse universiteitssteden) als het financiële risico. De almanak en de *Vox* werden uitgeven voor rekening van Somerwil en de kosten of de verkoop konden altijd tegenvallen.

Zoals het geval was bij de dissertaties, heeft Somerwil voor de *Vox* en de almanak ervaring op kunnen doen bij zijn voormalige werkgevers. De almanak werd sinds 1863 uitgegeven door de firma Hazenberg en met zijn

Convocaat voor een vergadering van het studentenstreekgezelschap Arnhemia. Het convocaat is niet alleen uitgegeven door Somerwil, maar ook aan hem geadresseerd, waarschijnlijk in zijn hoedanigheid als uitgever van de *Vox studiosorum*. Erfgoed Leiden en Omstreken.

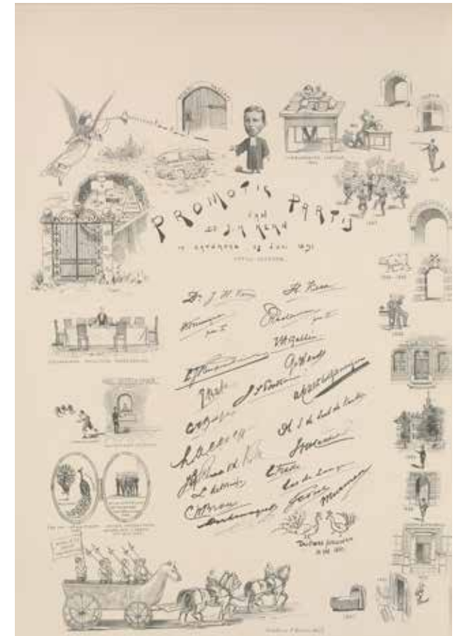

Promotieprent van J.H. Kern, later hoogleraar Engelse Taal- en Letterkunde en Sanskriet in Groningen (1901-1924) en Nederlandse Taal- en Letterkunde in Leiden (1924-1933). Rechts op de prent zijn de verschillende levensfasen van Kern tot aan zijn promotie weergegeven, links enkele hoogtepunten uit zijn studententijd. De prent is gesigneerd door de jonge doctor en zijn vader (de Leidse hoogleraar Sanskriet en Taalwetenschap H. Kern), alsmede door de twee paranimfen en de overige aanwezigen op het promotiefeest van 27 juni 1891. Erfgoed Leiden en Omstreken.

vertrek nam Somerwil de almanak met zich mee: vanaf december 1870 zou de almanak tien jaar onder zijn auspiciën verschijnen.[10] Iets ingewikkelder lag het met zijn betrokkenheid bij de *Vox*. Het blad dat vanaf 1875 verscheen was een fusie van twee oudere studentenbladen: *Vox studiosorum* (1864-1874) en *Studenten weekblad. Orgaan voor Noord- en Zuid-Nederland* (1871-1874). De firma Hazenberg was tot 1873 medeverantwoordelijk geweest voor de uitgave van de oude *Vox*. Hoewel Somerwil vast en zeker in zijn periode bij Hazenberg bij het reilen en zeilen rond de uitgave van de *Vox* betrokken was, is de keuze na de fusie om juist met hem in zee te gaan opvallend: de Leidse uitgever S.C. van Doesburgh was sinds 1873 immers (mede)verantwoordelijk voor de uitgave van beide bladen, maar werd niet betrokken (of wilde dat misschien niet) bij de uitgave van het nieuwe blad.[11]

Hoe het ook zij, Somerwil was nauw betrokken bij de totstandkoming van de *Vox*, als we de auteur van zijn *In memoriam* in de studentenalmanak mogen geloven:

> Toen er nog een Vox bestond, ging deze hem even na aan het hart als het blauw zilveren teeken zijner pedelswaardigheid; hij was slechts uitgever, maar als niemand lust had in een weekverslag en niemand stof wist, hakte hij den knoop door met een wijsheid schier geëvenredigd aan het aantal drukfouten. Zoo ware ook de pompeuze Voxverschijning van 1 Maart 1889 nimmer opgedaagd, indien hij het risico niet op onbekrompen wijze had aanvaard; maar hij stelde er dan ook eer in den lande ten toonen dat het zijn feestnummer was, waarin Damas schreef, waarin Moleschott's stem over de Alpen had weerklonken als van een senator uit het oude Romeinsche rijk en waarin het allerlaatste vers stond gedrukt, dat Alberdingk Thijm had gemaakt, in zijn doodshemd, zooals hij het uitdrukte.[12]

Hoezeer de *Vox* hem ook aan het hart ging, zaken bleven toch zaken. Aan het begin van de jaren negentig liep het aantal abonnees in vooral Groningen, Delft en Amsterdam sterk terug, waardoor de inkomsten niet meer opwogen tegen de uitgaven. Eind 1892 trok Somerwil de stekker uit het blad.[13]

Naast dit grotere drukwerk, werd er ook veel kleiner (gelegenheids)drukwerk bij Somerwil besteld. Hoewel het lastig is om de omvang van deze opdrachten vast te stellen, is er in diverse archieven allerlei drukwerk te vinden waar Somerwil (letterlijk) zijn stempel op gedrukt heeft, zoals eenvoudig voorbedrukt briefpapier en enveloppen, convocaten en menu's van diners en partijen, wetten en 'Groenboekjes' van het LSC en Feestwijzers bij lustra.[14] Dat betreft niet alleen boekdruk: vanaf eind jaren zestig van de negentiende eeuw werden de creatieve mogelijkheden van steendruk in steeds grotere mate toegepast door de Leidse studenten en Somerwil wist goed op deze trend in te spelen. Prenten werden vanuit het LSC al langer uitgegeven – de vijfjaar-

De eerste prent in een serie van achttien bladen van de Maskerade van 1885, gehouden ter gelegenheid van het 62ste lustrum van de Leidse universiteit. Deze maskerade verbeeldde de geschiedenis van de stad Leiden tot het jaar 1574. Hier zien we onder andere in de strijdwagen de student H.J. de Dompierre de Chaufepié als de Romeinse veldheer Munatius Plancus. Erfgoed Leiden en Omstreken.

lijkse maskerade werd vanaf 1835 in prentvorm uitgegeven en vanaf 1838 verscheen er met enige regelmaat een prent bij de almanak – maar in de tweede helft van de negentiende werd steeds meer gelegenheidsdrukwerk, zoals convocaten van subverenigingen en disputen, en programma's en menu's van lustrumvieringen, voorzien van een of meerdere prenten. De groeiende productie van deze prenten zorgde zelfs voor moeilijkheden bij de redactie van de almanak: het werd namelijk steeds lastiger om iemand te vinden die een leuke en vooral originele prent voor de almanak wilde ontwerpen.[15]

De groeiende populariteit en productie van studentenprenten is het beste te illustreren aan de hand van de promotieprenten. Deze werden in kleine oplage gemaakt ter herinnering aan een promotie en de daaropvolgende promotiepartij en bevatten in de meeste gevallen een aantal kleine scènes uit het (studenten)leven van de jonge doctor en de handtekeningen van de aanwezigen op de promotiepartij. Zoals zo vaak het geval is met dergelijk efemeer drukwerk, hebben de meeste promotieprenten de tand des tijds niet overleefd. Gelukkig zijn er in de collecties van het Academisch Historisch Museum en Erfgoed Leiden en Omstreken verzamelingen promotieprenten bewaard: in totaal ruim 340 prenten van ongeveer 270 promotiepartijen uit de periode 1864-1945.

Titelpagina van het feestnummer van de *Vox studiosorum* dat verscheen ter gelegenheid van het vijftigjarig bestaan van het Leidsch Studentencorps in 1889. Rijksmuseum Amsterdam.

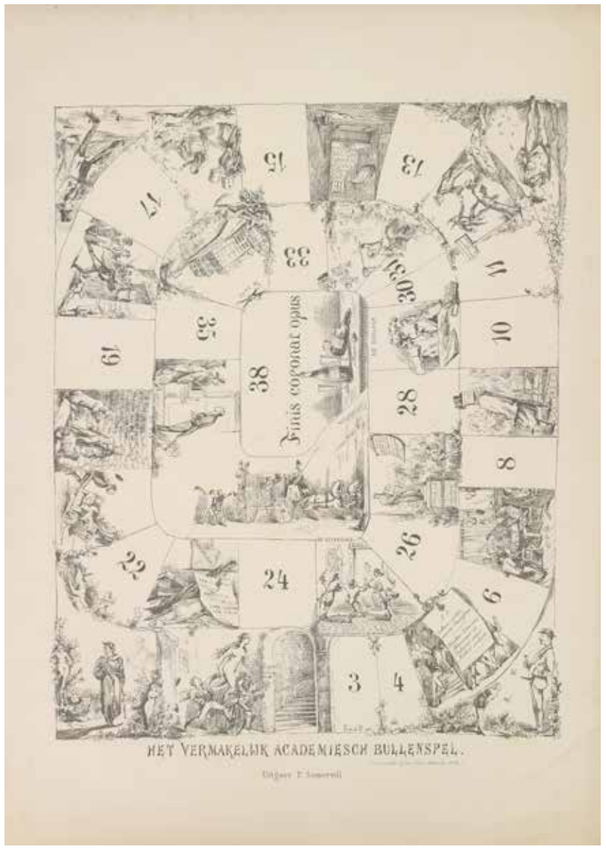

De almanakprent van 1874. In de notulen van een redactievergadering is hierover het volgende te vinden: 'En alweêr wordt na deze voorbereidende werkzaamheden aan de orde gesteld "de plaat". […] Ze hadden er genoeg van. Niet alzoo de jongste redacteur. Vol jeugdig vuur begon hij zijn neus te wrijven, te overleggen, te redeneren en riep eindelijk verheugd uit: "Een ganzebord!".' Erfgoed Leiden en Omstreken.

Op basis van deze collecties blijken de promotieprenten vooral vanaf 1870 erg populair te zijn geworden, waarna het fenomeen vanaf de eeuwwisseling weer langzaam verdween. Net zoals bij de dissertaties wist Somerwil ook in de promotieprentmarkt een groot aandeel te verwerven: bijna de helft van de in de genoemde collecties overgeleverde promotieprenten die gemaakt zijn in de periode dat Somerwil actief was, is door hem uitgegeven.[16]

De winkelier

Centrum van Somerwils bezigheden was zijn winkel op Breestraat 35. Voor de academische boekhandel was het in zekere zin zowel een symbolische locatie – niet tegenover de Academie, maar tegenover de Sociëteit – maar vooral ook een praktische: Somerwil kon snel de Sociëteit binnenlopen, de studenten waren zo in zijn boekhandel. Bovendien gaf de winkel Somerwil de mogelijkheid om meer uit zijn pedelschap te halen. Het aanbod waarmee hij adverteerde was al ruim, maar zoals Plemp van Duiveland het zich herinnerde kon men voor alles in de winkel terecht:

> Wij hebben er allen het noodigste en het onmogelijkste besteld, dat wij ooit in ons leven gekocht hebben. […] Wij vroegen er boeken en cognac; cadeaux voor het deftigste en voor het jeudigste lid onzer familie; hooge hoeden en Duitsche petten; piano's en vélocipèdes. Wij leenden er een rok en een bankbiljet, wij betaalden er collegegeld en belasting, wij onderhandelden er over een hond en een nieuwe kamer en een plaats in de Haagsche opera of bij Carré in Amsterdam.[17]

Daar stond tegenover dat Somerwil zich ook terdege bewust was van de waarde van zijn diensten en producten. In de woorden van de auteur van het *In Memoriam* in de almanak: 'Hij was duur, en hij moest het zijn."[18] Dit had in ieder geval te maken met de manier waarop hij door de studenten betaald werd. Of beter gezegd: niet betaald werd, want tijdens de studie kocht men op de pof om pas bij het vertrek uit Leiden de rekening te betalen. Somerwil zal dit krediet deels verrekend hebben bij het opmaken van de eindrekening, maar wat in de beeldvorming waarschijnlijk een veel grotere rol speelde was dat de studenten (of beter gezegd hun ouders) na een aantal jaar studie geconfronteerd werden met een lange lijst met producten en diensten die Somerwil geleverd had. Plemp van Duiveland vatte het als volgt samen:

> 'Koop jij bij Somerwil?', vroegen wij elkander een maand later, toen wij student geworden waren. In die vraag lag al onze gepaste vasthoudendheid besloten aan de lessen onzer vaders: niet te veel uitgeven en geen beren [=schulden] maken. Want wie bij Somerwil kocht, had een beer. Wij zijn ten slotte toch allen bij hem binnengetreden. […] [D]e promotie was immers nog ver en de vadertoorn over de belachelijke uitgaven van een paar jaar geleden zou dan wel ondergaan in de ouderweelde over den doctorsbul.[19]

Tijdens het grootste deel van zijn werkzaamheid als pedel, uitgever en winkelier, lijkt Somerwil er buitengewoon goed in te zijn geslaagd om deze drie carrières te combineren. Niet alleen vervulde hij al deze werkzaamheden met enig succes, hij wist ze ook op zo'n manier te combineren dat ze elkaar versterkten: naast de ervaring die hij had, zullen zijn contacten binnen het LSC er sterk aan hebben bijgedragen dat hij zich al snel als de studentenuitgever van Leiden kon profileren, waarbij hij op het hoogtepunt de uitgave van de almanak, de *Vox* en grofweg de helft van de juridische dissertaties uitgaf, naast divers gelegenheidsdrukwerk. Zijn winkel ontpopte zich al snel als de plek voor de studenten om 'het noodigste en het onmogelijkste' te halen en *vice versa* kon Somerwil mede via die winkel het onmogelijkste mogelijk maken.

Het bleek uiteindelijk wel een succesformule met een beperkte houdbaarheid te zijn. In 1890 werd de wet van de sociëteit herzien, waarbij Somerwil een deel van zijn administratieve taken kwijtraakte. Een nieuwe generatie studenten lette beter op hun financiën en bovendien werd Somerwil ook gewoon ouder: 'de stoute stukken, die men van hem wist te verhalen, speelden alle alleen nog maar in het verleden', aldus Plemp van Duiveland.[20] Zijn medewerker Kleyn, die hem ook als pedel zou opvolgen, moest steeds vaker voor hem invallen. Uiteindelijk ging het niet meer. De boekhandel werd in 1894 verkocht aan de gebroeders Snel, en met flinke tegenzin nam Somerwil ontslag als pedel en verhuisde met zijn vrouw naar Den Haag, waar hij enkele maanden later overleed.

Prent ter gelegenheid van een diner van de Sociëteitscommissie op 8 maart 1889. Erfgoed Leiden en Omstreken. In het archief van G. Visseringen in het Academisch Historisch Museum bevindt zich een uitgeknipt en ingekleurd exemplaar dat op karton is geplakt en dus daadwerkelijk als waaier gebruikt kon worden.

Noten

1 Brooshooft studeerde tussen 1864 en 1874 rechten in Leiden. Tijdens en na zijn studie was hij werkzaam als journalist en redacteur van onder andere het Semarangs dagblad *De Locomotief*. Zijn *Academische dissolving-views*, dat vanaf 1873 in afleveringen verscheen, bevat schetsen uit het studentenleven.

2 P. Brooshooft, *Academische dissolving-views*. Leiden: A.W. Sijthoff, 1875, 56. Het werk bestaat uit Klikspaanachtige schetsen van het studentenleven.

3 L.J. Plemp van Duiveland, 'Pieter Somerwil. 1828-1895', herdrukt in: *Leidsch Dagblad* (28-01-1895), https://leiden.courant.nu/issue/LD/1895-01-28/edition/0/page/2.

4 Plemp van Duiveland, 'Pieter Somerwil'.

5 De gegevens van Somerwils carrière zijn afkomstig uit het *In memoriam* in het *Leidsch Dagblad* (22-01-1895), https://leiden.courant.nu/issue/LD/1895-01-22/edition/0/page/3.

6 Er is duidelijk een nauwe relatie tussen het bedrijf van Hazenberg en Gebhard. Volgens Scheurleer c.s. is het bedrijf van Hazenberg een directe voortzetting van het bedrijf van Gebhard. Zie: Th.H. Lunsingh Scheurleer, C. Willemijn Fock, A.J. van Dissel, *Het Rapenburg. Geschiedenis van een Leidse gracht. Deel Vb: 's Gravensteyn*. Leiden 1990, p. 767.

7 R. van der Meulen, *Een veertigjarige uitgeversloopbaan: A.W. Sijthoff te Leiden, 1851-1891*. Amsterdam: Van Kampen, 1891, p. 307. Het bedrijf werd daarbij ook verplaatst naar Rapenburg 56, waar voorheen de boekhandel van H.W. Hazenberg, een oom van Jacobus Hazenberg, gevestigd was.

8 B. Dongelmans, 'Van De brave Hendrik tot de Speedmaster. Het Leidse boek in de negentiende en twintigste eeuw', in: A. Bouwman, B. Dongelmans, P. Hoftijzer, E. van der Vlist en C. Vogelaar, *Stad van boeken. Handschrift en druk in Leiden 1260-2000*. Leiden 2008, p. 394.

9 Er promoveerden 121 juristen in de (kalender) jaren 1879 en 1880 (circa 60% van het totale aantal promovendi). 55 van hen lieten hun dissertatie bij Somerwil uitgeven. Zie ook: Dongelmans, 'Van De brave Hendrik', p. 394.

10 De *Almanak voor 1881* verscheen bij A.W. Sijthoff, die het jaar daarop werd opgevolgd door S.C. van Doesburgh.

11 Het *Studenten weekblad* werd, net zoals de *Vox* tot 1873, gezamenlijk uitgegeven door een Utrechtse en Leidse uitgever (in beide steden was ook een aparte redactie te vinden): in het geval van de *Vox* waren dat de firma Hazenberg (Leiden) en Post Uiterweer & Comp. (Utrecht), voor het *Studenten weekblad* S.C. van Doesburgh (Leiden) en J.C. Beyers (Utrecht). In 1873 nam S.C. Doesburgh alleen de uitgave van de *Vox* over.

12 *Almanak van het Leidsch Studentencorps voor 1896*. Leiden: S.C. van Doesburgh, 1895, p. 280-281. Het feestnummer van de *Vox* verscheen ter gelegenheid van het tiende lustrum van het LSC. Advocaat en auteur Frederik baron van Hogendorp (1843-1889) schreef onder het pseudoniem Damas de artikelenserie 'Haagsche Omtrekken', die tussen 1884 en 1886 wekelijks in het *Dagblad van Zuid-Holland en 's-Gravenhage* verscheen.
J.A.W. Moleschott (1822-1893) was een bekend filosoof en arts en als hoogleraar Fysiologie verbonden aan de Sapienza universiteit in Rome. Kunstcriticus en auteur J.A. Alberdingk Thijm (1820-1889) zou twee weken na het verschijnen van het feestnummer overlijden.

13 Het blad werd in januari 1893 in Utrecht heropgericht, waar het zich al snel voornamelijk op de Utrechtse studenten richtte. J.E. Hoorn, *Stem van de student*. Hilversum 2016, p. 301-302.

14 Het is niet zeker of Somerwil ook een eigen (steen)drukkerij had. Op de meeste almanakplaten wordt naast Somerwil als uitgever ook de drukker vermeld (onder andere de Wed. E. Spanier en Zn.), maar op het kleinere drukwerk is alleen Somerwils naam te vinden.

15 M.F. Le Coultre en M.P. Fränkel, *De platen bij de Leidse Studenten Almanak 1838-1897*. Leiden 1984, p. 14.

16 Uit de periode 1870-1894 zijn prenten van 158 promoties in de collecties van het AHM en ELO te vinden. 75 daarvan zijn door Somerwil uitgegeven. Daarmee is zijn aandeel ook groot als het over de hele periode (1864-1945) bezien wordt: 28% van de prenten in beide collecties is door hem uitgegeven.

17 Plemp van Duiveland, 'Pieter Somerwil'.

18 *Almanak van het Leidsch Studentencorps voor 1896*, p. 283.

19 Plemp van Duiveland, 'Pieter Somerwil'.

20 Idem.

De wetenschappelijke tak van het imperium van A.W. Sijthoff

Berry Dongelmans

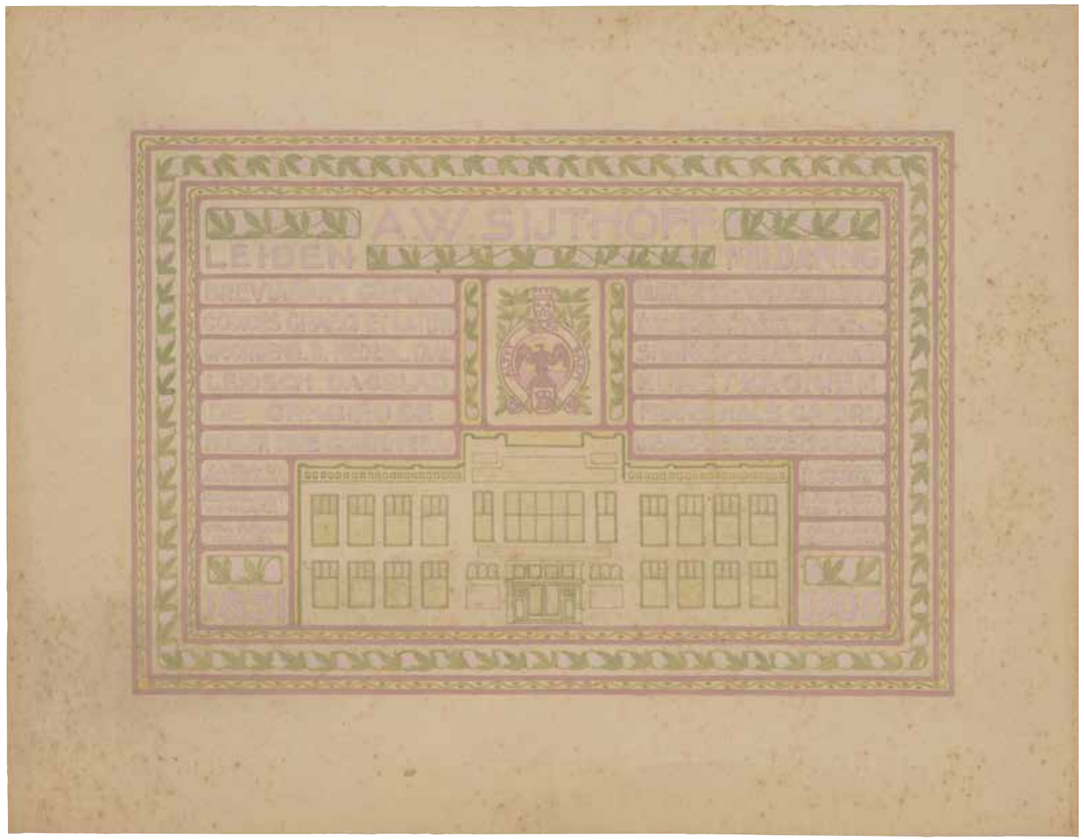

De nieuwbouw aan de Doezastraat, verbeeld in een oorkonde met het nieuwe gebouw, met daarboven Sijthoffs drukkersmerk en links- en rechtsonder de jaartallen 1851 en 1908, alsmede de hoogtepunten uit het fonds tot dan toe: Links van boven naar beneden: Breviarium Grimani, Codices Graeci et Latini, Woordenb. d. Nederl. Taal, Leidsch Dagblad, De Gracieuse, Muller Onze gouden eeuw; Van Leeuwen Aristophanes; Kneppelhout; Vosmaer; Ten Brink; Keller. Rechts van boven naar beneden: Blok Gesch. v.h. Nederl. Volk; V.d. Meulen en Brinkman's Bibliographische werken; Shakespeare Werken; Kunstkroniek; Frans Hals Galerij; V. Lennep's en Cremer's werken; Albrecht's klapper; Nic. Beets; Ter Haar; Ten Kate; Da Costa. UB Leiden LTK 2263 – Ad 8.3.

https://doi.org/10.5117/DBW2022.1.010.DONG

Toen A.W. Sijthoff's Uitgeversmaatschappij te Leiden op 2 januari 1951 haar honderdjarige bestaan vierde, spraken de kranten over een bedrijf 'dat de naam van Leiden heeft uitgedragen, ver over de grenzen, naar alle landen, over verre zeeën, naar alle werelddelen'. Het jubileum werd die dag dan ook met gepaste trots en groots gevierd.

A.W. Sijthoff in zijn werkkamer van zijn woonhuis in de Douzastraat, afgebeeld op het omslag van *Wereldkroniek* **1909. Erfgoed Leiden en Omstreken.**

Ter gelegenheid van het jubileum had de firma onder meer een romanprijsvraag uitgeschreven. Uit de 116 inzendingen van niet eerder gepubliceerde romans koos de jury, bestaande uit Antoon Coolen, Ben van Eysselsteyn en P.H Ritter Jr., het manuscript van de roman *De weerlozen* van de Vlaamse schrijver Valeer Van Kerkhove (1919-1982), leraar Germaanse talen te Maldegem, tot winnaar. Deze won er een bedrag van ƒ 2000,- mee, alsmede de uitgave van het manuscript in boekvorm.[1] Het was niet het enige evenement waarmee de firma haar eeuwfeest luister bijzette. Namens de directie en commissarissen bood mr. C.M. Seret aan de Leidse burgemeester jhr. mr. F.H. van Kinschot twee gebrandschilderde ramen over de stadhuisbrand van 1929 aan, ontworpen door glazenier Chris de Moor, bestemd voor plaatsing in de raadszaal van het stadhuis. Op zijn beurt schonk de burgemeester vijf historische gevelstenen, afkomstig van een huis dat na de buskruitramp van 1807 werd gebouwd aan de Koepoortsgracht (tegenwoordig Doezastraat) en dat vervolgens zo'n veertig jaar later plaats moest maken voor het gebouwencomplex van A.W. Sijthoff.[2] Want het was – na de start in 1851 aan de Oude Vest – vanuit het pand Doezastraat 1 dat de firma vanaf 1852 haar vele duizenden boeken, tijdschriften en kranten, waaronder het *Leidsch Dagblad*, de wereld in stuurde. Een gedenkplaquette aan de gevel herinnert aan de stichter Albert Willem Sijthoff (1829-1913) die daar vanaf 1852 zijn boekdrukkerij-uitgeverij had gevestigd.[3] Vanaf 1851 tot 1976 behoorde deze firma, samen met uitgeverij-drukkerij Brill en de uitgeverij-drukkerij de Nederlandsche Rotogravure Maatschappij tot wat je 'de grote drie' van de Leidse uitgeverij en drukkerij kan noemen. Op het gebied van het uitgeven en drukken van boeken en tijdschriften vallen andere Leidse uitgeverijen in vergelijking met deze drie firma's in het niet.

Onder het bewind van A.W. Sijthoff

Albertus Willem Sijthoff werd geboren in Leiden in 1829. Van de zes kinderen die vader en moeder Sijthoff kregen, was Albert Willem de enige die in leven bleef. Op 14-jarige leeftijd – hij had er toen twee jaar gymnasium opzitten – bekwaamde hij zich bij J.G. La Lau, uitgever en drukker van de *Leidsche Courant*, in het zetten en drukken. Het reilen en zeilen van een boekwinkel maakte hij zich eigen door gedurende twee jaar als jongste bediende in de Leidse boekhandel van D.J. Couvée te werken. En in 1848 trad hij als bediende in dienst van de ondernemende Haagse uitgever Koenraad Führi, voor wie Sijthoff heel Nederland door reisde om boekhandels te bezoeken, maar bij wie hij ook het vak van uitgeven van nabij heeft meegemaakt. Na een verblijf in Parijs, in die tijd een vooraanstaand centrum van uitgevers en boekhandelaren, begon hij – 21 jaar oud en vermoedelijk gesteund door Couvée en Führi – in 1851 aan de Oude Vest zijn eigen boek- en kantoordrukkerij. Ook kreeg hij de nodige middelen van zijn schoonvader, de Rotterdamse zoutzieder Van Ameyden, met wiens dochter Jacomina Plonia hij op 29 augustus 1851 trouwde. Ze zouden drie dochters en vier zoons krijgen, van wie er één kort na de geboorte stierf. Van de overgebleven zes kinderen trouwde de oudste, Anna Maria Plonia, met Carl Georg Frentzen (1846-1914) die uiteindelijk Sijthoff zou opvolgen, en ook de drie zoons Albert junior,

Leden van de familie Sijthoff, met van links naar rechts: Mieltje van Waalwijk-Sijthoff (dochter), mevr. Muller-Bertrand (Sijthoffs moeder), Jacomina Plonia Sijthoff-van Ameyden (eerste vrouw van Sijthoff), Cornelis Sijthoff (zoon), Henri Sijthoff (zoon), Anna Maria Plonia Frentzen-Sijthoff (dochter), Albert Sijthoff Jr. (zoon), A.W. Sijthoff Sr. Hurkend Truus Huth-Sijthoff (dochter).

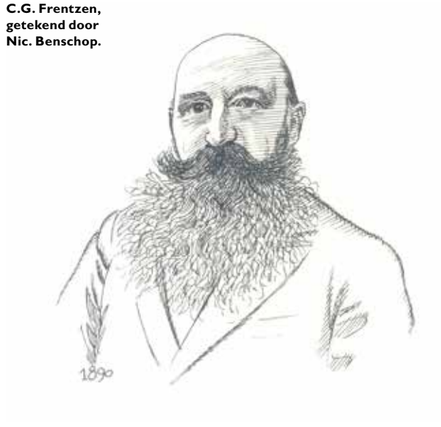

C.G. Frentzen, getekend door Nic. Benschop.

Cornelis en Gerard Henri zouden, zoals we gaan zien, nog een rol spelen in de uitgeverij.

In 1852 verhuisde het bedrijf naar de Doezastraat (tot 1861 nog Koepoortsgracht geheten). Op het nog grotendeels braakliggende terrein dat na de kruitramp van 1807 nog steeds heringericht moest worden, had Sijthoff een nieuwe drukkerij-binderij laten bouwen. Vanuit de Doezastraat 1 heeft hij vervolgens langzaam gewerkt aan de uitbreiding van wat je wel een klein imperium kan noemen.

Aanvankelijk drukte Sijthoff alleen voor anderen, maar hij moet beseft hebben dat het afhankelijk zijn van die anderen risico's meebracht. Zeker toen hij als aanvulling op zijn enkele handpers en een tweedehands snelpers in 1854 overging tot het bestellen van een nieuwe snelpers bij de Duitse firma Reichenbach kon hij ook eigen uitgaven gaan verzorgen. Voor zo'n *f* 2500,- werd er een geplaatst. Zijn eerste eigen uitgave betrof *Gulden levenswoorden* van Adama van Scheltema. Spoedig werd hij agent van Reichenbach in Nederland en eind 1856 waren er dankzij zijn bemiddeling al negen Reichenbach-snelpersen in het land. Sijthoff maakte al snel gebruik van stoom als drijfkracht voor zijn persen en machines. Hij was tevens de eerste die een aansluiting had op het Leids elektriciteitsnet, waarna elke snel-, trap- of degelpers zijn eigen elektromotor kreeg. 'Altijd Waek Saem' – gebaseerd op zijn initialen A.W.S. – was Sijthoffs motto, dat vanaf 1881 zijn uitgaven siert. De zeearend in het uitgeversmerk symboliseert de ondernemende en alerte Sijthoff die zijn ogen goed de kost geeft om op het gunstigste moment toe te slaan.

Uitgeverij en drukkerij A.W. Sijthoff aan de Doezastraat 1, uit bundel stadsgezichten, gedateerd 07-05-1882. Foto Jan Goedeljee. Erfgoed Leiden en Omstreken.

Behalve drukker was hij uitgever van boeken en tijdschriften, maar belangrijker: in 1860 ontpopte hij zich ook als uitgever van kranten. In dat jaar startte hij het *Leidsch Dagblad*, een liberaal dagblad bestemd voor de burgerstand. Het begon in 1860 met 180 abonnees, in 1890 waren het er al meer dan 5000. In 1877 startte hij het *Rotterdamsch Nieuwsblad*, waarvan hij op den duur de leiding overliet aan zijn zoon Cornelis. Zoon Albert Junior begon in 1883 de *Haagsche Courant* en Gerard Henri, de jongste zoon, kreeg vanaf 1886 de leiding over het *Leidsch Dagblad*. Ook in *Het Vaderland*, dat in 1869 verscheen, participeerde Sijthoff voor vijf jaar voor een kwart in de onderneming. D.A. van Waalwijk, getrouwd met Sijthoffs dochter Mieltje, trad in 1885 als directeur van het *Nieuwsblad van Nederland* aan, waarvan het hoofdkwartier in Amsterdam was gevestigd.

Sijthoff vond geen van zijn zonen geschikt als opvolger voor de uitgeverij-drukkerij in Leiden. Zij zouden hun sporen in de krantenwereld verdienen. Zijn keuze viel op zijn schoonzoon Carl Georg Frentzen. Frentzen was aanvankelijk met Cornelis werkzaam geweest bij het *Rotterdamsch Nieuwsblad*, maar deze combinatie bleek weinig succesvol en Sijthoff besloot zijn schoonzoon naar Leiden te halen, waar deze Frentzen als Sijthoffs plaatsvervanger-administrateur en latere opvolger-directeur zou gaan fungeren. Plaatsvervanger omdat Sijthoff aan een leverziekte leed, waarvoor hij met grote regelmaat moest kuren in het buitenland. Ook het 'aanhoudend en toenemend zenuwlijden zijner echtgenoote' bracht een doorgaans gedrukte stemming teweeg. In december 1881 overleed Jacomina, en twee jaar later hertrouwde Sijthoff met Waldina / Wally Huth. Ook zij moest wegens een zwakke gezondheid (regelmatige malaria-aanvallen) in drogere luchtstreken verblijven: vanaf 1886 zaten de Sijthoffjes de meeste tijd van het jaar in het buitenland: Zuid-Frankrijk, Zwitserland, Italië.

Hoewel het vijftigjarig jubileum op 1 januari 1900 op afstand werd gevierd – Sijthoff verbleef in Bagnières de Luchon, in de Pyreneeën – had Sijthoff de touwtjes nog strak in handen. Via een wekelijkse correspondentie met Frentzen was hij overal van op de hoogte en bemoeide hij zich nog met alles, zeker ook met de vervanging van de inmiddels ruim vijftig jaar oude gebouwen aan de Doezastraat. In 1908 – het bedrijf was inmiddels in 1905 een N.V. geworden – verrees er nieuwbouw.

Maar ook daar zal Sijthoff niet vaak hebben verbleven. In 1903 kocht Sijthoff in het Beierse Feldafing een villa. Tien jaar later, op 29 juli 1913, overleed hij er op 84-jarige leeftijd, en is hij op het dorpskerkhof aldaar begraven.

A.W. Sijthoff voor de villa Waldberta te Feldafing.

Na Sijthoffs dood

Hoewel de Sijthoff-familie de meerderheid van de aandelen in haar bezit had en de naam behouden bleef in A.W. Sijthoff Uitgeversmaatschappij N.V., werd, zoals gezegd, het bedrijf voortgezet door C.G. Frentzen, en na diens dood in 1914, door diens zoon Albert Willem Frentzen (1878-1937). In 1916 kwam Johan Tersteeg (1873-1953) als mededirecteur Frentzen junior terzijde staan en na het terugtreden van Tersteeg in 1924, nam Simon Georg van Looy (1897-1957) de leiding over. Bij zijn aantreden werd diens gehele fonds ingelijfd bij dat van Sijthoff. Na de Tweede Wereldoorlog is de N.V. Sijthoff Uitgeversmaatschappij onder verschillende directeuren op de oude voet voortgegaan totdat het bedrijf in 1970 fuseerde met het in Alphen aan den Rijn gevestigde Samsom tot n.v. ICU, ongetwijfeld als gevolg van de steeds toenemende schaalvergroting in de wereld van de drukkerij.

Het gebouw van uitgeverij en drukkerij A.W. Sijthoff en het *Leidsch Dagblad* aan de Douzastraat.

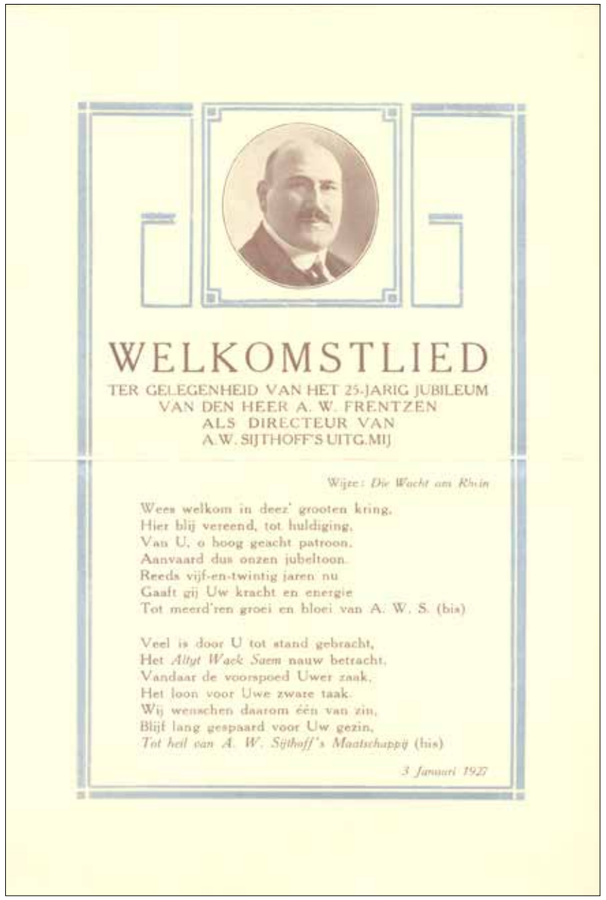

WELKOMSTLIED

TER GELEGENHEID VAN HET 25-JARIG JUBILEUM
VAN DEN HEER A. W. FRENTZEN
ALS DIRECTEUR VAN
A.W. SIJTHOFF'S UITG.MIJ

Wijze: Die Wacht am Rhein

Wees welkom in deez' grooten kring,
Hier blij vereend, tot huldiging,
Van U, o hoog geacht patroon,
Aanvaard dus onzen jubeltoon.
Reeds vijf-en-twintig jaren nu
Gaaft gij Uw kracht en energie
Tot meerd'ren groei en bloei van A. W. S. (bis)

Veel is door U tot stand gebracht,
Het *Alltyt Wack Saem* nauw betracht,
Vandaar de voorspoed Uwer zaak,
Het loon voor Uwe zware taak.
Wij wenschen daarom één van zin,
Blijf lang gespaard voor Uw gezin,
Tot heil van A. W. Sijthoff's Maatschappij (bis)

3 Januari 1927

Lied ter gelegenheid van het 25-jarig jubileum voor A.W. Frentzen in 1927 als directeur van uitgeverij Sijthoff.

Drukkerij en Uitgeverij A.W. Sijthoff. Interieur van het fondsmagazijn. Gezicht op het verpakte machinezetsel, bewaard voor eventuele herdrukken. Glasnegatief. Eind negentiende eeuw. Fotograaf onbekend. Erfgoed Leiden en Omstreken.

In april 1971 vond er een majeure verandering plaats toen de uitgeverij-activiteiten van de N.V. werden ondergebracht in twee verschillende vennootschappen: A.W. Sijthoff's Uitgeversmaatschappij N.V., voor het Nederlandse fonds, en A.W. Sijthoff's International Publishing Company N.V., voor het wetenschappelijke fonds. J.H. Landwehr (1924-2015) trad aan als directeur voor het wetenschappelijke fonds.[4] Landwehr herinnert zich:

> In Nederland kwam ik bij Sijthoff. Daar moest ik een Engelstalig juridisch fonds opzetten. Dat lukte prima. Law and History in Europe. Toen Gagarin de ruimte invloog gaven we werk uit over luchtrecht. Dat bestond nog helemaal niet. Daarna kwam de Europese Unie. Eerst de Benelux. We gaven een tijdschrift uit met de titel *European Law*. Een maandblad over Europees recht. Dat deden we samen met een uitgever uit Londen. In de hoop de loonkosten te kunnen drukken gingen we een fusie aan met een bedrijf uit Alphen aan den Rijn, Samsom.[5]

Dat gebeurde in 1975, toen de firma een productgroep binnen Samsom Uitgeverij werd. Sijthoff was doorgelicht door een efficiencybureau en bleek 'niet meer te passen in het beeld dat van de afdeling uitgeverij van Sijthoff werd geschetst. Sijthoff wil een populair-wetenschappelijk fonds opbouwen en de bellettrie afstoten.' In 1976 – er was duidelijk geen reden om het 125-jarig bestaan te vieren – vertrok het grafische bedrijf definitief uit Leiden en werd het verplaatst naar Samsom-Sijthoff Grafische Bedrijven (Alphen aan den Rijn): 'In 1976 blijft alleen Sijthoff International Publishing nog in Leiden. Ze verhuist van de Doezastraat naar een verdieping van een kantoorflat aan het Schuttersveld. Ze is ook gefuseerd met de Groningse uitgeverij Noordhoff International Publishing.'[6] Met het imprint Sijthoff & Noordhoff International Publishers werden titels uitgebracht als W.J.R. Thorbecke, *Mankind at the crossroads. An enquiry into the causes of the global predicaments and the means to overcome them* (1975) en G.C. Sih (ed.), *Fracture mechanics and technology. Proceedings of an international conference on fracture mechanics and technology, held at the Convention Centre, Hong Kong, March 21-25, 1977* (1977). Laatstgenoemde titel verscheen onder het directeurschap van W.P.N. Schrijver, die in 1977 Landwehr was opgevolgd, en C. Verweij. Er verschenen daarna nog enkele andere titels met dit imprint, waarna er een definitief einde kwam aan de wetenschappelijke tak van Sijthoff.

Drukkersmerk van A.W. Sijthoff Uitgeversmaatschappij N.V.

Wetenschappelijke uitgaven

Bij gelegenheid van de Internationale Tentoonstelling voor Graphische Kunsten die op 15 juli 1913 van start ging – Sijthoff zou kort daarna overlijden – karakteriseerde Sijthoff's Uitgevers-Maatschappij zichzelf als 'uitgeefster van wetenschappelijke werken […] voornamelijk op het gebied van natuurkunde, land- en volkenkunde, geschiedenis, technologie, klassieke philologie, enz., terwijl zij ten dienste van het onderwijs eveneens een groot aantal leerboeken en atlassen het licht deed zien.'[7]

Beperken we ons hier tot de wetenschappelijke uitgaven van Sijthoff, dan is het kiezen van een paar voorbeelden uit enkele wetenschapsgebieden als een loterij zonder nieten. Uiteraard gaf hij, evenals al zijn Leidse collega's, verschillende proefschriften uit, waaronder dat van de latere Nobelprijswinnaar J.D. van der Waals: *Over de continuïteit van den gas- en vloeistoftoestand* uit 1873. In de categorie 'Algemeen' springt het onnavolgbare *Nieuw Nederlandsch biografisch woordenboek* eruit, dat verscheen tussen 1911 en 1937 onder redactie van P.C. Molhuysen en F.K.H. Kossmann. En hoewel geen wetenschap in eigenlijke zin is de door de firma Sijthoff uitgegeven *Brinkman's catalogus van boeken* een prestatie, waar de wetenschappelijke wereld nog dagelijks haar voordeel mee doet. Sijthoff had in 1896 het recht van uitgave van C.L. Brinkman overgenomen en heeft deze 'nationale bibliografie' tot 2001 uitgegeven. De Vereeniging ter Bevordering van de Belangen des Boekhandels had 'het koopen en voor eigen rekening exploiteeren van Brinkman's bibliographische uitgaven niet aangedurfd.' Het bericht dat Sijthoff het wel aandurfde, was volgens de Vereeniging het bewijs 'dat hij behoort tot de uitgevers van 't rechte bloed, met geestkracht en scherpen blik.'[8] In de rubriek 'Nederlandse taalkunde' kunnen we niet heen om het monumentale *Woordenboek der Nederlandsche taal*, dat hij samen met zijn Arnhemse collega D.A. Thieme en zijn Haagse confrater Martinus Nijhoff vanaf 1882 uitgaf.

De hierboven al genoemde internationale vermaardheid kreeg de firma 'door de twee kostbaarste en gewichtigste ondernemingen, welke in de laatste eeuw door een Nederlandsche uitgever zijn tot stand gebracht, n.l. de uitgave van de *Codices Graeci et Latini* en het *Breviarium Grimani* in photographische reproductie.'[9] Sijthoff sprong hiermee in een stukgelopen plan van dr. O. Hartwig, directeur van de universiteitsbibliotheek Halle, om te komen tot de oprichting van een 'Société pour la reproduction des manuscrits les plus précieux'. Deze had tot doel de directeuren van zo veel mogelijk Europese en Amerikaanse bibliotheken te verenigen ten einde voor gezamenlijke rekening de meest kostbare en zeldzame handschriften te laten reproduceren. Toen het Sijthoff ter ore kwam dat de onderneming niet haalbaar was, trok hij – met medewerking van de Leidse bibliothecaris dr. W.N. du Rieu – de stoute schoenen aan om het plan toch voor eigen rekening en eigen risico te verwezenlijken. De facsimile's van de Griekse en Latijnse codices werden door geleerden over de hele wereld geroemd en het project leverde Sijthoff de nodige internationale onderscheidingen op, waaronder de gouden medaille voor kunst en wetenschap van de Keizer van Oostenrijk. De eerste negentien delen verschenen tussen 1897 en 1915, onder redactie van de Leidse conservator handschriften en latere buitengewoon hoogleraar Middeleeuwse handschriften Scato de Vries (1861-1937). De Leidse hoogleraar paleograaf G.F. Lieftinck (1902-1994) was verantwoordelijk voor nog drie delen die verschenen in 1966-1970.

Ook de kapitale uitgave van het *Breviarium Grimani*, een van de beroemdste handschriften uit de bibliotheek van San Marco in Venetië, bestaande uit 1568 bladen (waarvan 300 in kleur), versierd met randlijsten van

Titelpagina van Albert Einstein en Leopold Infeld, *Physik als Abenteuer der Erkenntnis*. Leiden: A.W. Sijthoff, 1938.

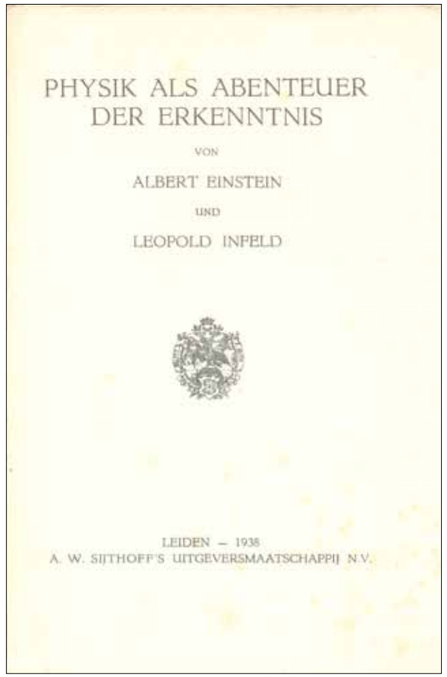

PHYSIK ALS ABENTEUER
DER ERKENNTNIS

VON

ALBERT EINSTEIN

UND

LEOPOLD INFELD

LEIDEN — 1938
A. W. SIJTHOFF'S UITGEVERSMAATSCHAPPIJ N.V.

In 1959 was Sijthoff onder de wetenschappelijke uitgeverijen in Leiden veruit de grootste in aantal uitgaven. Uit: *Stad van boeken*, p. 321.

Uitgeverijen	A	B	C
E.J. Brill	61	1	1759,50
L. Stafleu	17	4	162,55
H.E. Stenfert Kroese	50	5	349,90
A.W. Sijthoff	114	35	1353,16
Universitaire Pers Leiden	15	-	13,05

A = Aantal boeken in 1959 voorzover 10 of meer
B = Waarvan herdrukken
C = Totaalbedrag der particuliere prijzen in guldens

bloemen, vruchten, insecten en andere ornamenten, bracht Sijthoff tot een goed einde: 'In 1903 aangevangen, werd het werk in 12 gedeelten, bij inteekening tegen een prijs van ƒ 1440,- per exemplaar in ongeveer zes jaar voltooid."[10] Er verscheen van dit getijdenboek een Italiaanse, een Franse en een Duitse editie in een eerste oplage van 300 exemplaren, maar er moest al snel worden bijgedrukt. Het is het duurste boek ooit door Sijthoff uitgegeven.

Sijthoff gaf diverse tijdschriften van wetenschappelijke genootschappen uit, zoals dat van de Koninklijke Nederlandse Chemische Vereniging, *Recueil des travaux chimiques de Pays Bas* (1920-1966) of voor het Haagse Internationale Gerechtshof *Recueil des arrêts, avis consultatifs et ordonnances* (1947-1983). Maar ook voor het in Den Haag gevestigde Genootschap voor Napoleontische Studiën drukte Sijthoff tussen 1951 en 1968 de publicaties.

In de aanloop naar de Tweede Wereldoorlog werd het voor veel Duitse wetenschappers lastig om in eigen land vrijelijk te publiceren. In het jaarverslag van de directie over 1934 lezen we:

> Hoewel de tijden moeilijk zijn, hebben wij toch in 1934 een belangrijke stap ondernomen, die zeer waarschijnlijk in den loop van de jaren van groote beteekenis voor de uitgeversmaatschappij kan worden. De beperking in de vrijheid van het wetenschappelijk woord, welke in wetenschappelijke en intellectueele kringen als zeer nadeelig beschouwd wordt, is de directe aanleiding geworden om ons speciaal toe te leggen op het uitgeven van wetenschappelijke boeken, o.a. in de Duitsche taal. (…) Een 3 tal boeken zijn reeds verschenen, [Alfred] Einstein, Musikgeschichte, Heller, Staatslehre en Blumenthal, Krebsforschung. Enkele boeken op het gebied van staatkunde, medicijnen, philosophie en natuurwetenschappen zijn in voorbereiding en contracten zijn afgesloten van manuscripten, die thans in bewerking zijn.[11]

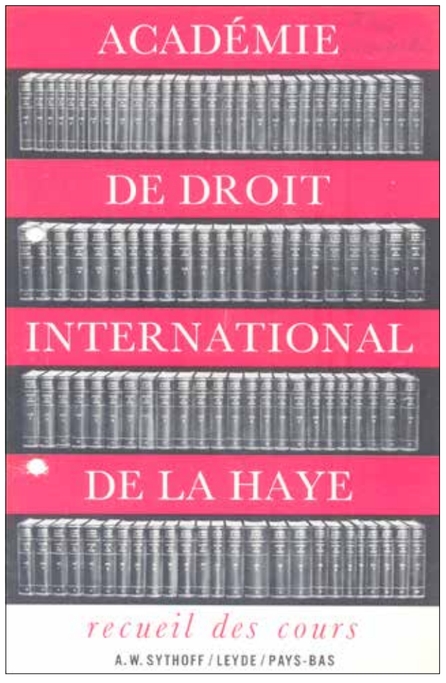

Prospectus uit 1960 van *Recueil des Cours de l'Académie de droit international de La Haye*, een van de vele juridische reeksen die Sijthoff uitgaf.

En inderdaad, toen uiteindelijk verschillende Duitse geleerden naar Nederland uitweken, vond een aantal 'geestelijk asiel' bij de uitgeverij van Sijthoff. Zo publiceerde zij werken van onder meer Albert Einstein, *Physik als Abenteuer der Erkenntnis* (samen met Leopold Infield) (1e dr. 1938, 2e dr. 1949), Karl Mannheim, *Mensch und Gesellschaft im Zeitalter des Umbaus* (1935) en Alfred Weber, *Kulturgeschichte als Kultursoziologie* (1935).

Ook de internationaal vermaarde reeks *Die altniederländische Malerei* van Max. J. Friedländer, waarvan de eerste elf delen bij Paul Cassirer in München waren verschenen, vonden bij Sijthoff hun vervolg met de delen over *Jan van Scorel und Pieter Cock van Aelst* (dl. 12), *Anthonis Mor und seine Zeitgenossen* (dl. 13) en *Pieter Breughel - Nachträge zu den früheren Bänden* (dl. 14).

Het 'Jaarverslag over het boekjaar 1956' meldt over de afdeling uitgeverij dat de omzet van de eigen uitgaven is toegenomen:

> De omzet bereikt door uitgaven voor derden steeg dit jaar belangrijk doordat hierin viel de exploitatie van een grote oplage van Engelbrecht's Indonesische Wetboeken (…) Onder de exploitatie van onze internationale en wetenschappelijke uitgaven moet genoemd worden de aanzienlijke verkoop van de publicaties van de Académie van Internationaal Recht. Een aantal wetenschappelijke manuscripten zijn aangekocht en in voorbereiding.[12]

Twee jaar later luidt het: 'De afzet van fondsgoederen naar het buitenland gaat een steeds grotere plaats innemen, over 1958 bedroeg deze bijna 16½% van de uitgeverij omzet.' Een jaar later bedroeg de buitenlandse afzet 18%.[13] In 1959 was A.W. Sijthoff onder de Leidse wetenschappelijke uitgeverijen de grootste in aantal uitgaven.[14]

In de jaren zestig en zeventig continueerde de firma Sijthoff het uitgeven en drukken van diverse wetenschappelijke tijdschriften (vooral veel juridische), seriewerken (onder meer de *Atlantic series. A collection of studies on subjects related to the North Atlantic Treaty Organization*) en boeken.

Er verschenen onder meer de *Gesammelte Schriften* (1971) van de Duitse filosoof Hermann Helle en in samenwerking met de Brusselse uitgeverij La Connaissance *Early Netherlandic painting* (1967-1976), de Engelse vertaling van Friedländers standaardwerk.

Ten slotte

Naast het geweld van de vele tientallen wetenschappelijke reeksen, tijdschriften en de honderden wetenschappelijke boeken moeten we tot slot ook wijzen op de vele populairwetenschappelijke titels die Sijthoff in al die jaren het licht heeft doen zien. En ook de titels waarin de toegepaste wetenschap prominent aanwezig is, kunnen we rekenen tot het 'wetenschappelijke' fonds van Sijthoff. Als voorbeeld noem ik de *Practische electriciteitsleer* van G.J. Harterink en Chr. van der Steen, oorspronkelijk een fondsartikel van S.G. van Looy dat met diens komst door Sijthoff was overgenomen (1e dr. 1917-1919, 2 dln.; 3e uitgebr. en herz. dr. 1931-1932, 4 dln.; 5e geheel nieuwe dr. 1950-1951).

De naam Sijthoff wordt tot op de dag van vandaag in imprints van boeken gebruikt, waarbij vooral het populaire genre prominent aanwezig is. Een kaskraker daarbij was zonder meer *De citadel* van de Schotse arts A.J. Cronin, die tussen 1937 en 1968 maar liefst veertig drukken haalde. Had men vanaf 1936 al naam gemaakt met de werken van detectiveschrijfster Agatha Christie (1890-1976) – aanvankelijk in de Accoladereeks, later ook in de befaamde 'vijflingen' –, eenmaal samengegaan in 1989 met uitgeverij Luitingh, is deze Luitingh-Sijthoff B.V. vanaf 1998 verantwoordelijk voor onder meer de veel gelezen Jack Reacher-thrillers van de Engelsman Lee Child (*1954), waarvan de nieuwste *Liever dood dan levend* in oktober 2021 verscheen.

Het Sijthoff-archief in de UB Leiden

Hoewel de diverse gedenkboeken en de fondscatalogi een eerste beeld geven van de geschiedenis van de firma Sijthoff, biedt het bewaard gebleven archief zelf talloze mogelijkheden voor verder en diepgaander onderzoek. Behalve brieven van auteurs uit het Sijthoff-fonds, bevat het 52 meter tellende archief ook de financiële en andere bedrijfsmatige administratie zoals de door de directie gevoerde correspondentie. Daarnaast is recentelijk ook het boekenarchief van Sijthoff in de collectie van de UBL opgenomen. Met name de internationale dimensie van het bedrijf, met vertakkingen naar een groot aantal buitenlandse organisaties en wetenschappers, is tot nu toe onderbelicht gebleven. De firma Sijthoff heeft boeken uitgegeven op vrijwel alle wetenschapsgebieden en al heeft het archief de nodige lacunes, het biedt over een groot aantal uitgaven waardevolle achtergrondinformatie via bijvoorbeeld fondsboeken, prospectussen en in- en uitgaande correspondentie.

De studie die R. van der Meulen in 1891 heeft gewijd aan veertig jaar A.W. Sijthoff (zie noot 2) doet inmiddels gedateerd aan. Daarbij wachten ook de laatste 25 jaar van Sijthoffs leven, met onder meer een uitermate interessante correspondentie met zijn schoonzoon C.G. Frentzen, nog op een biograaf. De digitaal toegankelijke inventaris (zie noot 4) geeft heldere instructies over hoe de weg te vinden in het bewaard gebleven materiaal alsmede verwijzingen naar aanvullende bronnen in onder andere de Bibliotheek van de Koninklijke Vereniging van het Boekenvak (Allard Pierson, Amsterdam) en het gemeentearchief Erfgoed Leiden en Omstreken. Daar bevindt zich ook het archief (omvang 8,6 meter) van de aan de firma Sijthoff gelieerde Nederlandse Rotogravure Maatschappij (1913-1982), opgericht door A.W. Frentzen.

Prospectus voor *Practische electriciteitsleer*. UB Leiden, Sijthoff-archief.

Noten

1 Zie over hem 'In memoriam Valeer Van Kerkhove' in *Dietsche Warande en Belfort* 127 (1982), p. 561.
2 Berichten over de festiviteiten in onder meer *Trouw* en *Het Parool* van 3 januari 1951. Ook de *Leidsche Courant* van 2 januari 1951 besteedde uitvoerig aandacht aan het eeuwfeest.
3 Voor deze bijdrage is de nodige informatie ontleend aan drie publicaties, te weten R. van der Meulen, *Een veertigjarige uitgeversloopbaan. A.W. Sijthoff te Leiden. 1851 – 1 januari – 1891. Naar bescheiden uit het archief der zaak geschetst*. Amsterdam 1891; G.J. van der Lek, *A.W. Sijthoff's Uitgeversmaatschappij N.V. Leiden 1851-1951*. Leiden 1950; Johan Hemels en Henk Demout, *Loodvrij en digitaal. Visies op innovatie in grafische communicatie*. Leiden 2001.
4 Zie voor de recente geschiedenis van de N.V. tevens de inleiding in Steven Claeyssens, *Archief A.W. Sijthoff's uitgeversmaatschappij N.V. Collectiebeschrijving*. Leiden 2005. Digitale versie: André Bouwman; Peter Verhaar, 2006. Versie update: 12 februari 2016.
5 Geert Postma en Martijn Steenbergen, 'John Landwehr. Een portret', in: *Punt/komma* #4, juni 2002.
6 Arjen Broekhuizen, 'Leiden breekt met stuk verleden', in: *Leidse Courant* 3 januari 1976.
7 *Catalogus internationale graphische tentoonstelling 15 juli – 15 september 1913. Amsterdam, Paleis voor Volksvlijt*. Rotterdam 1913, pp. 86-87.
8 D. Smit, *Gedenkschrift ter gelegenheid van het 75-jarig bestaan van de uitgeverszaak en drukkerij van A.W. Sijthoff's uitgeversmaatschappij te Leiden*. Leiden 1926, p. 26.
9 Smit, *Gedenkschrift*, p. 33.
10 Smit, *Gedenkschrift*, p. 35.
11 Jaarverslag 1934. UB Leiden SYT F 7-II.
12 Jaarverslag over het boekjaar 1956, gedateerd 21 augustus 1957. UB Leiden SYT F 7-II.
13 Jaarverslag over het boekjaar 1958, gedateerd 11 juni 1959. UB Leiden SYT F 7-II.
14 Zie mijn 'Van *De brave Hendrik* tot de Speedmaster', in: André Bouwman e.a., *Stad van boeken. Handschrift en druk in Leiden 1260-2000*. Leiden 2008, p. 321.

‘Dat boek moet er gewoon komen’

Een interview met Evelyn de Regt van Primavera Pers

Tommy van Avermaete

Je baan opzeggen, en als dertiger zonder noemenswaardig startkapitaal je eigen uitgeverij beginnen. Dat klinkt als een spannend avontuur, al zullen sommigen dit misschien zien als een sprong in het duister, een waagstuk. Toch is dat precies wat Evelyn de Regt (1958) deed toen ze in 1992 de Leidse uitgeverij Primavera Pers oprichtte.

linkerpagina **Evelyn de Regt. Foto Marta Klement.**

Hall’s Iconografisch handboek **(1992): een vertaling van een Engels boek uit 1974, en de ‘eerste’ uitgave van Primavera Pers. Dankzij aanvullingen door Leendert Couprie en Ilja Veldman nog steeds een belangrijke backlist-titel.**

Na een studie kunstgeschiedenis in Leiden en bibliotheekwetenschap in Amsterdam, ging ze aanvankelijk als redacteur aan de slag bij de Sdu (Staatsdrukkerij en Uitgeverij), die destijds de Staatscourant, overheidsrapporten, catalogi van rijksmusea en andere staatsuitgaven verzorgde. Na vier jaar bij Sdu te hebben gewerkt, vertrok De Regt, als gevolg van een grootschalige sanering die volgde op de privatisering van de Sdu eind jaren ’80. Daarop besloot ze een eigen uitgeverij op te zetten, die uit zou groeien tot een bekende naam en een vast referentiepunt in het Leidse uitgeverslandschap: Primavera Pers.

Maar hoe gaat het opzetten van een uitgeverij eigenlijk in zijn werk? Wat komt daar allemaal bij kijken? Hoe kies je de boeken die je wilt uitgeven en op basis van welke criteria? En hoe verhoud je je als relatief kleine speler tot grootschaliger uitgevers zoals Brill? Over deze en andere vragen ging ik in gesprek met Evelyn de Regt.

Laten we beginnen bij het moment waarop je Primavera Pers oprichtte. Kun je vertellen hoe je te werk bent gegaan en hoe de uitgeverij precies tot stand is gekomen?

Ik moest weg bij de Staatsdrukkerij en Uitgeverij, en dat was jammer, want het was een leuke baan. De afdeling waar men zich met vormgeving bezighield was enorm inspirerend, daar heb ik in korte tijd heel veel geleerd. Karel Treebus vertegenwoordigde het klassieke ontwerp en Irma Boom begon daar net. Haar eerste boek bij de Sdu had ik geschreven; ze noemt dat nog in een documentaire over haar werk. De Sdu maakte op dat moment een enorme ontwikkeling door. Toen ik begon, was het nog helemaal van de overheid, maar als gevolg van de privatisering werd er al snel heel drastisch gereorganiseerd. Veel onderdelen van de uitgeverij bleken niet rendabel. Een klein gedeelte van de uitgeverij bleef voortbestaan, dat waren vooral de juridische boeken. Toen bleek dat ook ik weg moest, heb ik mijn leidinggevende voorgesteld om het boek waar ik op dat moment aan bezig was mee te nemen. Dat was het *Iconografisch handboek* van James Hall. Het was een project dat ik zelf had verzonnen. Dat vonden ze een prima voorstel.

Had je op dat moment al het plan om een eigen uitgeverij te beginnen en dit als eerste ‘eigen’ boek uit te geven?

Op dat moment vond ik dat ik een nieuw perspectief moest hebben, want het gaat toch om je toekomst, om wat je wilt. En ik wilde vooral gewoon dat boek afmaken, omdat ik het belangrijk vond dat het gepubliceerd zou worden. Toen wilde ik nog niet zozeer voor mezelf beginnen. Ik had vier jaar ervaring in een uitgeverij en dan denk je echt niet: ik kan dit beter. Ik heb het boek zelfs eerst nog aangeboden bij een andere afdeling van de Sdu, maar daar wezen ze het af. Iets later kwam er een nieuwe uitgever bij de Sdu, die dat handboek van Hall juist wél erg interessant vond, maar toen had ik al besloten om het zelf te gaan doen.

En hoe gaat dat dan verder? Je bent op dat moment in de dertig, hebt geen baan meer, maar wel een manuscript dat je uit wil geven.

In die vier jaar had ik wat contacten opgebouwd. Voor het *Iconografisch handboek* had ik, dat herinner ik me nog goed, 14.000 gulden nodig en ik dacht: dat moet lukken. Daarnaast was ik bezig met een fotoboek, *De*

https://doi.org/10.5117/DBW2022.1.011.AVER

Dam 7 mei 1945. Iemand die ik nog kende uit mijn studietijd, Flip Bool, had dat geschreven en samengesteld. En ik had goede contacten met uitgeverij Focus, want daar werkten we bij de Sdu ook mee samen. Uiteindelijk werd dat boek een gezamenlijke uitgave met Focus. Zo had ik opeens twee goede titels die ik kon uitgeven. En tot slot was er nog een boek dat uit de erfenis van de Sdu kwam. Dat heette *Kunst op schrift*, een bibliografie op het gebied van kunsttheorie en esthetica tussen 1670 en 1820. Iets wat je nu nooit meer uit zou geven. Die drie titels verschenen in de loop van dat eerste jaar, en daarna kwamen er steeds meer bij.

De bedrijfsvorm die je voor de uitgeverij koos is die van een stichting, wat lijkt te impliceren dat je geen winstoogmerk had. Kun je uitleggen waarom je voor die vorm koos?

Er zijn twee soorten stichtingen. Behalve de stichting voor goede doelen, bestaat er ook een stichting die je als bedrijfsvorm kunt inzetten. In dat tweede geval betaal je gewoon alle belastingen, maar een belangrijk verschil met veel andere bedrijfsvormen is dat je, als je winst maakt, het er niet uit kunt halen. Het blijft altijd in de stichting zitten. Draai je een jaar goed, dan blijft dat geld gewoon in de stichting. Je kunt jezelf niet verrijken. Financieel ben ik sowieso altijd heel behoudend en voorzichtig, met het oog op eventueel slechtere tijden. Dus de vorm van een stichting sprak mij wel aan. Een eenmanszaak of een BV beginnen leek me een minder goed idee, in het ene geval omdat je met je hele hebben en houden aansprakelijk bent, in het andere omdat het oprichten van een BV vrij duur was. Bovendien was ik, ook door mijn tijd bij Sdu, vrij goed in het vinden en aanvragen van subsidies. Als stichting gaat dat iets makkelijker. Een stichting oprichten kostte toen ook niet zo veel, dus met een paar geestverwanten heb ik dat toen gedaan.

Zit er achter de keuze voor de stichting ook een bepaald ideaal of een bepaalde filosofie?

De zaken eerlijk delen, en iedereen een nette boterham, maar geen al te grote winsten, dat soort dingen zit er bij mij wel een beetje in. Het is deels een ideologische keuze, maar deels ook een praktische. Als een boek goed verkoopt, kan er in één keer heel veel geld binnenkomen. Dat geldt zeker voor romans, waarvan de productiekosten niet hoog zijn. Nu geef ik natuurlijk nauwelijks fictie/bestsellers uit, dus aan iedere uitgave moet een goede calculatie ten grondslag liggen. Als er meer binnenkomt dan verwacht, dan kunnen we een keer iets bijzonders doen. Zo hebben we dit jaar bijvoorbeeld een vrij kostbaar boek over de Leidse kunstenaar Aad Donker uitgegeven.

Je bent opgeleid als kunsthistoricus, en bij Primavera geef je ook veel kunstgerelateerde boeken uit. Was dat meteen vanaf het begin het belangrijkste domein waarop je je wilde richten?

Ja. Op een gegeven moment nam de Sdu de uitgeverij van Gary Schwartz over. Van die man, een kunsthistoricus, heb ik vreselijk veel geleerd. Binnen de organisatie die we toen hadden was ik verantwoordelijk voor de wetenschappelijke werken over kunst, en de naslagwerken. Er was ook een tak voor tentoonstellingscatalogi, maar daar probeerde ik me verre van te houden, inhoudelijk was dat vaak minder interessant en de tijdsdruk was altijd enorm hoog. Maar de fondsen met wetenschappelijke werken over kunst en naslagwerken vond ik allebei ontzettend leuk, dus daar ging ik bij Primavera mee verder. En ik was afgestudeerd in de geschiedenis van de fotografie. Je neemt je verleden natuurlijk altijd mee.

***Naar de Vatbaarheid der Jeugd. Nederlandstalige kinder- en jeugdboeken 1800-1840* (2000), door Frits Huiskamp. Geredigeerd door stagairs van de vakgroep Nederlands van de Universiteit Leiden.**

***linkerpagina De Nederlandse tegel. Decors en benamingen* (1997/2013), door Jan Pluis. Voorbeeld van een van de door Primavera Pers uitgegeven naslagwerken, eerst in zwart-wit uitgegeven en daarna in kleur.**

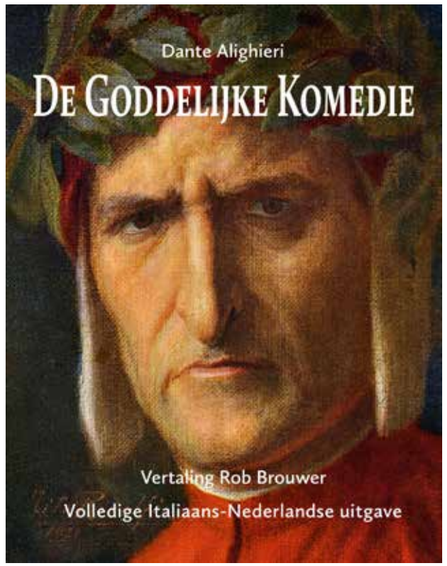

***linkerpagina De Goddelijke komedie* (2000/2016), vertaald door Rob Brouwer. Ook klassieke meesterwerken, zoals die van Machiavelli (*Il Principe*) en Ovidius (*Metamorfosen*, nieuwe vertaling Piet Schrijvers) zijn belangrijke onderdelen van het fonds en zijn backlist-titels.**

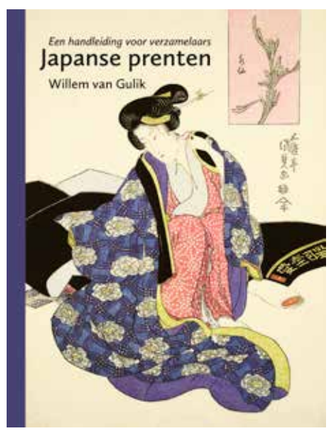

***Japanse Prenten* (2021), door Willem van Gulik: een voorbeeld van samenwerking met Leidse collecties, gemaakt omdat er nog geen goed Nederlandstalig boek in kleur over Japanse prenten bestond.**

Primavera heeft inmiddels een behoorlijk divers fonds opgebouwd, met boeken over kunst, de Klassieke Oudheid, culturele geschiedenis, Leiden, literatuur, en er zijn de educatieve lesmethoden. Naast kunst en cultuur zijn er dus andere categorieën bij gekomen. Hoe zijn die precies tot stand gekomen? Hoe selecteer je de boeken die je uitgeeft eigenlijk? En hoe zorg je ervoor dat mensen bij Primavera willen worden uitgegeven?

Eén van de dingen die we bij Primavera doen, is dat we heel aandachtig redigeren. We hebben bijvoorbeeld een heel goede wetenschappelijke redacteur in dienst. Dat redactiewerk kost veel tijd. Dat redigeren doen ze bij andere uitgevers niet altijd. Als het gaat om het vinden van goede manuscripten, dan is het moeilijk te zeggen hoe dat gaat. Ik kies die boeken niet zozeer, het is eerder zo dat ze zich aandienen, maar ik verzin ook wel titels en geef opdrachten. Mond-tot-mondreclame speelt ook een rol, en soms is het ook gewoon toeval. Door corona is dat minder geworden, maar als je vroeger naar borrels en recepties ging kwam je altijd wel weer terug met de één of andere titel. Heel vaak verloopt zo'n proces dus via informele weg. De genoemde categorieën zijn vrij organisch ontstaan. Ik heb bijvoorbeeld een boek van Jeroen Windmeijer uitgegeven, *De bekentenissen van Petrus*. Hij had aan misschien wel dertig uitgeverijen zijn manuscript gestuurd, werd overal afgewezen, en toen ik het las dacht ik: dit is best een bijzonder en origineel verhaal. Ik ben dan wel geen uitgever van fictie, maar het speelt in Leiden. Er zat bovendien een goed doordacht deel in met vermeende brieven van Judas. De suggestie van het boek is dat Petrus in Leiden begraven ligt, een Dan Brown-achtige plot. Jeroen Windmeijer zit nu overigens bij HarperCollins en ligt met hoge stapels in alle boekwinkels. Een andere roman die ik heb uitgegeven is *Roofkunst* van Ruurd Halbertsma. Ook dat speelt in Leiden en gaat over een conservator van het Rijksmuseum van Oudheden. Het uitgeven van fictie doen we alleen als de band met Leiden of een ander onderdeel van het non-fictie fonds overduidelijk is, zoals romans over de Klassieke Oudheid. De roman *Sabina*, over de vrouw van keizer Hadrianus, was bijvoorbeeld tamelijk succesvol. Aan meer algemene, niet-historische romans wagen we ons niet.

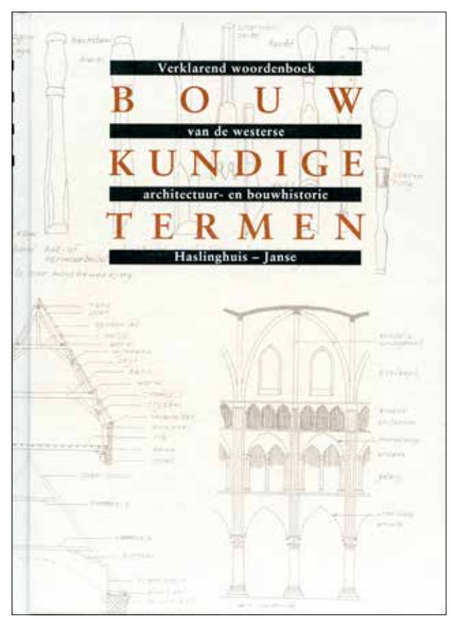

***Bouwkundige termen* (2005), door E.J. Haslinghuis/H. Janse: een belangrijke backlist-titel.**

En op basis van welke criteria kies je of je een boek wilt uitgeven?

Je moet eigenlijk een beetje aan detectivewerk doen, door aan anderen wier smaak je vertrouwt te vragen wat ze van bepaalde auteurs en boeken vinden. Is er goed onderzoek gedaan? Grotere wetenschappelijke uitgeverijen hebben dat geïnstitutionaliseerd. Die hebben een redactieraad. Een manuscript wordt dan voorgelegd, en er zijn *peer reviews*. Die hebben daar dus een systeem voor. Wij moeten dat toch zelf doen door rond te vragen of het zelf te lezen, maar soms ontbreekt de tijd om iets echt goed te doorgronden. Ik bel soms ook weleens bijvoorbeeld Charles Dumas (oud-hoofdconservator van het RKD, tva) op en vraag dan: 'Denk je dat het wat is?' Zo gaat dat gewoon. Er zijn dan ook enkele vertrouwelingen die ik regelmatig raadpleeg over manuscripten, een soort informele redactieraad. Zelf heb ik natuurlijk ook mijn ideeën, maar ik vind dat je daar een beetje mee moet oppassen. Want als je zelf goed in een bepaald veld of onderwerp zit, dan word je al snel zo ontzettend kritisch. Dat is niet altijd goed.

Is er een bepaald boek, of een soort boek, dat je nog graag zou uitgeven?

Er zijn wel dingen geweest waar ik aan begonnen ben, maar die er uiteindelijk nooit gekomen zijn. Zo wilde ik ooit eens een degelijk kunsthistorisch woordenboek maken. Elsevier heeft bijvoorbeeld in de jaren zestig een driedelige kunsthistorische encyclopedie uitgegeven. Prachtige werken. Daar stonden ook allerlei kunstenaarsnamen in, maar ik wilde iets maken met kunsthistorische en kunsttheoretische begrippen, over materialen etc., dat soort lemmata. Dat is door de tijd ingehaald. Naslagwerken kun je gewoon echt niet meer op eigen kracht, dus zonder externe financiering, uitgeven door de komst van het internet en Wikipedia. Niemand koopt zulke boeken meer. In 2005 heb ik nog een boek uitgegeven, *Bouwkundige termen*, dat is ook een ontzettend rijk en mooi boek, waar ik graag een bijgewerkte editie van zou maken. Maar of dat erin zit? Ook zou ik graag een boek over Leiden van 1850 tot 1950 willen uitgeven, die negentiende eeuw, dat ondernemerschap in die tijd fascineert me enorm. En een nieuw, goed overzichtswerk over de Klassieke Oudheid. Ik kan nog wel meer noemen, maar in ieder geval boeken die echt iets toevoegen.

Dat brengt ons op het onderwerp van digitalisering. De invloed daarvan dringt in alle onderdelen van de maatschappij door. Hoe zou je de invloed van digitalisering op je werk als uitgever duiden?

Voor ons is die invloed ook zeker voelbaar. Ik wil niet nostalgisch doen. Informatie is nu zoveel makkelijker te vinden dan vroeger en dat is zeker een voordeel. Bij het produceren van naslagwerken moet je echt gezamenlijk

***Architectuur & Monumentengids Leiden* (1996/1999), door o.a. Jan Dröge: dit boek voorzag destijds in een grote behoefte aan informatie over de Leidse monumenten.**

***Handboek herkennen fotografische en fotomechanische procedés* (2011/2019), door Jan van Dijk: een handboek en naslagwerk voor musea, archieven en fotoverzamelaars.**

afspreken, onder regie, wat dingen betekenen, goede definities maken, etc. Die verantwoordelijkheid kun je niet helemaal aan Wikipedia overlaten. Als geheel functioneert onze wereldwijd openbare encyclopedie echter zo slecht nog niet. Toch blijven er wel uitgevers nodig die het proces van informatie ordenen en ontsluiten op zich willen nemen, maar zonder externe financiering lukt dat nu niet meer. Uitgeverij Brill heeft een aantal van dat soort prachtige kennisbronnen in het fonds, zoals de Pauly (over de Klassieke Oudheid), dat is voor mij wel de kern van wetenschappelijk uitgeven.

Tegelijkertijd hebben we als Primavera Pers voordeel van digitalisering omdat we in ons educatieve fonds lesmethoden interactief kunnen aanbieden. We vullen de lesboeken bijvoorbeeld aan met online oefeningen. Ik volg die ontwikkelingen op de voet. Je hebt scholen gehad, zoals de 'iPad-scholen' van Maurice de Hond, die volledig zonder boeken wilden gaan werken. Kinderen kregen alleen een laptop en een code, maar dat werd geen succes. Ook veel leraren vinden dit geen fijne werkvorm. Bovendien zijn er onderzoeken die aantonen dat kennis beter binnenkomt via het papier. Niettemin heb je als uitgever te maken met scholen die alles digitaal willen doen, en daarom bieden we sommige lesmethoden aan op het geavanceerde platform *Learnbeat*. Ik geloof wel in de combinatie van iets leren van papier, en het daarna via het scherm oefenen, waarbij je ook onmiddellijk ziet of je iets goed of fout hebt gedaan door geautomatiseerde feedback.

Je zei net zelf al dat je met Primavera geen bestsellers uitgeeft. Desondanks houd je je al dertig jaar staande in een uitgeverslandschap waarin veel uitgevers het moeilijk hebben gekregen en in sommige gevallen ook zijn verdwenen. Hoe waarborg je de continuïteit en stabiliteit van de uitgeverij? Is het moeilijk om overeind te blijven, naast grote spelers als bijvoorbeeld Brill?

Primavera Pers is opgebouwd uit drie 'fondsen': algemeen, wetenschappelijk en educatief. In het educatieve fonds geven we bijvoorbeeld een lesmethode Latijn uit, en ook voor Engels, Frans en Duits hebben we leerboeken. Dat fonds zorgt voor een belangrijke financiële stroom in de uitgeverij, ook vanwege de continuïteit. Je weet dat je daar elk jaar exemplaren van verkoopt. Lange tijd waren we zelfs 'marktleider' op het gebied van Latijn. In het algemene fonds zitten veel boeken over Leiden.

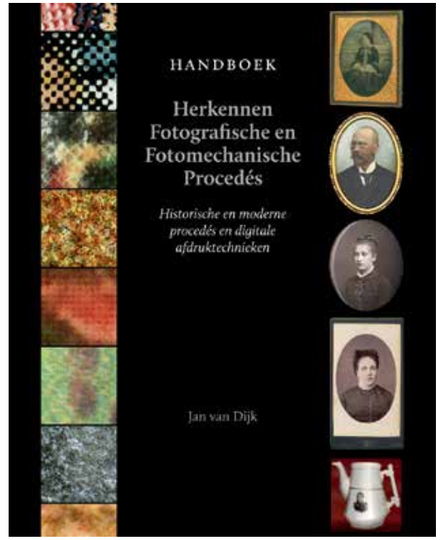

Dat is echt voor de lokale markt. Ik heb circa honderd boeken over Leiden uitgegeven, waaronder bijvoorbeeld *Bronnen van kennis* over de Universiteitsbibliotheek in Leiden. We hebben ook meerdere Leidse proefschriften uitgegeven. Voordat Leiden University Press bestond was ik ook de uitgever van het *Leids kunsthistorisch jaarboek*, dat was een jaarlijkse wetenschappelijke publicatie van de vakgroep kunstgeschiedenis. Veel van dit soort jaarboeken zijn gestopt, dat is ook wel logisch. Maar financieel zijn we gezond, kunnen we tegen een stootje

***The Italian drawings of the seventeenth and eighteenth centuries in the Teyler Museum I and II* (2021), door Carel van Tuyl van Serooskerken. Circa twintig procent van de titels zijn Engelstalig en worden gedistribueerd via een agent in Engeland.**

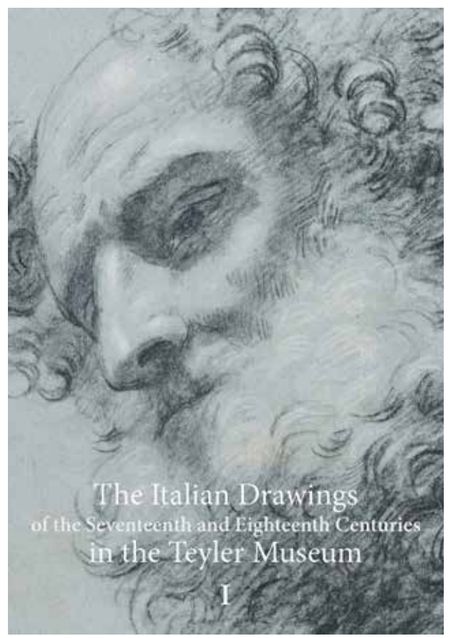

en ook over het aanbod van manuscripten hebben we niet te klagen, hoewel ik soms wel zou willen dat ze iets minder bewerkelijk waren.

Primavera was in het begin vrij kleinschalig en is dat ook altijd gebleven. In hoeverre is dat een bewuste keuze?

Het aansturen en leiden van een organisatie is best lastig. Dat kan ik helemaal niet, en daar heb ik ook geen zin in. De mensen die hier werken moeten behoorlijk zelfstandig zijn. Als je wat groter zou worden heeft dat toch veel gevolgen. Het wordt dan meteen ingewikkelder en dan zouden we misschien moeten gaan vergaderen, mijn grootste angst. Maar de echte reden is dat ik het eigenlijk leuker vind om dingen zelf te maken en te schrijven. Aansturen, besturen, heel planmatig bezig zijn, kijken naar omzetten en cijfers, dat soort dingen vind ik wat minder plezierig. Als je weet dat je het zelf maken van dingen leuker vindt, dan kán je ook niet groter worden.

Primavera is geen zuiver academische uitgeverij, en is ook niet direct gelieerd aan een universiteit. Toch geef je wel degelijk wetenschappelijk relevante werken uit. Hoe zie je de rol van Primavera ten aanzien van de wetenschap?

Het is tegenwoordig voor wetenschappers ontzettend belangrijk dat ze online vindbaar zijn. Het publicatiemodel van Open Access is daar voor opgezet. Als kleine uitgeverij is het moeilijk om deel te nemen aan die informatiestromen, dat is echt het speelveld van 'de grote jongens', daar word je toch een beetje buiten gehouden. Terwijl je als kleine wetenschappelijke uitgeverij toch wel degelijk veel kunt bijdragen aan de wetenschap.

Maar we hebben wél een rol in het bezorgen van wat moeilijkere kunstboeken en uitgaves waar papier nog echt een belangrijke rol speelt. We hebben bijvoorbeeld een bestandscatalogus uitgegeven van de Italiaanse tekeningen in Teylers Museum, waarbij je moet zorgen dat alle beschrijvingen en afbeeldingen precies op de juiste plek staan en goed van kleur zijn. Daar besteden we ontzettend veel tijd en aandacht aan. Andere uitgeverijen willen zoiets vaak niet doen. Op dit gebied, ook op dat van typografie, hebben we veel kennis in huis. Het is een combinatie van die kennis en de bereidheid om het te doen. En de weg kennen naar aanvullende financiering, want dat is in veel gevallen ook belangrijk.

Een ander wetenschappelijk boek dat ik heb uitgegeven is het *Handboek herkennen fotografische en fotomechanische procedés* van Jan van Dijk, dat ook bij de Universiteitsbibliotheek in Leiden gebruikt wordt bij een cursus over fotografie, die conservator Maartje van den Heuvel daar organiseert. Dat handboek is onlangs herdrukt, terwijl het financieel eigenlijk niet goed uitkwam. Het is een kleine oplage. Maar het is belangrijk dat zo'n boek er is, dus dan denk ik: we moeten het gewoon doen, en dat dan maar op een andere manier financieel compenseren. Bovendien heeft de man die het geschreven heeft, Jan van Dijk, er zijn halve leven aan besteed, je voelt dan wel een soort plicht om zo'n boek in de lucht te houden.

Tot slot ben ik benieuwd: is Primavera uiteindelijk geworden wat je dacht dat het zou worden toen je begon?

Ja, eigenlijk wel. De aandacht die we in het begin voor onder andere kunst, boekgeschiedenis en architectuur hadden is er nog steeds, en er zijn gaandeweg wat andere onderwerpen bij gekomen. We proberen goed samen te werken met de auteurs, geven ze veel aandacht. Het moet echt leuk zijn, anders is het door de druk die er echt ook wel is, niet vol te houden. Omdat je vaak te maken hebt met mensen die een sterke band met hun onderwerp hebben, krijg je immers met veel gevoeligheden te maken. Gedurende het proces van een boek maken kijk je min of meer mee in iemands hoofd. Dus als je bepaalde dingen wilt wijzigen, moet je dat echt wel met beleid doen. Dat is een intiem proces. Je moet een vorm vinden die je uiteindelijk allebei goed vindt. En het verbaast me iedere keer weer dat ieder boek toch weer anders is, dat blijft me fascineren.

De uitgeverij is gevestigd in de binnenstad van Leiden, aan de St. Jacobsgracht. Achter het achttiende-eeuwse pand ligt – op een binnenterrein – een groot magazijn. Foto Reinoud Boter.

De uitgeverij bestaat behalve uit Evelyn de Regt uit redacteur Anna Beerens (zittend aan tafel), office-manager Franceline Pompe (op de achtergrond) en educatief uitgever Josho Brouwers (werkt vanuit het buitenland). Foto Elwin Hendrikse.

De Leidse familie Sala

Van stucwerkers tot kunsthandelaren

J.F. Heijbroek

Adreskaart van de firma D. Sala & Zonen. Hofleveranciers van Z.M. den Koning Breedestraat 231-234, Leiden. Litho S. Lankhout, ca. 1865. Links de penning van de Nederlandsche Maatschappij ter Bevordering van Nijverheid (opgericht in 1778), uitgereikt op de tentoonstelling in Haarlem (1861). Rechts de achterzijde van de penning. Archief D. Sala & Zonen, Regionaal Archief Leiden.

In de achttiende eeuw kwamen veel Italiaanse prentverkopers en handwerkslieden naar Noord-Europa en vestigden zich onder meer in de Noordelijke en de Zuidelijke Nederlanden. Zo lezen we dat in 1734-1735 een zekere Dominicus Sala, een Italiaanse stucwerker, 200 gulden uitbetaald kreeg voor 'het plakwerk in het voorhuis' in een pand aan het Steenschuur in Leiden, waar toen het vroedschapslid Pieter van Hoogmade woonde.[1] Over deze Dominicus is verder weinig bekend. In Leiden en verre omstreken zou de familienaam Sala echter al snel een begrip zijn.

Contra-barometer met thermometer, gemaakt door Dominicus Sala te Leiden, circa 1800. Museum De Lakenhal, Leiden.

De eerste generatie Sala

Over de gelijknamige Leidse barometer-, spiegel- en lijstenmaker (Carolus) Dominicus Sala (1760-1839) weten we wat meer. Hij werd geboren in het Italiaanse plaatsje Pognana, dat ligt aan de oostkant van het Comomeer in de regio Lombardije. Hij was het tweede kind van Giacomo Sala en Maria Primavesi. Zijn grootvader van moederszijde Frans (Francesco) Primavesi, die zich al omstreeks 1740 bij de Nieuwmarkt in Amsterdam had gevestigd, was volgens een advertentie uit die tijd een bekende maker en restaurator van 'allerhande weerglazen, barometers, en termometers van quik en spiritus, groot en kleyn'.[2]

Dominicus Sala was in 1782 in Luik getrouwd met Maria Magdalena Werrel Weereld. In 1783 arriveerde het echtpaar in Den Haag en kreeg admissie om daar voor één jaar te wonen. In 1785 vestigden zij zich in Leiden, waar zij het jaar daarop poorter werden. Dominicus stond in Leiden ingeschreven als instrumentmaker en -handelaar en had zich – net als zijn schoonvader – gespecialiseerd in het beroep van barometermaker. Daarnaast legde hij zich toe op het maken van lijsten. Op een later gebruikte adreskaart staat dat de firma in 1785 werd opgericht. De zaak was aanvankelijk gevestigd op de hoek van de Diefsteeg en de Lange Brug in Leiden. In 1793 mocht Dominicus een winkelkas (een etalage) plaatsen in een pand op de hoek van de Breestraat en de Choorlammersteeg. Daar woonde hij met zijn vrouw tussen 1793 en 1797. In dat jaar kocht hij het hele pand Breestraat nr. 232 (oude nummering). Het echtpaar kreeg elf kinderen die vrijwel allemaal in Leiden gedoopt zijn in de rooms-katholieke kerk De Zon.[3]

De familie Borzo

In het bevolkingsregister van 's-Hertogenbosch is te lezen dat in 1822 'Joseph Borzo, 40 jaar, geboren te Bugiallo, gehuwd [was] met Anna Maria Sala, 24 jaar, geboren te Leyden'.[4] Zij was één van de elf kinderen van Dominicus Sala en kwam dus in 1797 of 1798 ter wereld. Joseph Borzo was decoratiebeeldhouwer die in 1824 aan de Bossche Schapenmarkt een 'handel in prenten' begon. Na de dood van haar man verhuisde de weduwe naar de Verwerstraat waar zij samen met twee van haar zonen een kunsthandel begon onder de naam de Wed. J. Borzo & Zonen. Dit bedrijf – de latere kunsthandel Borzo – legde zich ook toe op interieurdecoratie en de vervaardiging van spiegels en lijsten.

De tweede generatie Sala

Twee zonen van Dominicus Sala (overleden 23 januari 1839), Carolus Dominicus (1796-1871) en Carolus Anthonius (1803-1858), namen vermoedelijk in 1825 de zaak van hun vader over. Vanaf die tijd heette de zaak D. Sala en Zonen.[5] Een oudere broer van het tweetal, Carolus Franciscus (1792-1846), had al een eigen zaak als vergulder en spiegelmaker op de Hogewoerd in Leiden. Hij verplaatste zijn bedrijf in 1824 naar de 'Breedestraat Wijk 4 no. 335 over de Vrouwesteeg'.[6] In 1841 deed hij zijn zaak over aan zijn twee bovengenoemde broers.

Het bedrijf van beide broers was in 1849 vertegenwoordigd op de Nationale Nijverheidstentoonstelling in

https://doi.org/10.5117/DBW2022.1.012.HEIJ

Briefhoofd van Kunst-Handel D. Sala & Zonen met aangepaste tekst en adres, ontwerp ca. 1895. Dit ontwerp werd ook gebruikt bij nota's (zoals hier) en als etiketten, die geplakt worden op de achterkanten van schilderijen. Gelegenheidsgrafiek. Rijksprentenkabinet, Rijksmuseum Amsterdam.

linkerpagina
Naast de Spiegel & Lijstenfabriek (de drie ramen boven elkaar rechts) het Magazijn van Spiegels en Lijsten en tevens kunsthandel van H.D. Sala aan de Breestraat 114 in Leiden, ca. 1930. Regionaal Archief Leiden.

De Spiegel & Lijstenfabriek D. Sala & Zonen, en twee huizen verder op nr. 118 (met luifel en uithangbord) de kapperszaak van P.W.J. Knaap ('coiffeur en parfumeur'). Tussen de nrs. 120 en 122: de Choorlammersteeg, ca. 1900. Regionaal Archief Leiden.

J.H. Weissenbruch, *Gezicht op de kerk van Noordse Dorp bij Noorden*, ca. 1880-1885. Aquarel, 330 x 520 mm. Legaat A. van Wezel (1922). Rijksmuseum Amsterdam.

Delft waar de firma D. Sala & Zonen 'twee effen lijsten, zwart en geel van compositie' (cat. nr. 395) toonde;[7] in 1861 nam het bedrijf deel aan de Algemeene Nationale Tentoonstelling van Nijverheid in Haarlem met vele soorten machinaal vervaardigde lijsten en sierranden (cat. nr. 1021*). Op deze expositie waren er maar liefst 1284 inzendingen, waarvan er 511 bekroond werden met een medaille ontworpen door D. van der Kellen. Ook de firma D. Sala & Zonen kreeg zo'n onderscheiding.[8] Op de Algemeene Tentoonstelling van Nederlansche Nijverheid en Kunst in 1866 in het Paleis voor Volksvlijt te Amsterdam werd de firma opnieuw bekroond met een medaille, ditmaal naar ontwerp van J. Elion. Getoond werden op de tentoonstelling een ovale spiegel en spiegellijsten.[9] De twee bronzen penningen zijn afgebeeld op het briefpapier van de firma.

In 1858 kreeg het bedrijf ook nog het predikaat 'Hofleveranciers van Z.M. den Koning', dat wil zeggen dat zij het wapen mochten voeren van koning Willem III; na zijn dood in 1890 werd een zelfde koninklijke onderscheiding verleend door H.M. Koningin-Regentes Emma.[10]

De derde generatie Sala

In 1856 werd de vennootschap van de broers Carolus Dominicus en Carolus Anthonius ontbonden en zette de laatste de spiegel- en lijstenmakerij als enige firmant voort. Hij verplaatste kantoor, werkplaats en winkel van Breestraat 232 naar nr. 231 (oude nummering; later nr. 114). Na de dood van Carolus Anthonius in 1858 werd zijn zoon Johannes Hendricus (1830-1892) enig firmant. In dat jaar moest de omvangrijke nalatenschap van de overledene over zeven kinderen verdeeld worden.

In de jaren zestig en de eerste jaren van het volgende decennium ging het de zaak voor de wind. Bij de spiegel- en lijstenfabriek waren tussen 1850 en 1880 ruim dertig ambachtslieden aan het werk, die lijsten maakten en van de nodige ornamentiek voorzagen. Iedere werknemer droeg zijn steentje bij. Zo werkten er schrijnwerkers, witwerkers, pâtewerkers en vergulders. In deze jaren behoorde de Leidse firma D. Sala & Zonen tot de beste ornamentlijstenmakerijen van Nederland. Bovendien verkocht men in de zaak incidenteel kunstwerken. Zo is het bedrijf van J.H. Sala en zijn vrouw Catharina Knaapen in 1867 en 1868 terug te vinden in de verkoopboeken van kunsthandel Goupil in Den Haag als leverancier van enkele werken van de Leidse schilder Hugo Bakker Korff.[11]

Sinds 1873 ging de gezondheid van Johannes Hendricus achteruit. Ook die van zijn jongere broer Daniel Antonius (geb. 1835) werd steeds slechter. Die laatste stond in Leiden te boek als opticus en instrumentenmaker en had een winkel op de Breestraat 112, naast die van zijn broer. Hij verkocht 'zowel optische als "chirurgale" instrumenten en verder chemisch glaswerk, gasartikelen, saniteitsgoederen, barometers en vochtmeters'. Uit zijn zaak zijn enkele instrumenten afkomstig die thans deel uitmaken van de collectie van Museum Boerhaave.[12] Daniel Antonius Sala overleed in 1875. De inventaris van het 'magazijn van wijlen den Heer D.A. Sala', dat bestond uit 470 kavels, werd op 21 en 22 september 1875 geveild.[13]

Johannes Hendricus moest zich om gezondheidsredenen terugtrekken uit de spiegel- en lijstenfabriek en werd tussen 1883 en 1887 opgenomen in de psychiatrische kliniek St. Jorisdoelen in Delft. Op 2 november 1886 zijn de schilderijen en aquarellen uit het bezit van J.H. Sala bij Frederik Muller in Amsterdam geveild. Kort daarop werd hij overgeplaatst naar het verpleeghuis Coudewater in Rosmalen, waar hij in 1892 is overleden. Ondertussen hadden zijn echtgenote Catharina Knaapen (1841-1919) en hun oudste zoon Anton (1862-1894) de zaak voortgezet, samen met hun boekhouder J. van Wijngaarden. Anton hielp sinds 1882 in de zaak. Hij deed veel organisatorisch werk en ging vaak op reis voor de firma, maar stierf al in 1894, twee jaar na zijn vader.[14]

Leo Gestel, Ontwerp voor een affiche van zijn eerste tentoonstelling bij Sala op de Breestraat 114, Leiden, 1911. Dit ontwerp is – voor zover bekend – niet in druk verschenen. Stiftung Museum Schloss Moyland, Moyland.

Etiket van D. Sala & Zonen dat vanaf circa 1905 aan de achterzijde van de door deze Leidse zaak verhandelde of in de lijst gezette schilderijen werd geplakt. Particuliere collectie.

Met Weissenbruch naar Nieuwkoop en Noorden

Een deel van het archief van de Leidse firma D. Sala & Zonen werd in 1970 aangekocht door het RKD en bestaat onder meer uit ruim duizend kunstenaarsautografen. Het zijn vooral brieven van schilders van de Haagse School – onder meer van H.W. Mesdag, Joseph Israëls, Ph. Sadée, P.J.C. Gabriël en B. Blommers – en van enkele Amsterdamse kunsthandels, als E.J. van Wisselingh en Frans Buffa & Zonen, waarin zij passende lijsten voor hun schilderijen bestellen, de uiterste leverdatum aangeven en het transport regelden. Ook G.H. Breitner bestelde af en toe een lijst bij Sala.[15] Met enkele kunstenaars had de lijstenmakerij zeer intensief contact, zoals met J.H. Weissenbruch en diens zoon Willem, Victor Bauffe en Willem Roelofs. Vanaf circa 1875 ging Weissenbruch met enkele vrienden vrijwel ieder jaar een maand, aanvankelijk in het diepste geheim, naar het dorp Noorden.[16] Samen met Johannes Hendricus of Anton Sala voer hij over de plassen bij Nieuwkoop en maakte daar niet alleen schetsen en voorstudies voor aquarellen van dit waterrijke polderlandschap, maar viste er ook. Hij was net als verschillende leden van de familie Sala een enthousiaste hengelaar. Op die tochtjes werd Weissenbruch veelal geassisteerd door een trouwe kleine metgezel, Willem van Zanten, een jongetje uit het dorp Noorden. Hij droeg de schilderskist en het klapstoeltje en wachtte geduldig tot de schilder klaar was met zijn studies. Dat jochie begeleidde hem naar veel mooie plekjes waar hij tekende en schilderde of langdurig aan het vissen was.[17] De correspondentie met J.H. Weissenbruch (1824-1903) is helaas niet in het archief van Sala terug te vinden, hoewel uit de studie van dr. H.E. van Gelder over deze kunstenaar blijkt dat 'den heer S.J. Sala, Den Haag', een reeks brieven van hem bezat met 'mededeelingen over lijsten en over afspraken voor vischpartijen'. Een van die epistels, waarvan de huidige verblijfplaats onbekend is, werd door Van Gelder in zijn geheel gepubliceerd. Daarin vermeldt Weissenbruch dat zo'n dag in het Nieuwkoopse plassengebied behoorde 'onder de schoonste van mijn leven; alle oogenblikken hebben mij tot heden levendig gehouden, altijd zittende in de boot, schommelende met de dobbers in 't gezicht'.[18]

De vierde generatie: Simon en Henri Sala

Eind 1904, toen de verkoop van spiegels, lijsten en aanverwante artikelen werd overgenomen door Hendricus Dominicus ('Henri'; 1868-1935) en Simon Johannes ('Simon'; 1877-1953) onder de firmanaam D. Sala & Zonen, hebben deze broers zich eveneens toegelegd op de handel in en assurantie van glas. Ook de kunsthandel in schilderijen, tekeningen en grafiek rekenden zij – volgens een nieuw opgestelde acte van oprichting – tot hun werkterrein.[19] Aanvankelijk werden kunstwerken te koop aangeboden die verspreid in de zaak hingen, maar vanaf begin 1911 maakten de broers kleine monografische tentoonstellingen. In de etalage aan de Breestraat toonden zij al langere tijd één of meer werken waar zij voorbijgangers op wilden attenderen. Een van hun eerste ensembles die zij daar exposeerden, waren drie Leidse geëtste stadsgezichten van G.C. Haverkamp, een kunstenaar wiens werk later ook door de kunsthandelaar J.H. de Bois in Haarlem regelmatig onder de aandacht zou worden gebracht. Bij de gebroeders Sala waren in oktober 1910 de etsen van de Pieterskerk, het Academiegebouw en het Rapenburg te zien.

Vanaf 1 januari 1911 besloten de broers geregeld tentoonstellingen te houden in het achterzaaltje aan de Breestraat. In de lokale kranten werd daarvan op gezette tijden verslag gedaan. De Leidse schilder Willem Hendrik van der Nat toonde als eerste een serie aquarellen. Nog datzelfde voorjaar waren er werken te zien van Leo Gestel die ook een ontwerp voor zijn eigen tentoonstellingsaffiche maakte dat – voor zover bekend – niet is uitgevoerd.[20] Chris van der Windt, eveneens een Leidse kunstenaar, kreeg in het najaar een solotentoonstelling bij de firma D. Sala & Zonen. Hij bleef regelmatig in de zaak aan de Breestraat exposeren en verkocht in 1924 zeven werken voor 200 gulden aan Museum De Lakenhal.

In 1913 was Maurits van der Valk aan de beurt met een tentoonstelling van zijn schilderijen, aquarellen, krijtstudies en etsen. Deze veelzijdige kunstenaar en criticus die van 1909 tot 1919 aan het Utrechtse Jaagpad 18 in Leiden woonde, had kort tevoren zijn werk al op een tentoonstelling in Utrecht geëxposeerd. Ook het werk van de jonge schilder Leendert van der Vlist (1894-1962) was in 1914 in het achterzaaltje van de firma Sala te zien. Af en toe werden er schilderijen van buitenlandse kunstenaars getoond, zoals doeken van de in Düsseldorf geboren en in Katwijk woonachtige schilder van landschappen en strandgezichten G.A.L. 'Morgenstjerne' Munthe (1875-1927). Hij exposeerde in 1912 bij Sala.[21]

Sala in Leiden en Den Haag

Door aanhoudende zakelijke meningsverschillen eindigde in 1915 de samenwerking tussen Henri en Simon. Op 16 april van dat jaar werd hun vennootschap onder firma, die dateerde van eind 1904, ontbonden. Henri, die oorspronkelijk al liever architect had willen worden, zette de Leidse zaak voort en Simon begon een kunsthandel in Den Haag, aanvankelijk in een pand op het Noordeinde 27a en vanaf 1935 op nr. 96 van diezelfde straat, in het zogenoemde Marishuis.[22] De winkelpui wordt op de begane grond geflankeerd door twee pelikanen, uitgevoerd door de beeldhouwer Johan Coenraad Altorf naar ontwerp van Johan Thorn Prikker. De zaak is vernoemd naar de drie natuurstenen borstbeelden in reliëf van de gebroeders Maris die Simon eveneens door Altorf in 1944 voor de voorgevel liet maken. In het midden is de beeltenis van Jacob geplaatst en aan weerszijden die van Matthijs (links) en van Willem (rechts).

De zaak in de Breestraat

Het Prentenkabinet van de Rijksuniversiteit dat tegenwoordig deel uitmaakt van de Leidse Universitaire Bibliotheken, heeft in de jaren twintig geregeld grafiek gekocht bij Sala in de Breestraat. De oudste vermelding dateert uit 1919 (etsen van A.F. ('Anton') Pieck), gevolgd door een tiental andere aankopen. De laatste vermelding in de inventarisboeken van het Prentenkabinet dateert van 1933 (litho's van Simon Moulijn). Behalve van de hiervoor genoemde kunstenaars zijn werken van P. Dupont,

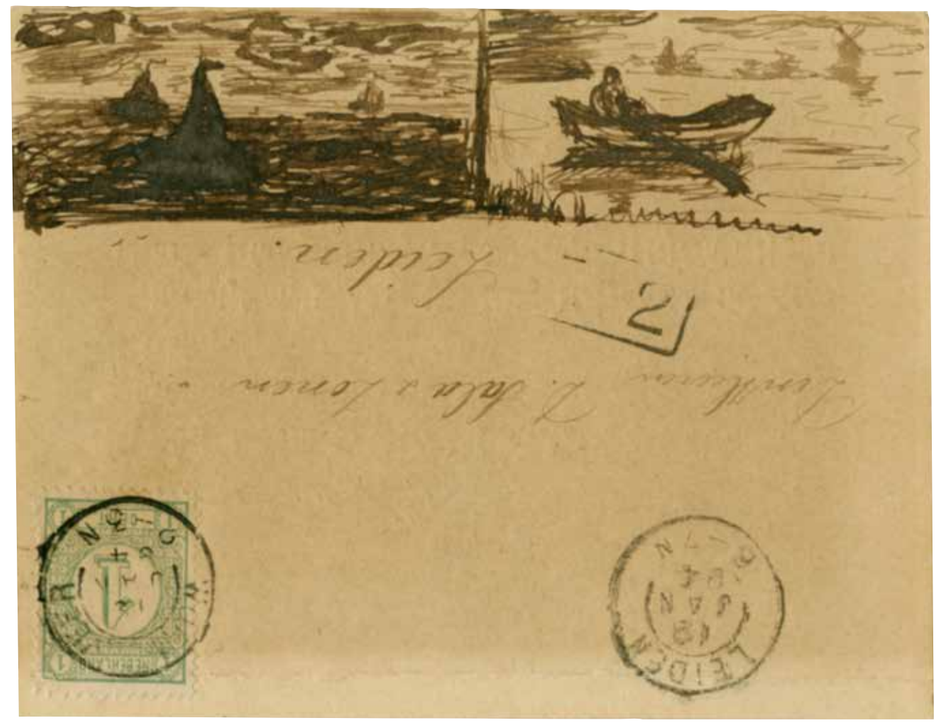

J.H. Weissenbruch tekende op alles wat los en vast zat. Op dit kaartje, gericht aan de fima D. Sala & Zonen in Leiden, maakte hij in 1894 twee schetsjes met pen en penseel voor een schilderij of aquarel. Particuliere collectie.

W.H. Bik, S. Jessurun de Mesquita, J.Th. Toorop, Th. van Hoytema, A. Rassenfosse, C.A. Feldmann, W. Degouve de Nuncques, R.N. Roland Holst, J.Chr. Windhorst en T. Bottema bij Henri Sala aangekocht.[23]

Met de lijstenmakerij van Sala in Leiden die er tussen 1850 en 1880 nog zo florissant voor stond, ging het na het opzeggen van het samenwerkingsverband tussen Henri en Simon, en vooral in de crisisjaren, steeds slechter. Om de zaak draaiend te houden en zo min mogelijk personeel te hoeven ontslaan liet Henri lijsten in voorraad maken. Dat was het begin van het einde. Simon, wiens zaak in Den Haag goed bleef lopen met tentoonstellingen van het werk van onder meer Louis Apol en G.H. Breitner, ondersteunde zijn broer in Leiden financieel, maar wilde daarvoor op den duur in ruil – zeer tegen de zin van Henri – de firmanaam D. Sala & Zonen overnemen. De teruggang in de lijstenmakerij was echter niet tegen te houden.

In 1934 en 1935 verkocht Henri Sala de percelen Breestraat 114a t/m c en verhuisde het jaar daarop met zijn bedrijf naar Nieuwe Rijn 14. Op 5 mei 1935 werd hij aangereden door een auto op de Rijnsburgerweg, terwijl hij daar liep met zijn vrouw na afloop van een voorstelling in de katholieke HBS aan de Marienpoelstraat. Sala overleefde het ongeluk niet. Nog diezelfde maand kondigde de familie in *De Leidsche Courant* aan dat de firma zou worden voortgezet. Maar daar is niets meer van terechtgekomen. In september van dat jaar werd een deel van de inventaris van de zaak geveild en daarmee was een einde gekomen aan een markant bedrijf dat anderhalve eeuw in de Leidse binnenstad gevestigd was.

De nalatenschap van de Sala's

Simon Sala heeft zich per 1 augustus 1949 uit zaken teruggetrokken en zich als particulier in het kunstenaarsdorp Bergen (NH) gevestigd. De hele inventaris van de Haagse zaak en zijn deel van het archief had hij naar zijn nieuwe woonplaats meegenomen. De verzamelaar Frits Lugt, steeds geïnteresseerd in lijsten en kunstenaarsautografen, kreeg van Sala te horen dat hij niet van plan was iets uit zijn boedel of delen van zijn archief van de hand te doen. Op 8 juni 1952 overleed Simon op 75-jarige leeftijd in Bergen. Zijn nalatenschap kwam terecht bij zijn ex-echtgenote, de zangeres Henriëtte Mathilde Sala-Waterreus, die in 1918 op twintigjarige leeftijd met de toen 41-jarige Simon was getrouwd. Zij waren al na enkele jaren uit elkaar gegaan. Pas in 1933 werd hun scheiding officieel uitgesproken. Het echtpaar had één zoon, Henk, die op 17-jarige leeftijd aan kanker was overleden. Beiden zijn nooit hertrouwd. Henriëtte Sala – tot haar dood behield zij de achternaam van haar ex-echtgenoot – overleed op 11 juli 1991 in Den Haag, waar dat najaar bij het Haagse veilinghuis Glerum haar schilderijen en tekeningen onder de hamer kwamen.[24] Van de vijftig werken behoorden de meeste tot de Haagse school, een genre dat Simon tussen 1915 en 1949 veel verkocht. Maar ook werken van G.H. Breitner, J. Cossaar, H. van Daalhoff en de Leidse schilder Chris van der Windt had hij in voorraad.

In Museum De Lakenhal zijn verschillende voorwerpen in depot die herinneren aan de Leidse firma in de Breestraat: een thermometer en een koperen distilleertoestel met een glazen retort, vervaardigd door D. Sala & Zonen, Leiden. Ook worden – volgens het *Jaarverslag* van 1948 – 127 houten lijstvormen of mallen in depot bewaard, geschonken door S.J. Sala toen hij zijn kunsthandel aan het Noordeinde 96 in Den Haag ophief. Een ander deel van de mallen en enkele tientallen documentaire foto's van de door Sala vervaardigde lijsten zijn bij een leerling van het bedrijf, de Amsterdamse lijstenmaker Willem van Poelgeest, terechtgekomen.[25] Simon Sala heeft vanuit Bergen regelmatig schilderijen en andere kunstvoorwerpen aan Museum De Lakenhal geschonken. Na zijn dood zijn nog diverse tekeningen en schilderijen aan het museum gelegateerd. Het uitgebreide archief van de zaak is – zoals reeds vermeld – uiteindelijk door zijn nazaten grotendeels aan het Regionaal Archief Leiden en aan het Rijksbureau voor Kunsthistorische Documentatie in Den Haag overgedragen. Beide archieven zijn de afgelopen jaren digitaal ontsloten en daarmee gemakkelijk in te zien.

Noten

1 C.W. Fock, 'Stucwerk in Leiden', in: Th.H. Lunsingh Scheurleer, C.W. Fock en A.J. van Dissel, *Het Rapenburg. Geschiedenis van een Leidse gracht, deel IVa: Leeuwenhorst.* Leiden 1989, p. 93.

2 Zie Marco Fontijn, 'De vroegst bekende, gedateerde bakbarometer van meesterbarometermaker Paulus Wast': http://www.antique-horology.org/_editorial/fontijnwast/ (geraadpleegd 10 april 2022).

3 In augustus 1988 verscheen een uitstekende doctoraalscriptie door E.H.M. Heijboer, *De firma D. Sala en Zonen. Leidse lijstenmakers 1825-1935.* Van deze scriptie is veelvuldig door mij gebruik gemaakt. De twee archieven waarop haar scriptie mede is gebaseerd, bevinden zich in het Rijksbureau voor Kunsthistorische Documentatie in Den Haag en in het Regionaal Archief Leiden. Beide archieven zijn thans digitaal te raadplegen. Over het gedeelte dat in 1970 door het RKD werd aangekocht, zie E. de Visser, '"Waar blijft mijn lijst, […] ik zit er op te wachten." Correspondentie tussen lijstenmakerij D. Sala & Zoonen en de schilders van de Haagse School', *RKD Bulletin* (2013) nr. 2, p. 14-20.

4 Zie over de familie Borzo: Th. van Herwijnen, 'Borzo-kunsthandel en familie. Van Italië naar Nederland/De firma in andere handen' (I-II), *Bossche Bladen* 7 (2005) nr. 1-2, p. 17-20 en p. 69-73. Voor allerlei bijzonderheden over de familie Sala is gebruik gemaakt van 'Familie Sala-Famiglia Sala-Famille Sala' op het internet. Over de barometers, gemaakt door Dominicus Sala, zie B. Bolle, *Barometers in beeld*, Lochem 1983, p. 114 en p. 240 (afb. 257-258).

5 Heijboer, *De firma D. Sala en Zonen*, p. 5 en noot 20.

6 Heijboer, *De firma D. Sala en Zonen*, p. 5 en noot 22.

7 T.M. Eliëns, *Kunst, Nijverheid, Kunstnijverheid. De nationale nijverheidstentoonstellingen als spiegel van de Nederlandse kunstnijverheid in de negentiende eeuw.* Zutphen 1990, p. 46-52, vooral p. 50. Zie ook p. 195 (bijlage lijst van de deelnemers). Ik dank Johan ter Molen die mij op aanvullende literatuur over de negentiende-eeuwse kunstnijverheidstentoonstellingen wees.

8 Eliëns, *Kunst, Nijverheid, Kunstnijverheid*, p. 66-74. De penning ontworpen door D. van der Kellen is afgebeeld op p. 68. Zie ook p. 195 (bijlage lijst van de deelnemers).

9 Eliëns, *Kunst, Nijverheid, Kunstnijverheid*, p. 74-85. De penning ontworpen door J. Elion is afgebeeld op p. 81. Zie ook p. 195 (bijlage lijst van de deelnemers).

10 Heijboer, *De firma D. Sala en Zonen*, p. 48-49.

11 *Overzicht van kunsthandels in binnen- en buitenland* samengesteld door Dieuwertje Dekkers. Particuliere collectie. Op het vervaardigen van de verschillende types lijsten en op de interne organisatie van de lijstenmakerij wordt uitvoerig ingegaan door Heijboer, *De firma D. Sala en Zonen*, hoofdstuk 3 en 4.

12 Heijboer, *De firma D. Sala en Zonen*, noot 51.

13 Heijboer, *De firma D. Sala en Zonen*, noot 50; het exemplaar van de veiling in de bibliotheek van het Regionaal Archief Leiden, nr. 75418.

14 Heijboer, *De firma D. Sala en Zonen*, p. 7.

15 De Visser, '"Waar blijft mijn lijst"', p. 14-20.

16 K. Pleij, 'Arriveerde Jan Hendrik Weissenbruch in Noorden in 1875?', in: E. Jacobs, H. Janssen en M. van Heteren, *J.H. Weissenbruch 1824-1903.* Oss/Den Haag/Zwolle 1999, p. 113-127; C. Kortenbach, 'Landschapsschilderen in Noorden en Nieuwkoop', in: *Nieuwkoop beelden en fragmenten.* Noorden 1982, p. 132-145, vooral p. 143-144; W. Loos, R.J. te Rijdt, M. van Heteren, *Langs velden en wegen. De verbeelding van het landschap in de 18de en 19de eeuw.* Blaricum/Amsterdam 1997, p. 286-287 (cat. nr. 81).

17 Deze informatie is ontleend aan een artikel over J.H. Weissenbruch dat door Jhr. F.A.E.L. ('Frans') Smissaert is gepubliceerd in *Elsevier's Geillustreerd Maandschrift* 2 (1892), deel 3, p. 424-449 en later herdrukt in M. Rooses (ed.), *Het Schildersboek*, deel 1. Amsterdam 1898, p. 122-138.

18 H.E. van Gelder, *J.H. Weissenbruch.* Amsterdam [1940], p. 34-35 en afb. op p. 58.

19 E. Veldpape, '"Zoo innig. Hollandsch". De traditioneel werkende schilders in Leiden en omgeving', in: D. Wintgens Hötte en A. de Jongh-Vermeulen, *Dageraad van de Moderne Kunst, Leiden en omgeving 1890-1940.* Zwolle/Leiden 1999, p. 85.

20 A. de Jongh-Vermeulen, 'De presentatie van eigentijdse kunst in Leiden tussen 1890 en 1940', in: Wintgens Hötte en De Jongh-Vermeulen, *Dageraad van de Moderne Kunst*, p. 109-110.

21 De gegevens over deze tentoonstellingen zijn ontleend aan verschillende Leidse kranten via Delpher.nl.

22 Zie over Simon Johannes Sala, kunsthandelaar: *Persoonlijkheden in het Koninkrijk der Nederlanden in woord en beeld.* Amsterdam 1938, p. 1277.

23 Vriendelijke mededeling van Jef Schaeps, 2021.

24 *Het Binnenhof,* 19 oktober 1991.

25 *d'Oude Binnenstad*, oktober 1998, p. 3.

Leo Gestel, Ontwerp voor een tentoonstellingsaffiche van een kunstenaar wiens naam kon worden ingevuld. De kunstwerken worden getoond bij Sala op de Breestraat 114, Leiden, ca. 1912. Ook dit ontwerp is – voor zover bekend – niet in druk verschenen. Prentenkabinet, Universitaire Bibliotheken Leiden.

Van Parijs naar Deventer

De geschiedenis van een boek

Bram Boers

Wie een manuscript of oude druk onderzoekt, verricht spannend detectivewerk. Een van de boeiendste onderdelen van het vak is het onderzoek naar de provenance, de zoektocht naar de eerdere bezitters van een exemplaar. Eerdere bezitters leren ons veel over de leescultuur in vroeger tijden en de aantekeningen in de door hen gelezen boeken geven informatie die op een andere manier vaak niet verkregen kan worden. In dit artikel wil ik de wel bijzonder rijke provenance bespreken van een boek uit de Athenaeumbibliotheek te Deventer.

Band om Terentius en Plautus, *Comoediae* (Parijs, 1536 en 1530). Alle afbeeldingen: Deventer, Athenaeumbibliotheek.

Het gaat om een convoluut, een band waarin twee boeken zijn samengebonden.[1] Het eerste boek bevat de komedies van Terentius en het tweede die van Plautus. Ze werden uitgegeven in Parijs in respectievelijk 1536 en 1530 door de geleerde drukker Robert Estienne.[2] De Latijnse komedies waren in de renaissance populair en werden veel gelezen in het hoger en middelbaar onderwijs. Op de Latijnse scholen leerden de leerlingen aan de hand van de toneelstukken de actieve beheersing van het Latijn en in één moeite door morele levenslessen.[3]

Petrus Nannius, latinist in Leuven

De twee Parijse boeken werden in Leuven gekocht door Petrus Nannius (1496-1557).[4] In zijn jonge jaren had hij als rector in Gouda een komedie getiteld *Vinctus* geschreven. In deze liefdeskomedie in proza imiteerde hij plots van Plautus en Terentius. Hij doceerde vanaf 1539 aan het in 1517 gestichte Collegium Trilingue in Leuven. In dit bruisende centrum van het humanisme werden het Hebreeuws, Grieks en Latijn (de drie talen die essentieel waren voor de exegese van de Bijbel) intensief bestudeerd en onderwezen.[5] Nannius publiceerde in 1548 een verzamelwerk, *Miscellanea*, waarin hij in tien boeken een aantal passages uit Romeinse schrijvers becommentarieerde.[6] Dat hij van plan was er een tweede tiental aan toe te voegen blijkt uit de versozijde van het laatste folium van het convoluut en uit het volgende schutblad.[7] Hierop staan in het handschrift van Nannius een aantal tekstverbeteringen en commentaar bij plaatsen uit o.a. Ovidius, Lucretius en Cicero.[8] Hij noteerde ook een aantal Bijbelse onderwerpen: wat het gekraai van de haan betekent (Matth. 26: 75), wat het land van de pottenbakker is (Matth. 27:7) en waarom de fluitspelers uit het huis van Jaïrus werden gestuurd (Matth. 9:24). Dat Nannius ook het Nieuwe Testament grondig bestudeerde, past precies in het onderwijskundig kader van het Collegium Trilingue. Kort na de dood van Nannius in 1557 werden zijn boeken geveild. Deze veiling is alleen maar bekend uit een aantekening in een bewaard gebleven boek uit Nannius' bibliotheek.[9]

Pieter Vekemans verwerft het convoluut

Op de veiling van Nannius' bibliotheek werd het nu in Deventer bewaarde convoluut gekocht door Pieter Vekemans. Dit blijkt uit het bezittersmerk van zijn zoon Samuel Pieterszoon dat we in het convoluut tegenkomen.[10] Pieter Vekemans was afkomstig uit het Vlaamse Meerhout en noemde zichzelf naar zijn plaats van herkomst wel Petrus Meerhoutanus. In 1550 werd hij ingeschreven aan de universiteit van Leuven. Daar zal hij bij Nannius college gelopen hebben en hij was ongetwijfeld blij toen hij op de veiling van diens boeken de toneelstukken van Plautus en Terentius kon kopen. In 1559 kreeg hij een baan aan de Latijnse school in Alkmaar en in 1566 werd hij rector van de school.[11] In datzelfde jaar kwam hij in contact met Hendrik van Brederode en andere edelen. Zij verklaarden dat zij van plan waren de nieuwe religie aan te nemen 'opdat de papen niet meer zo luxurieuslijk zouden domineren.'[12] Vekemans spoorde hen aan katholiek te blijven. Toen de beeldenstorm ook Alkmaar bereikte, ondernam Vekemans actie en verborg hij boeken en een schilderij uit het bezit van het Minderbroederklooster, dat tegenover zijn huis was gelegen.[13] In 1572, in het chaotische begin van de Tachtigjarige Oorlog, zwierven benden met protestantse sympathieën door Noord-Holland en vreesde de abt van het Benedictijner klooster Egmond, het belangrijkste klooster in de noordelijke Nederlanden, voor de aan hem toevertrouwde schatten.

Handschriften uit Egmond

Als voorzorgsmaatregel gaf de abt een aantal kostbaarheden, waaronder handschriften, aan enkele vrienden, onder wie Vekemans.[14] Daaronder bevond zich de oudste Nederlandse vertaling van het Bijbelse *Hooglied*, de *Leidse Willeram*. Vekemans besefte de grote waarde van dit handschrift, koesterde het en schonk het in 1597, 24 jaar nadat het klooster op bevel van Willem van Oranje door de watergeuzen verwoest was, aan de Leidse universiteitsbibliotheek.

In het jaar 1573 kreeg hij opnieuw handschriften in handen. Op een tumultueus moment, één dag voor het begin van het beleg van Alkmaar, werden er manuscripten bij hem gebracht.[15] Van een van deze handschriften (en misschien wel van twee) is een folium bewaard gebleven. Vekemans gebruikte namelijk een folium, dat wellicht stamde uit een uit elkaar gevallen manuscript, ter versterking van de band als dekblad aan de binnenzijde van het achterplat van het convoluut. Het is een folium uit de *Summa* van Azo.[16] Deze jurist schreef in de dertiende eeuw een systematische samen-

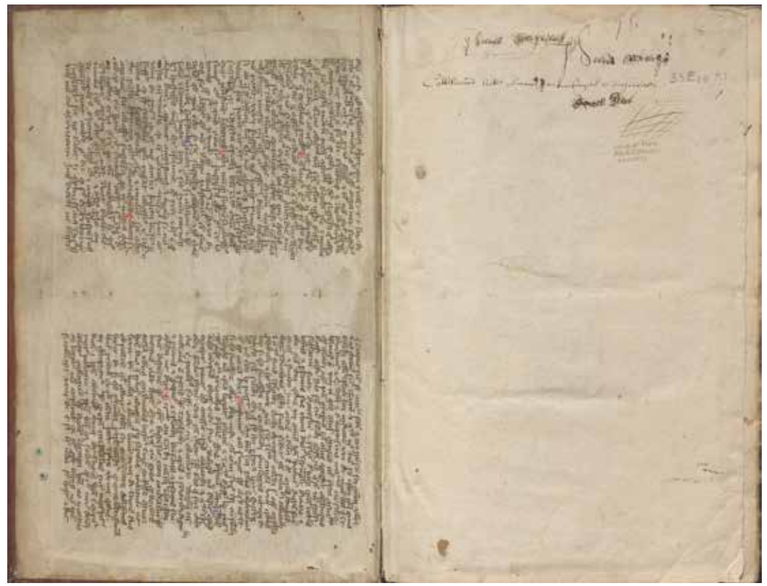

Dekblad (folium uit de Summa van Azo) en schutblad met eigendomsmerken en aantekening van Pieter Vekemans.

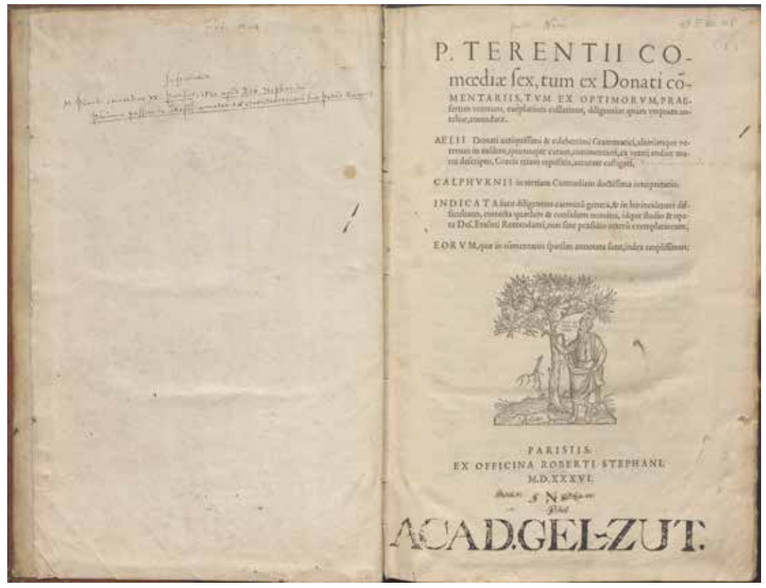

Schutblad met aantekeningen en titelpagina met bezittersmerk van Petrus Nannius.

https://doi.org/10.5117/DBW2022.1.013.BOER

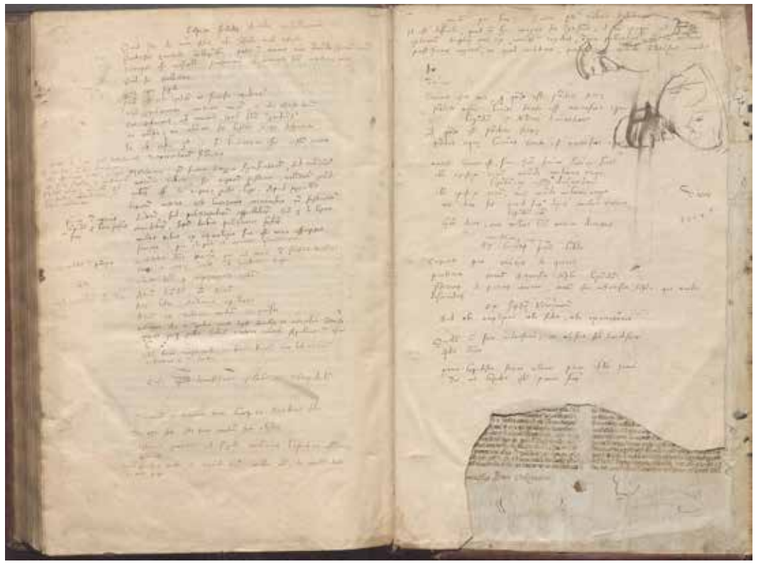

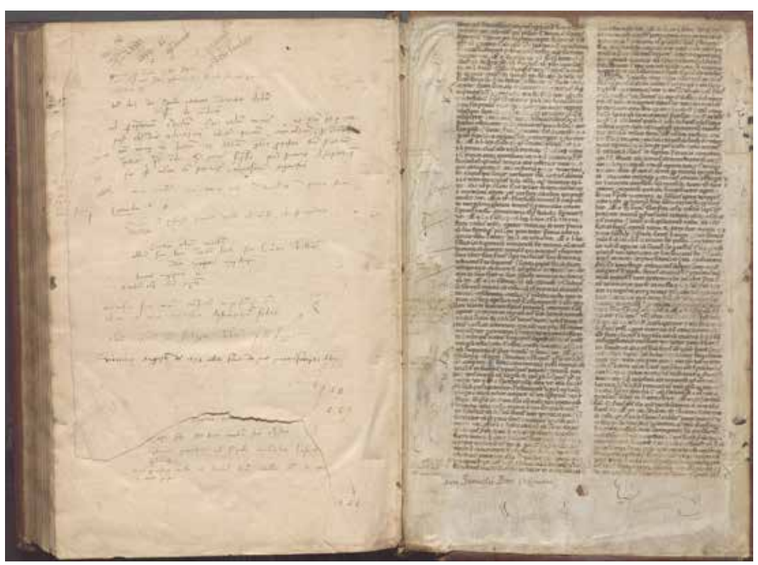

vatting van het Romeinse recht van het Corpus Iuris Civilis. Dat een groot klooster als Egmond juridische boeken bezat, is begrijpelijk. Het is erg waarschijnlijk dat dit folium uit Egmond afkomstig is, omdat er een lijst uit de zestiende eeuw bewaard is gebleven waarop het boekenbezit van het klooster staat.[17] Vekemans verstevigde ook het voorplat met een folium van een manuscript. Het betreft hier een manuscript met canoniek recht. Op het opgeplakte folium zijn de straffen beschreven die staan op bepaalde overtredingen. Het is mogelijk dat dit een fragment is uit nr. 149 (een boeteboek) van de zestiende-eeuwse boekenlijst.[18]

Vekemans was niet de enige aan wie boeken uit Egmond werden toevertrouwd. Hij heeft op het schutblad voorin genoteerd dat Jakob Cabeljau, die in 1573 door Willem van Oranje tot bevelhebber van Alkmaar was benoemd, twee handschriften bezat.[19] Pieter Vekemans ging in 1578 tot het nieuwe geloof over. In datzelfde jaar verhuisde hij naar Amsterdam, waar hij rector werd van de Latijnse scholen aan de Oude- en Nieuwe Zijde.

Schutbladen achterin met aantekeningen van Petrus Nannius en tekeningen.

Schutblad en dekblad (folium uit boeteboek) achterin met eigendomsmerk van Samuel Pieterszoon Vekemans.

Nieuwe bezitters: Samuel Pieterszoon Vekemans en Simon van Hoorn

In 1603 maakte Pieter Vekemans zijn testament op, waarin zijn boeken aan zijn zoon Samuel Pieterszoon werden nagelaten.[20] Deze laatste had zijn bezittersmerk al geplaatst op het schutblad voorin en op het ingeplakte dekblad op het achterplat.[21] Het lijkt erop dat de jonge Samuel tekeningen (tronies) heeft gemaakt op dit ingeplakte folium en op pagina 273 van de Terentius-editie. Over Samuel Pieterszoon weten we alleen dat hij twee keer in Leiden disputeerde. Zijn *Disputatio decima sexta de servitutibus urbanorum et rusticorum praediorum* (Leiden, 1596) droeg hij op aan zijn vader die hij in de opdracht een *prudentiae, integritatis, doctrinae eximiae vir* noemde, een man met een buitengewone wijsheid, rechtschapenheid en kennis. Het jaar daarop hield hij zijn *Disputatio quadragesima octava de verborum obligationibus* (Leiden, 1597). Wat er met de boeken van Vekemans na de dood van Samuel Pieterszoon gebeurde, is onbekend. Er is geen veilingcatalogus bekend van de veiling van zijn boeken. Wel weten we dat het convoluut met de komedies in 1637 in het bezit was van Simon van Hoorn.[22] Hij was vier keer burgemeester van Amsterdam, gezant naar de Engelse koning Karel II en bewindvoerder van de VOC.[23]

Simon Emtinck

We komen het convoluut daarna weer tegen in de veilingcatalogus van de boeken van Simon Emtinck, de heer van Noordwijkerhout (1676-ca.1753). In deze zeer uitgebreide veilingcatalogus (Amsterdam, 1753) wordt het vermeld op pagina 25 van deel IV. De opsteller van de catalogus heeft erbij genoteerd dat het boek vol staat met tekstverbeteringen en aantekeningen van Petrus Nannius, waardoor we zeker weten dat het om het Deventer exemplaar gaat.[24] Opmerkelijk is dat er in deze veilingcatalogus nog twee andere boeken uit de bibliotheek van Nannius staan: Cicero, *Paradoxa* (Leuven, 1542) en Ovidius, *Metamorphosen* (Venetië, 1502).[25] Mogelijk zijn ook deze boeken op de veiling van Nannius' boeken door Vekemans gekocht en op de een of andere manier in het bezit van Simon Emtinck gekomen.

Petrus Burmannus Secundus

Op de veiling van Emtincks boekenbezit in 1753 heeft Petrus Burmannus Secundus (1713-1778) het convoluut gekocht. Deze classicus doceerde in Amsterdam aan het Athenaeum Illustre. Hij publiceerde veel op het gebied van de Latijnse letterkunde. Zijn belangrijkste werk is de *Anthologia Latina*, een grote verzameling van Latijnse gedichten. Zijn roerige leven werd zowel bepaald door een nostalgische bestudering van de oudheid als een moderne betrokkenheid bij de actuele gebeurtenissen van zijn eigen tijd. Als voortreffelijk redenaar bemoeide hij zich intensief met de politiek en koos hij duidelijk voor de patriotten.[26]

Scheidius koopt het boek voor de bibliotheek in Deventer

Ruim 25 jaar later, toen de omvangrijke bibliotheek van Burmannus in 1779 in Leiden werd geveild, zag de bibliothecaris van de Universiteit van Harderwijk, Everardus Scheidius (1742-1794), zijn kans schoon.[27] Hij had nog maar kort geleden een schenking van duizend gulden ontvangen van de burgemeester van Middelburg, Daniël Tulleken. Een groot deel van dit bedrag gaf hij uit op de veiling van de boeken van Petrus Burmannus Secundus, waar hij tientallen boeken kocht. De verantwoording van Scheidius aan burgemeester Tulleken is bewaard gebleven.[28] Uit deze verantwoording blijkt dat Scheidius voor het convoluut *f* 7,25 moest betalen. Een hoge prijs als je ziet dat hij voor uitgaven van de beroemde Venetiaanse drukker Aldus Manutius minder betaalde. Vooral de aantekeningen van Nannius zullen hem geïnteresseerd hebben. In 1792 maakte Scheidius een standcatalogus van de boeken van de Harderwijker bibliotheek.[29] Uit deze catalogus blijkt dat een aantal kostbare drukken, waaronder het convoluut, en handschriften in een aparte kast stonden.[30] In 1820, bij de verhuizing van de Harderwijkse bibliotheek naar Deventer, bereikte dit bijzondere convoluut na een lange reis zijn uiteindelijke bestemming.

Noten

1 Deventer, Athenaeumbibliotheek, 33 E 30 KL. Ik dank Suzan Folkerts en Emgert Zondervan voor hun kritische opmerkingen en aanvullingen.

2 Zie E. Armstrong, *Robert Estienne, royal printer: an historical study of the elder Stephanus.* Cambridge 1954; A.A. Renouard, *Annales de l'imprimerie des Estienne ou histoire de la famille des Estienne et de ses éditions.* Parijs 1843, p. 43 nr. 15 en p. 39 nr. 11; F. Schreiber, *The Estiennes: an annotated catalogue of 300 highlights of their various presses.* New York 1982, nr. 52 en 43.

3 Zie J. Bloemendal, *Spiegel van het dagelijks leven? Latijnse school en toneel in de noordelijke Nederlanden in de zestiende en de zeventiende eeuw.* Hilversum 2003.

4 Op de titelpagina van de Terentius-editie staat 'Petri Nannii' geschreven. Voor Nannius zie: A. Polet, *Une gloire de l'humanisme belge. Petrus Nannius 1500-1557.* Leuven 1936; X. Feys, 'Petrus Nannius en zijn Vergilius-onderricht aan het Collegium Trilingue', *De Boekenwereld* 33 (2017) nr. 3, p. 8-13; J. Papy (red.), *Erasmus' droom. Het Leuvense Collegium Trilingue 1517-1797.* Leuven 2017, p. 140-168.

5 Zie Papy (red.), *Erasmus' droom.*

6 P. Nannius, *Συμμίκτων, sive Miscellaneorum decas una.* Leuven: Ex officina Servatii Sasseni, 1548.

7 Bovenaan fol. 256 verso staat '*Capita secundae decadis miscellaneorum*' (Hoofdstukken van het tweede tiental Miscellanea).

8 In de eerste helft van de zestiende eeuw waren tekstuitgaven van de klassieken meestal gebaseerd op inferieure handschriften, zodat de gedrukte tekst vol fouten was. Classici spanden zich tot het uiterste in om de teksten van fouten te zuiveren. Hoeveel belang Nannius hechtte aan een zuivere tekst blijkt uit een aantekening in zijn hand op de titelpagina van de Terentius-editie. Bij de gedrukte aanbeveling dat de tekst van de commentator Donatus en andere commentatoren met behulp van een oud handschrift met zorg verbeterd is schrijft hij goedkeurend: 'Damnum rei est malum ipsius hominis' (Schade aan de zaak betekent een ramp voor de mens zelf).

9 Zie X. Feys, 'Hippocrates for eight stuivers: On Petrus Nannius' library and the earliest known Leuven book auction (1557)', *De Gulden Passer* 98 (2020-2021), p. 239 e.v. De veiling van de boeken van Nannius is een van de eerste veilingen waar wij weet van hebben. Zie B. van Selm, *Een menighte treffelijcke Boecken. Nederlandse boekhandelscatalogi in het begin van de zeventiende eeuw.* Utrecht 1987, p. 14.

10 Op het opgeplakte schutblad achterin staat: 'sum Samuelis Petri Vekemans' (ik ben van Samuel Pieterszoon Vekemans).

11 Zie H. de la Fontaine Verwey, *De Stedelijke Bibliotheek van Amsterdam in de Nieuwe Kerk 1578-1632.* Meppel 1980, p. 12-15.

12 Zie C.W. Bruinvis, *Te Alkmaar in den Geuzentijd 1566-1572.* Alkmaar 1894, p. 5.

13 Zie H.E. van Gelder, *Geschiedenis der Latijnsche School te Alkmaar.* Alkmaar 1905, p. 120-124.

14 Zie W. Sanders, *Der Leidener Willeram.* München 1974, p. 18.

15 Op het schutblad achterin staat op de verso-zijde: 'Vicesima Augusti anno 1573 allati sunt ad me manuscripti libri' (Op 20 augustus in het jaar 1573 zijn er manuscripten bij mij gebracht).

16 *Summa Azonis, locuples iuris civilis thesaurus.* Bazel 1563, kolom 941.

17 Zie J.P. Gumbert. 'De Egmondse boekenlijst', in: G.N.M. Vis (red.), *In het spoor van Egbert. Aartsbisschop Egbert van Trier, de bibliotheek en geschiedschrijving van het klooster Egmond.* Hilversum 1997, p. 176 nr. 224: 'Item volumen in quo continetur summa azonis super Codicem et super instituta'.

18 Zie Gumbert, 'De Egmondse boekenlijst', p. 168 nr. 149: 'Item canones cum penitentiali romano'.

19 *Cabbeliaunus habet Lucanum manuscriptum et Dioscoridem.* Op de boekenlijst van Egmond staat een Lucanus (Zie Gumbert, 'De Egmondse boekenlijst', nr. 73), maar geen Dioscorides. Gumbert geeft op p. 177 een opsomming van achttien bewaard gebleven handschriften die niet op de boekenlijst staan. Voor Cabeljau zie P.C. Molhuysen e.a., *Nieuw Nederlandsch biografisch woordenboek.* Leiden 1911-1937, deel 1, 537.

20 Zie J.A.A.M. Biemans, *Boeken voor de geleerde burgerij. De stadsbibliotheek van Amsterdam tot 1632.* Nijmegen 2019, p. 455-459. Biemans acht het onwaarschijnlijk dat Pieter Vekemans de eerste bibliothecaris van de Amsterdamse stadsbibliotheek, de latere UB, is geweest, zoals Fontaine Verweij voorzichtig veronderstelde. Voor de archiefstukken zie C.J. Welcker, *Hendrick Avercamp 1585-1634 bijgenaamd "de stomme van Campen" en Barent Avercamp 1612-1679 "Schilders tot Campen".* Doornspijk 1979. De oudste dochter van Pieter Vekemans, Beatrix, was de moeder van de schilder Hendrick Avercamp.

21 Schutblad voorin recto: 'Samuelis(?) Petri' (Van Samuel Pieterszoon) doorgehaald, maar nog gedeeltelijk te lezen. Folium achterin: 'sum Samuelis Petri Vekemans', (ik ben van Samuel Pieterszoon Vekemans).

22 Op het schutblad voorin staat het bezittersmerk: 'Simon ab Hoorn Amstelodamensis anno 1637'. Er boven staat de prijs: 4 gulden en 16 stuivers. Van Hoorn zal het boek dus op een veiling verworven hebben.

23 Zie J.E. Elias, *De vroedschap van Amsterdam (1578-1795).* Haarlem 1903-1905, p. 447-448. Op een schilderij van Bartholomeus van der Helst in het Amsterdam Museum is hij afgebeeld als een van de vier overlieden van de Kloveniersdoelen, terwijl hij met zijn collega's geniet van een oestermaaltijd.

24 'Liber hic emendationibus & notis MSS. Petri Nanni undique refertus est'.

25 Bibliotheca Emtinckiana. Amsterdam 1753, deel IV p. 121 en 311.

26 Zie P.H. Schrijvers, 'Petrus Burmannus Secundus (1713-1778), Latinist, geleerde en dichter', in: E.O.G. Haitsma e.a. (red.) *Athenaeum Illustre. Elf studies over de Amsterdamse Doorluchtige School 1632-1877.* Amsterdam 1997, p. 137-171.

27 Zie Bram Boers en Suzan Folkerts, *Handschriften uit Harderwijk. Tweehonderd jaar collectie Gelderse Academie in de Athenaeumbibliotheek Deventer.* Deventer 2020. Foutieve veronderstellingen gemaakt door de eerste auteur van deze tentoonstellingscatalogus zijn in dit artikel gecorrigeerd.

28 Deventer, Athenaeumbibliotheek, 101 A 30 KL.

29 Deventer, Athenaeumbibliotheek, 95 B 13 KL.

30 '*In Arca Manuscriptorum, Codicum, et Librorum, quibus eruditorum hominum notae Mss. adjectae fuerunt*'. Deze kast kon plank voor plank in het kader van de tentoonstelling in 2020 in Deventer gereconstrueerd worden.

In de STCN

De STCN en de voormalige koloniën

Deel 1: Een onwillige predikant en een ‘stadsdrukkeresse’ in Batavia

Marja Smolenaars

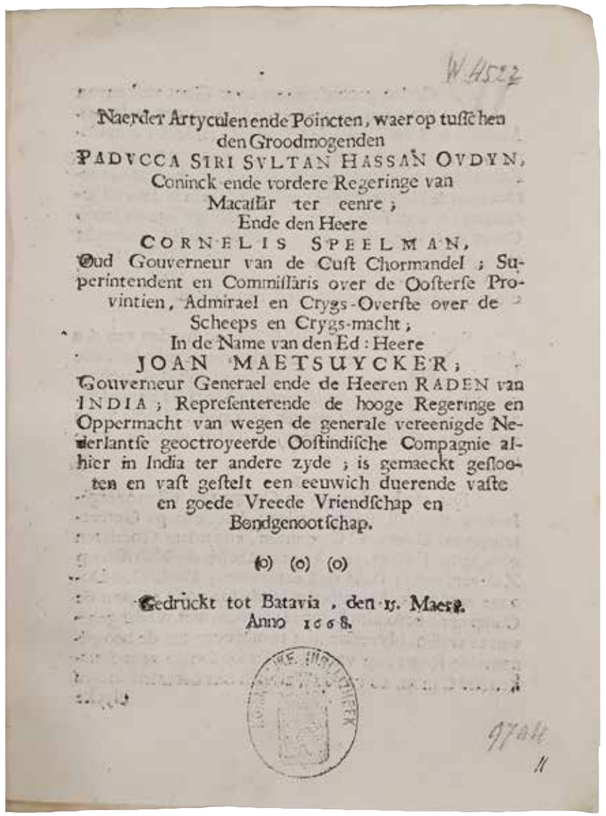

Naerder Artyculen ende Poincten, waer op tusschen
den Groodmogenden
PADUCCA SIRI SULTAN HASSAN OUDYN,
Coninck ende vordere Regeringe van
Macassar ter eenre;
Ende den Heere
CORNELIS SPEELMAN,
Oud Gouverneur van de Cust Chormandel; Superintendent en Commissaris over de Oosterse Provintien, Admirael en Crygs-Overste over de Scheeps en Crygs-macht;
In de Name van den Ed: Heere
JOAN MAETSUYCKER;
Gouverneur Generael ende de Heeren RADEN van INDIA; Representerende de hooge Regeringe en Oppermacht van wegen de generale vereenigde Nederlantse geoctroyeerde Oostindische Compagnie alhier in India ter andere zyde; is gemaeckt gesloten en vast gestelt een eeuwich duerende vaste en goede Vreede Vriendschap en Bondgenootschap.

(o) (o) (o)

Gedruckt tot Batavia, den 15. Maert.
Anno 1668.

Een van de eerste uitgaven die in Batavia van de pers kwamen: een vredesovereenkomst met de sultan van Macassar (STCN 861248562, KB: pflt 9704).

De STCN neemt boeken die gepubliceerd zijn buiten de huidige landsgrenzen in principe alleen op in de database als ze in de Nederlandse taal gedrukt zijn, maar er zijn uitzonderingen. Zo worden wel alle boeken opgenomen die gedrukt zijn in de voormalige Nederlandse koloniën, ongeacht de taal van publicatie. Bij het beschrijven in de STCN worden landcodes toegekend, gebaseerd op de huidige landsgrenzen. Die kunnen worden gebruikt om te zoeken naar uitgaven die in een bepaald land zijn gedrukt. Zoals te verwachten komt de landcode ‘nl’ het meest voor, maar wie op zoek is naar drukwerk uit de voormalige koloniën kan terecht bij landcodes ‘id’ (Indonesië; er werd alleen gedrukt in de hoofdstad Jakarta, of zoals het toen heette Batavia), ‘lk’ (Sri Lanka; er werd gedrukt in Colombo) of ‘sr’ (Suriname; met Paramaribo als enige drukplaats). In Zuid-Afrika werd voor 1800 geen drukwerk geproduceerd, dus zoeken op landcode ‘za’ levert niets op. Wat niet wil zeggen dat er geen publicaties zijn verschenen óver Zuid-Afrika, zoals bijvoorbeeld in 1795 de *Memorie, overgegeeven aan de provisioneele representanten des volks van Holland, door* [...] *Johannes Henricus Redelinghuys als gecommitteerde der burgerye van de Kaap de Goede Hoop*, maar deze publicatie werd in Amsterdam gedrukt.[1] Aanvankelijk werd nog niet in de koloniën gedrukt, maar het heen en weer sturen van de te drukken teksten was een omslachtig en tijdrovend proces, wat de snelheid van de besluitvorming en invoering daarvan ernstig vertraagde. Het alternatief, alles in veelvoud overschrijven, leverde veel extra werk op. Dit deed de Verenigde Oost-Indische Compagnie (hierna VOC) al halverwege de zeventiende eeuw besluiten zelf een drukpers in Batavia te gaan exploiteren. Deze bijdrage gaat dieper in op de drukkersactiviteiten in Batavia tot 1800 aan de hand van de STCN.

Zeventiende eeuw

Joan Nieuhof in zijn *Zee- en lantreize, door verscheide gewesten van Oostindien* schreef in 1682 “de noodige boeken worden niet alleen uit het vaderlant overgezonden: maer men heeft ‘er op het jaer zestien hondert zeven en zestigh ook eene drukkerye beginnen toe te stellen: daer alreets eenige boekjes met goet geluk zijn uitgekomen”.[2] Het eerste boek in Batavia zou in 1659 uitgegeven zijn door Kornelis Pijl.[3] Van deze Pijl en zijn drukwerk ontbreekt tot nu toe elk spoor, maar vanaf 1668 wordt er met zekerheid in Batavia gedrukt. In dat jaar kreeg Hendrick Brants een driejarig contract om voor de VOC te drukken.[4] Hij ging snel aan de slag in de Prinsestraat en al op 15 maart 1668 komt er een uitgave van de pers van de overeenkomst tussen de koning van Makassar en de VOC.[5] De kwaliteit van het drukwerk laat ernstig te wensen over, maar het was er in ieder geval sneller dan wanneer er gewacht moest worden tot het in Nederland gedrukt kon worden. Brants en zijn compagnon Jan Bruyningh leverden voornamelijk praktisch drukwerk, zoals lijsten met salarissen en ordonnantiën.

AL BRANDENDE.

Tot BATAVIA

Gedruckt by HENDRICK BRANTS Boeckverkoper, en JAN BRUYNING Inde Prince-straet. 1668.

Het drukkersmerk van Hendrick Brants (STCN 164432116, UB Leiden: 1365 F 24:1).

Na afloop van Brants’ contract kregen Pieter Walberger, Hendrick Voskens en Aernout Camp het contract voor levering van drukwerk van de VOC.[6] De STCN heeft slechts één uitgave van deze heren gezien, alleen op naam van Walberger, maar volgens Landwehr staan alle publicaties van deze heren alleen op zijn naam.[7] Uit 1673 is een uitgave bekend van de volgende drukker in het rijtje: Abraham Gerardzoon Kayser. Ook zijn drukwerk was nog niet van heel bijzondere kwaliteit, maar het jaar daarop kwam Johannes van den Eede aan het roer van de drukkerij te staan. Hij had al ruime ervaring in Vlissingen, Utrecht en Middelburg opgedaan en de kwaliteit van het VOC-drukwerk schoot dan ook omhoog. Het was ook niet langer alleen zuiver administratief VOC-materiaal dat van de persen kwam. Een huwelijksgedicht voor Gysbrecht de David Strantwyck en Sara van Heyninge werd zelfs op zijde gedrukt.[8] Volgens Chijs was er ook een uitgave op zijde (of satijn zoals hij het noemt) van het huwelijksgedicht voor het echtpaar Cornelis Verburgh en Maria van Riebeeck aanwezig in het museum van het Bataviaasch genootschap.[9] Het museum bestaat niet meer zelfstandig en de collectie is in 1962 verdeeld tussen het Nationaal Museum en de Nationale bibliotheek van Indonesië. Waar dit tweede op zijde gedrukte gedicht toen terecht is gekomen is onduidelijk.[10]

OP HET HOUWELYCK
VAN
D^ne GYSBRECHT DE DAVID
STRANTWYCK,
Bruydegom van Sara van HEYNINGE.
EN DE
Eerbare Deugdt-rijcke Jaffr:
Me Jaffrouw. SARA VAN HEYNINGE;
BRUYDT,
't Samen in den Heyligen Echt verkoncht, Op Batavia den 25. October 1674.

TOE-GIFT.

Na het overlijden van Johannes van den Eede in 1675, kreeg zijn zoon Abraham toestemming van de VOC om de drukkerij voort te zetten. Hij deed dat waarschijnlijk tot 1688, aangezien hij in dat jaar een afrekening inleverde bij de VOC voor gemaakte kosten tot en met augustus 1687. Helaas zit de gespecificeerde rekening zelf niet bij het archiefstuk, dus wat hij precies voor kosten heeft gemaakt en voor welke drukken is onbekend.[11] Daarna bleef het even stil tot 1693, toen Johannes de Vries in opdracht van de VOC het Nieuwe Testament in het Portugees drukte.[12] Hij staakte zijn werkzaamheden in 1699 en predikant Andries Lambertus Loderus kreeg toestemming de drukkerij over te nemen, maar daar kreeg de VOC al gauw spijt van.

Het door Johannes van den Eede op zijde gedrukte huwelijksgedicht (STCN 433006634X, KB: GWY100011).

Achttiende eeuw

Loderus was al uit zijn predikambt gezet na onmin met de kerkenraad van Batavia en zijn periode als drukker verliep ook niet geheel vlekkeloos. Loderus was vooral geïnteresseerd in het maken van woordenboeken Maleis-Nederlands en heeft er verschillende van de drukpers laten komen, maar hij was verder onwillig om het drukwerk voor de VOC te produceren. In januari 1712 schreven de Bataviase autoriteiten aan de heren XVII in Nederland dat

ze materiaal nodig hadden voor een nieuwe drukkerij vanwege 'de betoonde onwilligheid en raare conduites van de drukker Andries Lambertus Loderus' waarover zij al eerder schreven.[13] De VOC wilde de bestaande drukkerij splitsen in een commerciële stadsdrukkerij en een eigen VOC-drukkerij, waardoor ze verlost zouden zijn van de competitie die er was met het drukwerk voor de burgers. Dit burgerwerk leverde de drukkerij geld op en het officiële VOC-drukwerk was minder lucratief en had, in ieder geval voor de drukker, minder prioriteit. De heren XVII in Nederland stonden niet direct te springen, maar gingen uiteindelijk akkoord. Maar niet nadat de autoriteiten in Batavia genoodzaakt werden om in 1713 het drukken van de plakkaten te laten verzorgen door de soldaat Hendrik Welsing in plaats van door Loderus die 'zijn vorige conduites van onwilligheyt blijft continueeren'.[14]

Loderus overleed in oktober 1719 en dat was het moment voor de VOC om de drukkerswerkzaamheden van henzelf definitief af te splitsen van de stadsdrukkerij. De weduwe van Loderus, Helena Pedel, kreeg toestemming de stadsdrukkerij op de Tijgersgracht voort te zetten, maar de VOC-drukkerij, of kasteeldrukkerij zoals ze meestal wordt genoemd naar haar locatie, werd vanaf dat moment gerund door Welsing en zijn compagnon Allart Fronenbroek. De drukgeschiedenis van Jakarta gaat nu twee sporen volgen: aan de ene kant is er de commerciële stadsdrukkerij, aan de andere kant de drukkerij voor het officiële VOC-drukwerk.

De kasteeldrukkerij

De scheiding was niet altijd zo strikt als wat wij ons nu zouden voorstellen bij een verdeling tussen overheids- en commercieel drukwerk. De VOC had veel meer invloed op het stads- en kerkleven dan wellicht te verwachten is van een bestuurlijke autoriteit, zodat Welsing en Fronenbroek bijvoorbeeld ook de veilingcatalogus drukten voor de nagelaten boeken van Petrus van der Worm, de in 1731 overleden predikant.[15] En in 1746 drukte de kasteeldrukker Harmanus Mulder een catechismus in het Maleis.[16] Het drukken van publicaties in de volkstaal die gebruikt konden worden bij de kerstening van de Indonesische bevolking was een belangrijke activiteit van de VOC. Zelfs zo belangrijk dat ze halverwege de achttiende eeuw overgingen tot het oprichten van een aparte Seminariedrukkerij als onderdeel van de opleiding voor lokale predikanten. Hermanus Mulder zwaaide daar de eerste jaren de scepter over de drukkerij. De activiteiten hadden overigens jaren vertraging opgelopen aangezien het schip De Hollandia waarmee de benodigde materialen werden aangevoerd, waaronder Arabische letters (waarin het Maleis geschreven werd en ook het Soendanees en Javaans geschreven konden worden), onderweg in juli 1743 verging bij de Scilly-eilanden.[17] De catechismus van 1746 zou het eerste boek zijn dat in Batavia gedrukt werd met Arabische letters.[18] De drukker verontschuldigde zich in een korte voorreden voor eventuele fouten aangezien 'alle beginselen moeyelyk zyn, en dat 't het eerste werk is, dat van de druckers in deeze taal met deeze letters gezet is'.[19] De seminariedrukkerij werd nooit het succes waar de VOC op had gehoopt, en eind 1755 werd ze weer samengevoegd met de kasteeldrukkerij.

Het verkrijgen van personeel was een steeds terugkerend probleem voor de VOC, niet alleen voor de drukkerij, maar ook voor andere onderdelen van hun uitgebreide handelsnetwerk. Het tropische klimaat en de lange zeereizen eisten hun tol en keer op keer moest nieuw personeel worden aangevoerd uit Nederland. De soldijboeken laten echter zelden zien of iemand bewust als drukker naar Batavia werd gehaald. Aan boord van de schepen moest gewerkt worden en wie mee wilde moest betalen als passagier of daadwerkelijk aan de slag. De drukkers die uit Nederland kwamen stonden vaak als matroos of soldaat aangemonsterd. Zo stond in 1743 Harmanus Mulder als hooploper (lichtmatroos) op de scheepsmonsterrol en in 1746 George Hendrik Heusler, de opvolger van Mulder bij de seminariedrukkerij, als soldaat.[20] Het was vaak een komen en gaan van personeel op Batavia, niet alleen in de drukkerij, maar in het hele gebied van de VOC. Sommigen overleden al op de

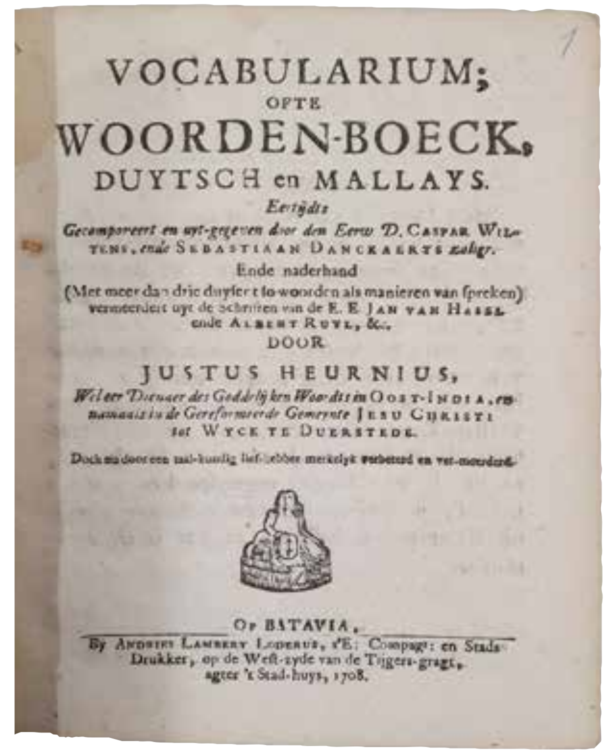

VOCABULARIUM;
OFTE
WOORDEN-BOECK,
DUYTSCH en MALLAYS.
Eertijdts
Gecomporeert en uyt-gegeven door den Eerw. D. CASPAR WILTENS, ende SEBASTIAAN DANCKAERTS zalige.
Ende naderhand
(Met meer dan drie duysent so woorden als manieren van spreken) vermeerdert uyt de schriften van de E. E. JAN VAN HASEL ende ALBERT RUYL, &c.
DOOR
JUSTUS HEURNIUS,
Wel eer Dienaer des Goddelyken Woordts in OOST-INDIA, en namaals in de Gereformeerde Gemeente JESU CHRISTI tot WYCK TE DUERSTEDE.
Doch nu door een taal-kundig lief-hebber merkelyk verbeterd en vermeerderd.
Op BATAVIA,
By ANDRIES LAMBERT LODERUS, d'E: Compagn: en Stads Drukker, op de West-zyde van de Tygers-gragt, agter 't Stad-huys, 1708.

De editie uit 1708 van het diverse malen door Andries Lambertus Loderus in Batavia gedrukte woordenboek (STCN 238641783, KB: 651 C 27:2:1).

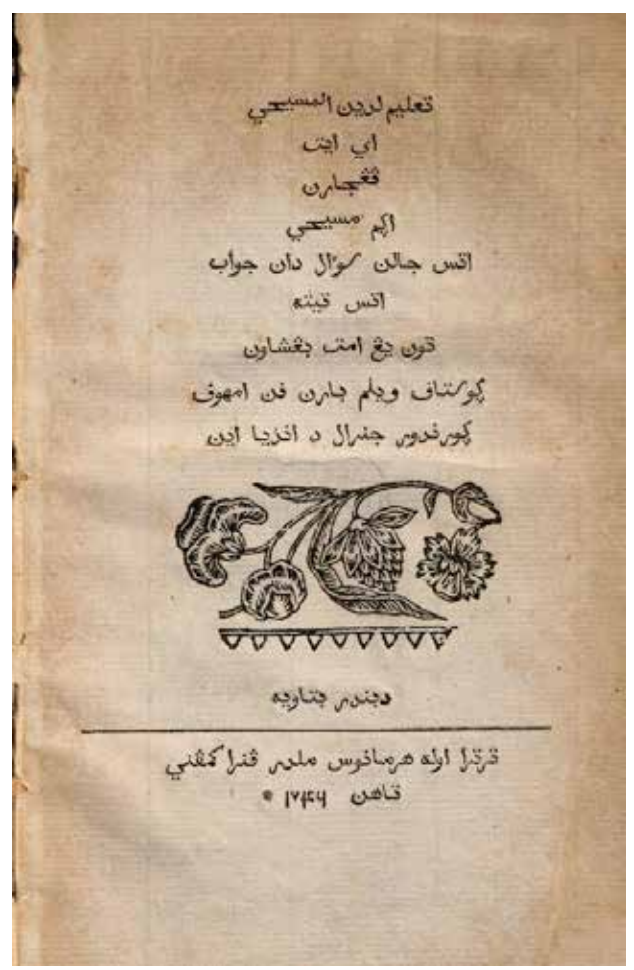

De Maleise titelpagina van de in 1746 door Harmanus Mulder gedrukte catechismus (STCN 290872758, UB Leiden 814 E 28).

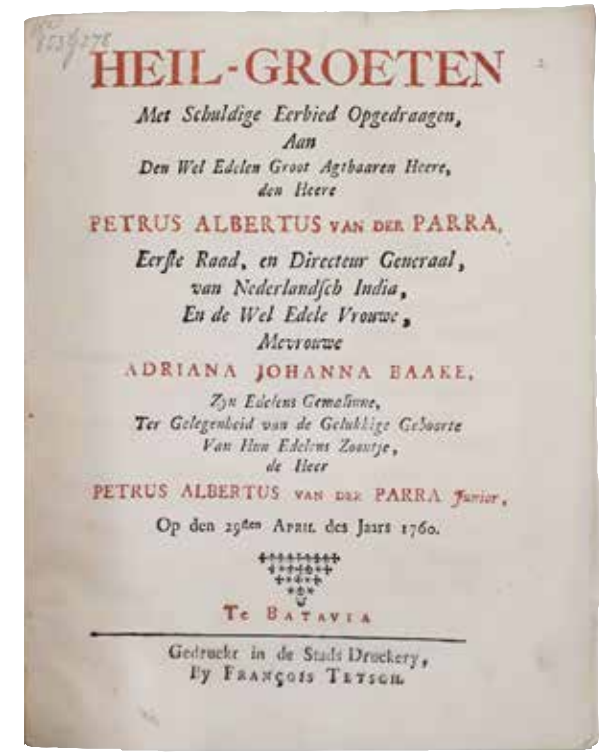

HEIL-GROETEN
Met Schuldige Eerbied Opgedraagen,
Aan
Den Wel Edelen Groot Agtbaaren Heere,
den Heere
PETRUS ALBERTUS VAN DER PARRA,
Eerste Raad, en Directeur Generaal,
van Nederlandsch India,
En de Wel Edele Vrouwe,
Mevrouwe
ADRIANA JOHANNA BAAKE,
Zyn Edelens Gemalinne,
Ter Gelegenheid van de Gelukkige Geboorte
Van Hun Edelens Zoontje,
de Heer
PETRUS ALBERTUS VAN DER PARRA Junior,
Op den 29sten APRIL des Jaars 1760.
Te BATAVIA
Gedrukt in de Stads Druckery,
By FRANÇOIS TETSCH.

In rood en zwart gedrukte titelpagina van een in 1760 door François Tetsch gedrukt gelegenheidsgedicht (STCN 207138680, KB: 853 G 278).

(41)
Translateur,
In de Fransche en Engelsche Taalen;
Louis Wybrand van Schellebeek, 1784
Muntmeester,
. . . . 17
Essaieur,
Fredrik Augustus van Halem, 1784
Onderkoopman, 1785
Stads Drukkeresse,
Rachel de Fretes, 1781
Keurder van Goud en Zilver,
Martin Wyszynscky, 1785
IJkmeester van Maaten en Gewigten,
Johannes Christoffel Kloeg, 1789
Taxateurs der vaste Goederen,
Hermanus de Roo, 1784
Pieter Worms, 1790
Rooimeester,
Pieter Worms, 1790
Afslager van de Vendu-meesters,
Henricus Vos, 1785
Afslaagster van de Visch-markt,
Susanna Elisabeth Wilhelmina Pinket,
Weduwe van Haak, 1789

Vermelding van 'stads drukkeresse' Rachel de Fretes in het *Naamboek, van de wel-edele heeren der hooge Indiasche regeering, zoo tot, als buiten, Batavia [...] zoo als dezelve onder ultimo december 1790. alhier in weezen zyn bevonden.* Batavia: Pieter van Geemen, [1791] (STCN 239925513, KB: T 1072:1790).

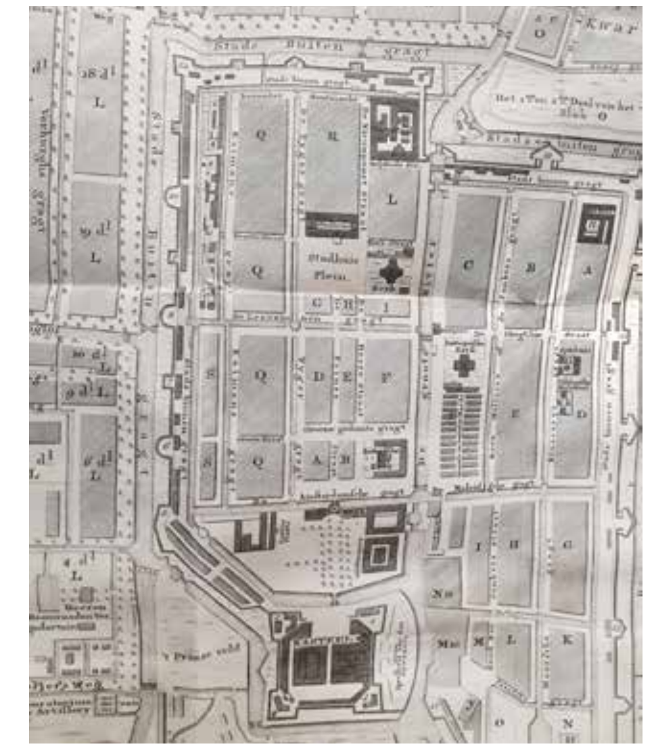

Detail van de kaart *uit Batavia, de hoofdstad van Neêrlands O. Indien [...] beschreeven* (1782-1783) (STCN 170070352, KB 1015 A 20).

heenreis, anderen hielden het na aankomst slechts heel kort uit. In november 1744, bijvoorbeeld, monsterde Baltus de Bruijn als soldaat aan op de Zaamslag en hij arriveerde op 13 juni 1745. Op 6 oktober van dat jaar overleed hij in het hospitaal.[21] De salarisrol van 1745 noteert hem als 'baas boekdrukker' met een salaris van ƒ 24, veel meer dan de ƒ 9 die hij op het schip verdiende.[22] De STCN heeft nog geen publicaties in het bestand kunnen opnemen met zijn naam op het titelblad, maar hij heeft een *Kortberigt* gedrukt in verband met de oprichting van het seminarium.[23]

Na de jaren '40 ging het wat beter met de personeelsbezetting en bleef een aantal drukkers jarenlang hun werk doen. Vanaf 1781 was Pieter van Geemen de baas van de drukkerij en hij bleef dat tot in 1809 de stadsdrukkerij en de compagniesdrukkerij werden samengevoegd tot Landsdrukkerij.

De stadsdrukkerij

Diverse impressa van stadsdrukkers preciseren de locatie van de stadsdrukkerij aan de Tijgergracht: 'aan de westzijde, achter het stadhuis' (Loderus), of nog preciezer 'het 3e huis vanaf de Compagniesboeien' (Tetsch). De boeien waren de gevangeniscellen aan de oostzijde van het stadhuis, zodat de stadsdrukkerij zich in blok R aan de gracht bevonden moet hebben (op de kaart is het westen rechts en de stadsdrukkerij lag dus ten zuiden van het Kasteel). Nadat de onwillige drukker Loderus was overleden, nam zijn weduwe de touwtjes in handen van de stadsdrukkerij tot haar dood in januari 1743. In 1733 kreeg ze toestemming de drukkerij over te doen aan haar zoon, maar het is niet bekend of hij ook daadwerkelijk de zaak heeft gerund.[24] Bij de aanstelling van haar opvolger in 1743 wordt de zoon in ieder geval niet genoemd.[25] De STCN heeft nog geen drukwerk van de weduwe of haar zoon getraceerd, maar wat niet is, kan nog komen. Er is vast nog heel wat te ontdekken in de archieven en bibliotheken van Indonesië.[26]

Van de kasteeldrukkerij is in de VOC-archieven het een en ander te vinden over personeel van de drukkerij, maar voor de stadsdrukkerij ligt dat anders. Na 1719 had de VOC daar geen financiële bemoeienis meer mee en komen de namen van drukkersknechten niet meer voor in de administratie. Wat wel bekend is, is dat er bij de opvolgers veel familieverbanden voorkomen. Na het overlijden van de opvolger van de weduwe Loderus, Doe Vous Schim, nam Martinus Labeur de drukkerij over en trouwde met Frederica Christina Schuer, de weduwe van Schim. Na Labeurs overlijden trouwde de weduwe met François Tetsch wiens naam vanaf dat moment op

de publicaties verschijnt. Pas toen haar derde echtgenoot was overleden, waarschijnlijk eind 1771, continueerde de weduwe de drukkerij nog ruim een jaar onder eigen naam. Maar in maart 1773 vroeg zij toestemming om de zaak te verkopen aan Lodewijk Dominicus. Deze overleed in 1781 en werd successievelijk opgevolgd door zijn weduwe Rachel de Fretes, die werkte onder haar eigen naam als 'stadsdrukkeresse', en hun zoon Jeremias Jacobus Dominicus.[27] Maar dan zijn we inmiddels aanbeland in de negentiende eeuw en buiten het blikveld van de STCN gekomen.[28] Een van de volgende keren vertellen we in deze rubriek meer over de drukkerijen in Colombo en Paramaribo.

Een chronologisch overzicht van de drukkerijen te Batavia is in de lijst hieronder te vinden. De STCN heeft op dit moment nog niet van alle daar genoemde drukkers publicaties in de database, maar dat zegt niet alles. Veel administratief VOC-drukwerk heeft geen impressum of colofon met de naam van de drukker. Van sommige drukkers is het zelfs onduidelijk of er ooit publicaties op naam geweest zijn, maar de zoektocht gaat voort en zoals bekend: de STCN staat nooit stil en is zeker nog niet af.

Chronologisch overzicht van de drukkerijen in Batavia

Stads- en VOC-drukkerij in het Kasteel, Prinsenstraat

1659: *Kornelis Pijl*. Zou een 'Tijtboek' gedrukt hebben.
1668-1670: *Hendrick Brants*. In 1668 en 1669 samen met *Jan Bruyningh*.
1671-1672: *Pieter Walberger*, Hendrick Voskens en Aernout Camp. Uitgaven alleen op naam van Walberger.
1673: *Abraham Gerardzoon Kayser*
1674-1675 *Johannes van den Eede*
1675-1688? *Abraham van den Eede*
1689-1692?
1693-1698 *Johannes de Vries*
1699-1719 *Andries Lambertus Loderus*

1718/1719 Splitsing stads- en VOC-drukkerij

Stadsdrukkerij Tijgersgracht

1719-1743: *Helena Pedel*, weduwe Loderus. Vanaf 1733 mogelijk met haar zoon Jan Jacob.
1743-1748: *Doe Vous Schim*. Was eerst voorlezer in de Ned. kerk.
1749-1758: *Martinus Labeur*
1758-1771: *François Tetsch*
1772-1773: *Frederica Christina Schuer*, weduwe Schim, weduwe Labeur en weduwe Tetsch.
1773-1781: *Lodewijk Dominicus*
1781-1795: *Rachel de Fretes*, weduwe Dominicus.
1796-1809: *Jeremias Jacobus Dominicus*, zoon van Lodewijk en Rachel.

Kasteeldrukkerij

1713-1732 : *Hendrik Welsing* en *Allardus Fronenbroek*
1732-1733: *Dirk Rampen*. Werkte samen met *Jacob Swart*
1734-1735: *Ferdinand Johannes Meeus*
1735-1742: *Engelbert Koning*. Werkte de eerste jaren samen met krankenbezoeker *Johannes van der Linden*.
1743-1745: *Jacobus Bout*. Werkte in 1744 samen met *Johannes van Putten*
1745: *Baltus de Bruijn*
1746-1751: *Christoffel Johan Weichberger*

Inlandse drukkerij op het Seminarium, Verburghsgracht.

Al vanaf boekjaar 1742/1743 onkosten verantwoord, maar productie start pas in 1746.
1746-1750: *Harmanus Mulder*
1751-1755: *Georg Hendrik Heusler*
Eind 1755 worden de seminarie- en kasteeldrukkerijen weer samengevoegd in een gebouw aan het Paradeplein [de binnenplaats van het kasteel].

Vervolg Kasteeldrukkerij

1751-1754: *Harmanus Mulder*
1754-1765: *Carel Casper Renhart*
1765-1767: *Harder Reynier van Ditmer*
1768-1781: *Egbert Heemen*
1782-1809: *Pieter van Geemen*

In 1809 worden de Stads- en VOC-drukkerij samengevoegd tot **Landsdrukkerij**

Noten

1 STCN 166108464
2 *De Zee- en lantreize* is onderdeel van Nieuhofs *Gedenkwaerdige zee en lantreize door de voornaemste landschappen van West en Oostindien*, 1682 (STCN 843094656).
3 Nieuhof, *Gedenkwaerdige zee en lantreize*, p. 209.
4 Kopie in J.A. van der Chijs, *Proeve eener Ned. Indische bibliographie (1659-1870)*, [Verhandelingen van het Bataviaasch genootschap van kunsten en wetenschappen, dl. XXXVII] (1875), p. 262-263.
5 *Naerder artyculen ende poincten, waer op tusschen* [...] *Padvcca Siri Svltan Hassan Ovdyn, coninck* [...] *van Macassar* [...] *ende* [...] *Cornelis Speelman, oud gouverneur van de cust Chormandel* [...] *in de name van* [...] *Joan Maetsuycker* [...] *is gemaeckt* [...] *een eeuwich duerende vaste en goede vreede*. Batavia, den 15 maert 1668 (STCN 861248562).
6 Chijs, *Proeve eener Ned. Indische bibliographie*, p. 68-72.
7 J.H. Landwehr, 'De VOC in de wereld van het boek: sponsor en uitgever', *De Boekenwereld* 6 (1989-1990), p. 134-145: 140.
8 STCN 43300634x. Den Haag, KB: GW Y100011.
9 J.A. van der Chijs, *Proeve eener Ned. Indische bibliographie (1659-1870) Supplement II*, [Verhandelingen van het Bataviaasch genootschap van kunsten en wetenschappen, dl. LV] (1903), p. 7.
10 J.H. Landwehr, *VOC: a bibliography of publications relating to the Dutch East India Company, 1602-1800*. Utrecht 1991, nr. 1554, exemplaar in privécollectie.
11 Nationaal Archief, VOC-archief (hierna: NA), Kopie-resoluties van gouverneur-generaal en raden (KRGR), 1668: 1.04.02/703/f.217, 13 april 1688.
12 *O Novo Testameno. Isto he todos os livros do Novo Concerto de nosso fiel Senhor [...] Iesu Christo*. Tranduzido na lingua portuguesa por João Ferreira de Almeida, 1693 (STCN 303945294).
13 NA, 1.04.02/7536/f.137.
14 NA, 1.04.02/1830/f.599v-600.
15 STCN 433000554.
16 STCN 290872758. De Maleise catechismus had naast de Maleise titelpagina ook een Nederlandse titelpagina en was voorzien van een Nederlandstalig voorwerk.
17 Harm Stevens, 'De voc-galerij in het Rijksmuseum: een vroeg-modern bedrijf tentoongesteld', *Bulletin van het Rijksmuseum* 43 (1995) nr. 4, p. 266-279.
18 Landwehr, 'De VOC in de wereld van het boek', p. 143.
19 STCN 290872758.
20 NA 1.04.02/6138/168; NA 1.04.02/6197/185.
21 NA 1.04.02/6168/189.
22 NS 1.04.02/5193/f.4v-5r
23 Landwehr, VOC, nr. 498, exemplaar in het Nationaal Archief: *Kort-berigt nopens de opregting van een queek-school tot Batavia*, 1745.
24 *Realia. Register op de generale resolutiën van het kasteel Batavia 1632-1803*, dl. 1, 1882, p. 362.
25 NA 1.04.02/772/f.170-171.
26 In *Oud Batavia, platen album*, een gedenkboek uitgegeven in 1919 door het Bataviaasch Genootschap van Kunsten en Wetenschappen worden in ieder geval een aantal uitgaven afgebeeld die nog niet in de STCN terecht zijn gekomen, zoals een Portugees psalmboek gedrukt door D.V. Schim en een Portugese vertaling van B. Hakvoords avondmaalsboekje, gedrukt in 1723 door Welsing en Fronenbroek (ill. H5 en 6).
27 Rachel de Fretes staat als stadsdrukkeresse genoemd in het jaarlijkse *Naamboek, van de wel-edele heeren der hooge Indiasche regeering*, bijvoorbeeld in 1789 op p. 39 (STCN 239925416).
28 Zie voor periode na 1800: Lisa Kuitert, *Met een drukpers de oceaan over: koloniale boekcultuur in Nederlands-Indië 1816-1920*. Amsterdam 2020.

Ingeprent

De allerkleinste objecten in het Rijksmuseum

Róman Kienjet

Zoals vaak, wanneer er een nieuwe wereldveranderende uitvinding wordt gedaan, volgen er in het kielzog van de bedenker talloze anderen die met de vondst aan de haal gaan. Zelfs al beschermt een officieel octrooi de rechtmatige eigenaar. Menig (wetenschappelijke) doorbraak wordt ontvangen door verbazing, waardering en kritiek, maar daarna komt wedijver. Een écht goed idee leidt vaak tot meer mogelijkheden dan in eerste instantie gedacht.

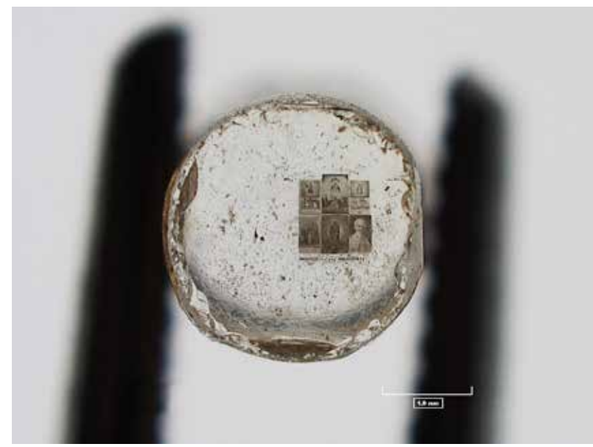

***Andenken von der Wallfahrte*, zes microfoto's in stanhope, ca. 1900-1950. Rijksmuseum Amsterdam, inv. nr. RP-F-2011-82-1.**

De uitvinding van de fotografie bracht een vloedgolf aan fotopioniers teweeg. In slechts zo'n twintig jaar publiceerden beoefenaars van de nieuwe techniek niet alleen een diversiteit aan 'verbeterde' procedés,[1] maar ook de eerste foto's van een mens,[2] de maan[3] en de zon[4], de eerste luchtfoto,[5] de eerste onderwaterfoto,[6] het eerste fotoboek,[7] en zelfs de eerste kleurenfoto.[8] Het dagelijkse leven kon steeds vaker kraakhelder worden vastgelegd en nieuwe werelden openbaarden zich allemaal dankzij een medium waarmee ogenschijnlijk de regels van de natuur opgerekt konden worden. De drukke negentiende-eeuw kon voor een ogenblik bevroren worden, in vrijwel alle toen denkbare vormen, en de fotografie – als technisch oefenterrein én als commercieel speelveld – kreeg een ongekende omvang.

Gek genoeg beantwoordt het onderwerp van dit artikel volledig aan bovenstaand tijdsbeeld, maar is ze tegelijk kleiner en onopvallender dan je je voor kunt stellen. Het fotodepot in het Rijksmuseum herbergt zo'n 120 microfoto's, die allemaal samen in de palm van je hand passen. Elk exemplaar is niet groter dan een flinke rijstkorrel.

Dancer en Dagron

John Benjamin Dancer (1812-1887) was instrumentmaker in Manchester tegen de tijd dat Louis Daguerre zijn uitvinding van de fotografie de wereld in hielp, René Dagron (1817-1900) was student scheikunde in Parijs. Waar de laatste meteen na afstuderen een portretstudio opende (en zodoende opging in de *boom* van vroege fotograferende *Parisiens*), was de oudere Dancer eerder een 'interested spectator on the sidelines of photography'.[9] Dancer hield alle ontwikkelingen nauwlettend in de gaten en combineerde – als experiment – de nieuwe procedures om foto's te vervaardigen met zijn kennis van optica. Met zelf ontworpen 'camera-microscopen' verkleinde hij allerlei voorhanden liggend materiaal, van bankbiljetten en brieven tot Bijbelteksten. In 1852 nam zijn experimenteerdrift een vlucht toen de ontwikkelingen op fototechnisch gebied zodanig gevorderd waren dat hij ook kunstwerken kon reproduceren.[10] Dancer verkocht zijn foto's in 'novelty shops' door heel Groot-Brittannië en ging verder met een volgend experiment. Hoewel de kous daarmee voor Dancer enigszins af was, nam de natuurkundige David Brewster (1781-1868) – die de microfoto´s in 1856 onder ogen had gekregen – het initiatief om de foto's buiten de landsgrenzen tentoon te stellen in o.a. Rome en Parijs.

René Dagron, portretfotograaf aan de rue Neuve-des-Petits-Champs in Parijs, bezocht Brewsters tentoonstelling in 1857 en zag een buitenkans. De enige manier om microfoto's te bekijken was met een klein zakmicroscoopje (die Dancer verkocht bij elke set foto's). Met alleen het blote oog waren de minuscule afbeeldingen slechts zwarte puntjes op een glasplaatje. Dagron dacht een grotere markt te kunnen bedienen als hij hier een praktische en goedkopere oplossing voor zou vinden. Gebaseerd op een uitvinding van graaf Charles Stanhope (1753-1816)[11] maakte hij een miniatuurversie van diens vergrootglas (verkleind naar ± 2 bij 8 mm)

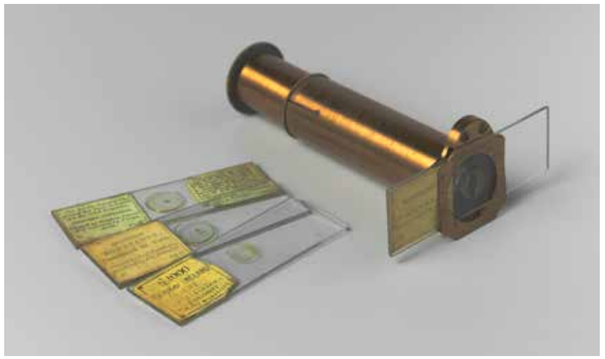

John Benjamin Dancer, zakmicroscoop voor microfoto's, 1851-1887. Dancer verkocht deze bij elke set foto's. Rijksmuseum Amsterdam, inv. nr. RP-F-F 14611-G.

met middenin een minuscuul glasplaatje als drager voor de foto.

In zijn octrooiaanvraag van 21 juni 1859 schrijft Dagron: 'Voorts zal bekend zijn dat ik, R.P.P. Dagron uit Parijs, in het Franse Keizerrijk, bepaalde nieuwe en nuttige verbeteringen heb uitgevonden in microscopie, om te gebruiken voor het tentoonstellen van fotografische beelden."[12] Hij was niet de enige. Ene monsieur Marion (mogelijk Claude Mames Augustin Marion) patenteerde een vergelijkbare uitvinding in december 1858 en een man genaamd Martinache patenteerde een andere, soortgelijke vondst in april 1861.[13] Dagron vocht beide patenten aan in de rechtbank (en kocht uiteindelijk de rechten van Martinache's uitvinding), maar wist niet te voorkomen dat weer andere uitvinders met hetzelfde idee aan de haal gingen. Dagrons octrooi werd uiteindelijk ongeldig verklaard en de toen vijftien andere Parijse studio's die de *bijoux photo-microscopiques* maakten en verkochten (op wereldschaal nog veel meer) konden vrijelijk doorgaan met hun bezigheden.

Schets voor een stanhope-lens, uit: patent R.P.P. Dagron, 21 juni 1859, nr. 23,115.

'Stanhopes', zoals dergelijke microfoto's ook bekend staan, waren erg populair en daarnaast goedkoop te fabriceren. Dagron opende – om de concurrentie toch voor te blijven – een fabriek in Gex, vlakbij Genève. Daar verkocht hij complete uitrustingen om de microfoto's mee te maken voor 110 francs (omgerekend ongeveer 650 euro'[14]) en stanhope-lenzen voor 8 francs per *grosse* (144 stuks). Hij schreef twee uitgebreide handleidingen[15] en microfotografie naar Dagron's voorbeeld werd een standaard én een lucratieve bijverdienste voor veel fotografen.

John Benjamin Dancer, £1000 Bank of England note, photographic curiosity for the microscope, 1859-1887. Rijksmuseum Amsterdam, inv. nr. RP-F-F 14611-E.

Vergroting van de voorgaande.

De dunne lijn tussen praktische toepassing en *gimmick*

Microfotografie had zowel een 'novelty status' – zo blijkt uit de afgebeelde onderwerpen en de vorm van de houders – als praktische potentie. David Brewster beschrijft in de *Photographic Journal* op 15 januari 1864 een exemplaar dat hij kocht voor 1 shilling bij het Schotse warenhuis Knox, Samuel & Dickson. Gevat in een minuscuul nagebootste operakijker zat een portret van Walter Scott, de dichter en schrijver. Andere toonden leden van de Britse koninklijke familie of Bijbelse taferelen. James Mackay Bryson, een opticien en instrumentmaker, verkocht stanhopes die gevat waren in gouden juwelen. Microfoto's werden verwerkt in ringen, rozenkransen, luxeproducten zoals ivoren schrijfwaar en tal van andere 'snuisterijen'. Vanwege de grootte, en de onopvallende verschijningsvorm, vertoonden microfoto's daarentegen ook vaak datgene waar mensen liever niet al te open mee naar buiten traden. Zo droeg een aanzienlijk deel van de verkochte stanhopes pornografische afbeeldingen. Zoals de *Encyclopædia Britannica* vermelde: 'Microscopic copies of despatches and valuable papers and plans might be transmitted by post, and secrets might be placed in spaces not larger than a full stop or a small blot of ink."[16]

Toen Parijs tijdens de Frans-Duitse oorlog voor zo'n viereneenhalve maand was afgesloten van de rest van de wereld, en alle communicatie was lamgelegd door de Pruisische belegeraars, kon de naar Tours uitgeweken regering slechts mondjesmaat berichten uitwisselen via luchtpost. Luchtballonnen waren een uitkomst, maar ook grote, logge en opvallende doelwitten. Dagron en consorten organiseerden een alternatief communicatiekanaal. Een nieuw soort microfoto, waarbij de afbeelding werd losgeweekt van het glazen negatief om lichtgewicht 'film' te verkrijgen, werd opgerold en aan de staartveren van een duif gebonden. Één postduif kon tot 20 films dragen die na aankomst in het belegerde Parijs werden vergroot. Dagrons microfilms – vergelijkbaar met de latere microfiches – waren voornamelijk reproducties van eerst handgeschreven, en later gedrukte teksten. Een film van ongeveer 3,6 bij 6 centimeter kon tot drieduizend microscopische boodschappen dragen, elk mocht niet langer zijn dan 20 woorden. Hoewel vele werden onderschept door de Duitsers hadden zo'n 50 duiven in twee jaar tijd (naar Dagrons eigen schatting) rond de 2,5 miljoen verkleinde boodschappen rondgebracht.[17]

Hoewel latere ontwikkelingen weer nieuwe vormen van microfotografie (en microfilms) teweegbrachten bleven Dagrons stanhopes nog jarenlang populaire gimmicks. Op menige beurs of tentoonstelling konden ze gekocht worden als herinnering aan het evenement en ook bij veel badplaatsen en zelfs bedevaartsoorden werden ze te koop aangeboden. Tot 1972 werden stanhopes in Dagrons fabriek in Gex geproduceerd. Talloze historische gebeurtenissen, personages en *landmarks* zien we erop terug, van het beleg van Parijs tot de Chicago World's Fair, van Willem III tot Pius X, en van Grüße vom Kreuzberg (Kreuzberg Kloster in Beieren) tot die uit Canindé, Brazilië (basiliek van São Francisco das Chagas). Tegenwoordig liggen de meeste microfoto's onopgemerkt en onopvallend in museale depots, als goed geconserveerde rijstkorrels waar een ongelofelijke hoeveelheid geschiedenis achter schuilgaat.

Noten

1 Waaronder de zoutdruk (hoewel die ongeveer gelijktijdig met Daguerres techniek werd uitgevonden), de natte- en droge collodiumfotografie en de cyanotypie.
2 Louis Jacques Mandé Daguerre, 1839.
3 Idem.
4 Léon Foucault en Hippolyte Fizeau, 1845.
5 Félix Nadar, 1858 (vanuit een luchtballon).
6 William Thompson, 1856.
7 *The pencil of nature*, tussen 1844 en 1846 uitgegeven door William Fox-Talbot.
8 James Clerk Maxwell, 1861.
9 Oscar N. Solbert, Beaumont Newhall, James G. Card, 'Forgotten pioneers.', in: *IMAGE: Journal of photography of the George Eastman House* (november 1952): 2.
10 Collodiumfotografie deed zijn intrede en verving in zekere zin de uiterst bewerkelijke daguerreotypie.
11 Een eenvoudige en goedkope zakmicroscoop bedoeld voor geneeskundig onderzoek, bestaande uit één stuk; een cilinder van glas met beide uiteinden naar buiten bollend, de ene meer bol dan de andere. (De brandpuntsafstand bevindt zich op of binnen de lens, zodat te onderzoeken objecten dicht bij of in contact met het minder gebogen uiteinde moeten worden geplaatst.)
12 Patent R.P.P. Dagron, 21 juni 1859, nr. 23, 115.
13 David Brewster, 'On the photomicroscope', *The photographic journal*, 15 januari 1864, 440.
14 http://www.iisg.nl/hpw/calculate-nl.php
15 *Cylindres photo-microscopiques montés et non-montés sur bijoux, brevetés en France et à l'étranger* (1862) en *Traité de photographie microscopique* (1864).
16 *Encyclopædia Britannica*, volume XIV, 1857, p 802.
17 Ashley Lawrence, 'A message brought to Paris by pigeon post in 1870-71', geraadpleegd 29 december 2021, http://www.microscopy-uk.org.uk/mag/indexmag.html?http://www.microscopy-uk.org.uk/mag/artoct10/al-pigeonpost.html

Miniatuuroperakijker met twee microfoto's in stanhopes, ca. 1900-1930, Rijksmuseum Amsterdam, inv. nr. RP-F-F 15420.

Microfoto van een vrouwelijk naakt.

***Ecce Homo*, ca. 1920-1930. Rijksmuseum Amsterdam, inv. nr. RP-F-2012-44.**

***Souvenir of Ramsgate*, ca. 1900-1930. Rijksmuseum Amsterdam, inv. nr. RP-F-F 15421.**

Gedenkboek 1898-1923

Een project het gedenken waard

Bettina Heyder

Linnen volksuitgave van *Gedenkboek 1898-1923*. Universiteitsbibliotheek, Utrecht. Foto auteur.

In 1923 vierde Nederland het 25-jarig regeringsjubileum van koningin Wilhelmina (1880-1962). Ter gelegenheid daarvan verscheen er een bijzonder vormgegeven gedenkboek, met een turbulente uitgeefgeschiedenis, die breed uitgemeten werd in de landelijke pers. Extra bijzonder is dat zowel de ontwerpen van de sierkunstenaar Carel Adolph Lion Cachet als een boekbandstempel voor deze uitgave bewaard gebleven zijn: een zeldzaamheid voor deze periode in de Nederlandse boekgeschiedenis.

Leren editie van *Gedenkboek 1898-1923*. KB, Den Haag. Foto auteur.

Perkamenten editie van *Gedenkboek 1898-1923*. Allard Pierson, Amsterdam.

Om de koningin bij haar zilveren jubileum te eren ontving zij niet alleen van haar onderdanen talloze geschenken, maar ook vanuit het buitenland werden verschillende attenties gestuurd, variërend van schilderijen en meubilair tot kostbaar uitgevoerde kleinodiën. De gebeurtenis werd onder andere op postzegels, medailles, bekers en munten vereeuwigd. Alle geschenken werden in Paleis Noordeinde verzameld en waren daar voor het publiek te bezichtigen op 24 september. Wie niet in de gelegenheid was om naar Den Haag te reizen, kon via de krant kennisnemen van de veelzijdige verzameling. *De Nieuwe Tilburgsche Courant* schreef:

> Onder de cadeaux zijn er vele kleinere en die niet alle genoemd kunnen worden. Onmiddellijk rechts staan verschillende geschenken tentoongesteld, door trouwe onderdanen of aanhankelijke buitenlanders eigenhandig in snijwerk of kunstnaaldwerk vervaardigd.[1]

Een stuk verder in het artikel bereikt de imaginaire rondleiding een tafel met grafiek en gedenkboeken in rijk versierde en gekleurde banden, opdrachten in calligrafeerwerk.[2] Onder deze boeken bevond zich vast en zeker het *Gedenkboek 1898-1923. Uitgegeven ter gelegenheid van het zilveren regeeringsfeest van Hare Majesteit Koningin Wilhelmina der Nederlanden, op 6 september 1923* (onder redactie van W.G. de Bas en uitgegeven door H.H. Fongers & Co. te Voorschoten). Van dit gedenkboek verscheen een gewone volksuitgave in geel linnen, maar er werden ook luxueuzere edities in leer (oplage 200) en gebatikt kalfsperkament (oplage 50) vervaardigd. Voor het project slaagde de redactie erin om de medewerking van vooraanstaande tijdgenoten, zoals de gerenommeerde sierkunstenaar Carel Adolph Lion Cachet (1864-1945), te krijgen. Bovendien was het aan het sterke leiderschap van vooral de redacteur De Bas te danken dat het boek op tijd, voor de festiviteiten begin september, het licht zag.

Het boekbandontwerp: 'oude leeuwen' op een nieuw boek

Voor de versiering van de boekband werd dus contact gezocht met Lion Cachet, een sierkunstenaar die zijn sporen met het ontwerpen van luxe boekbanden voor het koningshuis al ruim had verdiend.[3] Het voorplat van het *Gedenkboek 1898-1923* toont de koninklijke standaard: een blauw kruis verdeelt het plat in vier vakken, waarin jachthoorns zijn afgebeeld. In het midden prijkt het wapen van Nederland. De kleuren blauw en oranje staan voor het vorstendom Oranje en het graafschap Nassau. Het achterplat is vrij van decoratie. Het ontwerp op de rug toont vier gestileerde leeuwen in spiegelbeeld. Staande op hun krachtige poten met hun krullende vacht en manen en de muilen wijd geopend, omsluiten zij de rugtitel '1898 Gedenkboek 1923'. Lion Cachet vervaardigde twee schetsen op één bladzijde, waarbij het rechter ontwerp de definitieve versie toont. Voor het linker ontwerp nemen ook weer leeuwen de ruimte rondom de rugtitel in. De houding van de leeuwen is echter gedeeltelijk anders en de tekening is minder gedetailleerd uitgewerkt wat betreft de vacht en de koppen van de beesten. De bladzijde met de schetsen is in het bezit van het Rijksprentenkabinet in Amsterdam. Naast het

https://doi.org/10.5117/DBW2022.1.016.HEYD

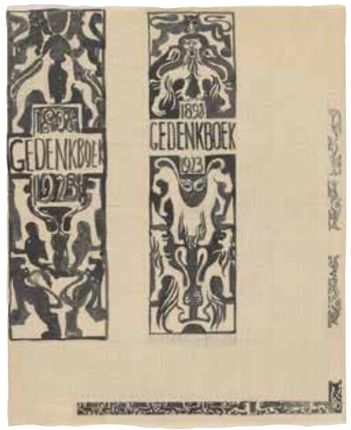

Rug van de linnen volksuitgave van *Gedenkboek 1898-1923*. Universiteitsbibliotheek, Utrecht. Foto auteur.

Ontwerpschetsen van C.A. Lion Cachet in potlood en zwarte verf. Rijksprentenkabinet, Rijksmuseum Amsterdam.

Ex libris van het Stoomschip Prinses Juliana. Rijksprentenkabinet, Rijksmuseum Amsterdam.

C.A. Lion Cachet's ontwerp in goudstempeling op blauw linnen van M.J. Leendertse (red.), *De hechte band tussen vorstenhuis en vaderland* (Amsterdam 1935). Universiteitsbibliotheek, Utrecht. Foto auteur.

boekbandontwerp zijn de opdrachtpagina (ook met leeuwen) en een reeks titelhoofden van zijn hand. De bandversiering voor het formele werk met de titel *Officieel gedenkboek: uitgegeven namens de Huldigingscommissie 1923 te Amsterdam ter gelegenheid van het vijfentwintig jarig regeeringsjubileum van Hare Majesteit Koningin Wilhelmina Helena Pauline Maria* (onder redactie van prof. Hajo Brugmans, uitgegeven door Van Holkema en Warendorf, Amsterdam 1923) werd aan Lion Cachet toevertrouwd.[4] Het ontwerp met symmetrisch geplaatste leeuwen komt men zowel voor als na 1923 vaker in het oeuvre van de kunstenaar tegen. Zo zien we in het ex libris met het Stoomschip Prinses Juliana uit 1910 niet alleen de overeenkomsten met het rugontwerp, maar ook met de opdrachtpagina van *Gedenkboek 1898-1923*.[5] De opdrachtpagina gebruikte Lion Cachet een jaar later opnieuw voor een ander dankblad.[6] Bij de uitgave *De hechte band tussen vorstenhuis en vaderland* uit 1935 doet het ontwerp wederom sterk denken aan het rugontwerp van het *Gedenkboek 1898-1923*.

Het hergebruik van (oude) ontwerpen was niet ongewoon. Kunstenaars zoals Lion Cachet putten vaak inspiratie uit hun eigen werk. Ook in de uitgeverspraktijk van de negentiende en twintigste eeuw was het hergebruik van eerdere ontwerpen een gangbare zaak.[7] Ontwerpen werden hergebruikt, aangepast in hun details of grootte – het stempel werd bijvoorbeeld uit elkaar gezaagd – of de kleurstellingen werden veranderd. Soms werd hetzelfde ontwerp ook door verschillende uitgevers gebruikt. De redenen daarvoor waren van diverse aard: van pragmatisme en kunstenaarswaardering tot tijd- en kostenbesparingen.[8] De financiële uitgaven trachtte men ook voor het *Gedenkboek 1898-1923* zo laag mogelijk te houden, door de bepaling, dat alle medewerkers hun werk '[...] belangeloos en uit zuivere liefde [...]' zouden geven.[9]

Het stempel

Wanneer een kunstenaar een bandontwerp had vervaardigd, moest het door de uitgever en auteur eerst worden goedgekeurd. Na het akkoord kwam het ontwerp in handen van een boekbinderij, die voor de verdere productie van de band verantwoordelijk was. In het geval van het *Gedenkboek 1898-1923* zorgde de in Amsterdam gevestigde firma J. Brandt en Zoon voor de band en het bindwerk.[10] Er werden vervolgens overtekeningen van het originele ontwerp vervaardigd. Op deze werktekeningen noteerde de binder informatie zoals afmetingen en eventueel andere opmerkingen van belang voor de stempelsnijder. Voor het vervaardigen van boekbandstempels liet men in de negentiende en ook in de twintigste eeuw het werk over aan gespecialiseerde bedrijven. Naast opdrachten voor binderijen leverden zij uiteenlopende diensten voor de grafische industrie. Vooral (Oost-)Duitse Gravieranstalten in bijvoorbeeld Leipzig of Magdeburg stonden hoog in aanzien vanwege de uitstekende kwaliteit die ze leverden.[11] De Amsterdamse binderij van Elias P. van Bommel stuurde bijvoorbeeld boekbandontwerpen van de Haagse kunstenares Cornelia van der Hart (1851-1940) de grens naar Duitsland over. Op de werktekening voor het boek *Schoolidyllen* van Top Naeff (Amsterdam: H.J.W. Becht, 1900) vermeldde de binder in het Duits 'diese linien mitgravieren', waaruit geconcludeerd kan worden dat ook de stempels van dit boek waarschijnlijk in Duitsland gemaakt werden.[12] Of het ontwerp van Lion Cachet ook naar Duitsland ging, is niet bekend. Het lijkt aannemelijker dat de opdracht aan een binnenlands bedrijf gegund werd. De Utrechtse firma Biegelaar en Jansen vervaardigde namelijk de clichés in het boek en waarschijnlijk waren zij daarom ook – omdat zulke bedrijven naast clichés ook andere drukvormen produceerden – verantwoordelijk voor het bandstempel.

Bijzonder is dat van de band van *Gedenkboek 1898-1923* in privébezit een stempel bewaard is gebleven. Het geelkoperen stempel is 27,3 cm hoog, 8,6 cm breed, 0,7 cm dik en het weegt 1281 gr. Het werd niet voor de rug van de

Boekbandstempel (rug) voor *Gedenkboek 1898-1923*, privébezit. Foto auteur.

Afdruk van het boekbandstempel (rug) voor *Gedenkboek 1898-1923*, privébezit. Foto auteur.

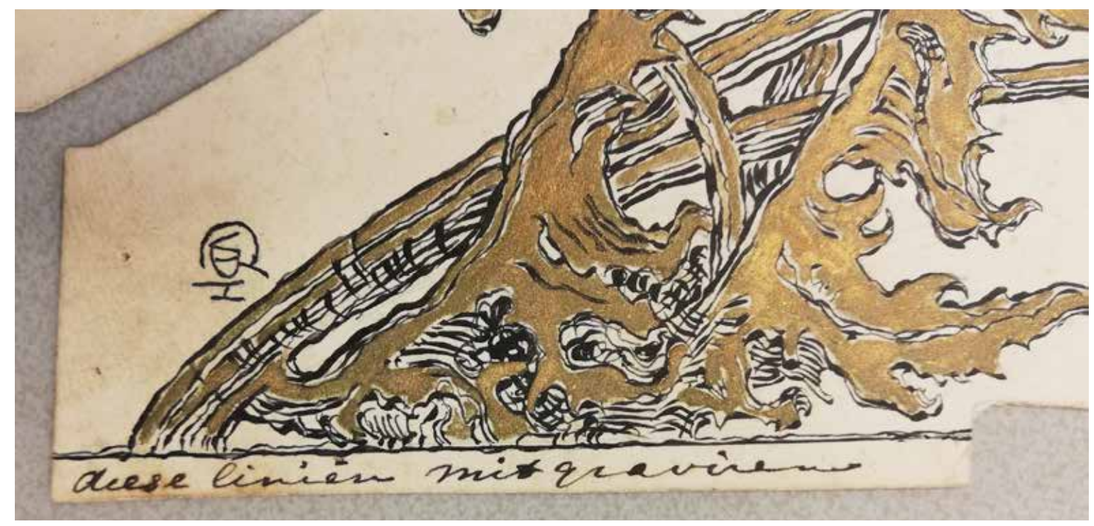

rechterpagina
Detail van de werktekening van Cornelia van der Harts ontwerp voor Top Naeffs *Schoolidyllen* (Amsterdam: H.J.W. Becht, 1900). Archief van H.J.W. Becht en J.H. de Bussy, Allard Pierson, Amsterdam. Foto auteur.

Boekbandontwerp van Theo J.J. Neuhuys en bijhorende stempels. KB, Den Haag, stempelcollectie Proost & Brandt, afbeelding uit blog 'Oud ijzer' (Rens Top, 2013).

rechterpagina **Perkamenten dedicatieblad van C.A. Lion Cachet in de luxe editie van *Gedenkboek 1898-1923*. Allard Pierson, Amsterdam.**

in linnen gebonden volksuitgave gebruikt – daarvoor is het stempel te breed – maar voor de leren en perkamenten editie. Vergelijkbare voorbeelden van stempels die naar aanleiding van een kunstenaarsontwerp vervaardigd werden, zijn in Nederlandse verzamelingen nauwelijks bekend.[13] Een mooi voorbeeld van een stempel dat we wel kennen is het ontwerp van Theo J.J. Neuhuys (1878-1921) dat eveneens de band van een vorstelijk boek siert: *Koningin Emma, koningin der weldadigheid* (Amsterdam: Höveker & Wormser, 1904).

Promotie en strijdlust van begin tot einde

In juni 1922 startte uitgever H.H. Fongers met de voorbereidingen voor het project *Gedenkboek 1898- 1923*.[14] Het lukte hem om een reeks vooraanstaande mannen en vrouwen te werven die ieder een deel van het boek voor zijn of haar rekening namen: van luchtvaart en letterkunde tot volksgezondheid en veeteelt. Eind september werd het boek onder andere in de *Nieuwe Rotterdamsche Courant* aangekondigd:

> In opdracht van het huldigingscomité 1898-1923 zal, ter gelegenheid van het zilveren regeeringsjubileum van de Koningin, een rijk geïllustreerd gedenkboek worden uitgegeven. [...] Dit werk, dat aan de Koningin zal worden opgedragen, is gesteld onder redactie van kapitein der artillerie W.G. de Bas te Utrecht. De omvang van het werk wordt geschat op ruim 40 vel druks. De band, voorstellende den koninklijken standaard, wordt ontworpen door den heer C.A. Lion Cachet te Vreeland. [...] Van het werk zullen een luxe, een gewone en een volksuitgaaf verschijnen.[15]

Daarna volgt een opsomming van de auteurs. Ongeveer een maand later actualiseert dezelfde krant de lijst met nieuwe bereidwillige schrijvers.[16]

Niet alleen de auteurs waren een belangrijk onderdeel van het project, maar ook de redactiecommissie lag redacteur De Bas na aan het hart. Een aantal prominente namen zoals Henricus van de Wetering (1850-1929), aartsbisschop van Utrecht, en Hendrik Colijn (1869-1944), de latere premier van Nederland, ontvingen zijn uitnodiging en zouden later hun medewerking toezeggen. De Bas wilde ook nog de burgemeester van Amsterdam Willem de Vlugt aan het rijtje van de commissie toevoegen. Het koste hem echter enige moeite en overtuiging om de burgervader voor het project te winnen. In een brief van 26 oktober 1922 – reeds de tweede die hij stuurde – doet De Bas een nieuwe poging:

> De redactie zou het op zeer hoogen prijs stellen, wanneer het U Edelachtbare zou willen behagen wèl zitting in dit eerecomité te willen nemen. De bedoeling is, dat aan de leden dezer redactie commissie alle letterkundige, en illustratieve bijdragen ter goedkeuring worden aangeboden. De correctie der drukproeven geschied door de redactie. Samenstelling en opbouw van het werk geschiedten door de redactie desgewensdt al dan niet in overleg met de redactie commissie.[17]

Vervolgens noemt De Bas opnieuw de namen van Colijn en anderen in de hoop dat de burgemeester deze eervolle functie aanneemt. Ondanks zijn nadruk op het prestigieuze karakter van de commissie liet het antwoord verder op zich wachten: ook de gewenste audiëntie is er nooit van gekomen. Op 8 november volgt derhalve een nieuwe brief vanuit Utrecht met min of meer dezelfde inhoud. Vier dagen later verstuurt de redacteur weer een schrijven.[18] Na deze slepende, maandenlange correspondentie nam de burgemeester medio november tot grote vreugde van De Bas eindelijk de uitnodiging aan en werd hij lid van de redactiecommissie voor het *Gedenkboek 1898-1923*.[19]

Hoe groot het belang was dat de redacteur aan het boek hechtte, wordt niet alleen duidelijk door de selectie van de leden voor de redactiecommissie, maar ook door zijn woordkeuze. In zijn eerste brief aan de Amsterdamse burgemeester van 5 oktober 1922, waarin hij zijn plan toelicht, noemde hij het boek 'Het' gedenkboek, d.w.z. het officieele, nationale gedenkboek'.[20] Hij wilde met behulp van de commissie het boek extra status, of zoals hij het noemde 'het hoogst mogelijk cachet' verlenen.[21] De publicatie van het echte officiële gedenkboek, uitgegeven onder redactie van prof. Hajo Brugmans en

uitgever Van Holkema en Warendorf (Amsterdam), werd aan het einde van het jaar in het Nieuwsblad voor den boekhandel aangekondigd. Een paginavullende advertentie verkondigt in hoofdletters 'DIT GEDENKBOEK IS HET OFFICIEELE GEDENKBOEK DAT VERSCHIJNEN ZAL'. De Bas aarzelde niet lang en maakte zijn ergernis daarover uitvoerig in diverse kranten publiekelijk bekend:

> De firma van Holkema en Warendorf heeft het gedenkboek dat zij uitgeeft ter gelegenheid van het Regeeringsjubileum van de Koningin, officieel genoemd, zonder waarschijnlijk daartoe over eenige deugdelijke machtiging van eenige bevoegde autoriteit te beschikken. [...] Het moet de firma van Holkema en Warendorf ongetwijfeld uit de nieuwsbladen bekend zijn geweest, dat onder mijn redactie wordt uitgeven een Gedenkboek, dat onder de bescherming is gesteld van eene Redactiecommissie, [...]. Nimmer heb ik mij het recht aangematigd, voor het werk onder mijne redactie het praedicaat Nationaal of Officieel te bezigen, daar ik hiertoe van niemand officieele machtiging bezit. Ik meen echter, uithoofde bovenomschreven omstandigheden, hiertoe meer aanspraken te kunnen doen gelden dan de firma v. H. en W. De wijze waarop door bedoelde firma genoemde autoriteiten van naam terzijde worden gedrongen, komt ons in hooge mate onbescheiden, indringerig en bedenkelijk voor. De zinsnede: 'Dit gedenkboek is het eenige officieele gedenkboek, dat verschijnen zal' is eene bewuste onwaarheid en als zoodanig strijdig met de goede gewoonten, bij onzen boekhandel in gebruik. De naam van den heer C.A. Lion Cachet is gebezigd, niettegenstaande deze verzocht had, hiervan geen gebruik voor reclame te maken.[22]

In het *Limburgsch Dagblad* van 11 januari 1923 wordt verder verondersteld dat de term 'officieel' een 'eigenmachtig verzinsel' van de uitgever is om 'het groote publiek ontzag in te boezemen en daaruit handelsvoordeel te oogsten.'[23] Namen uit politiek en wetenschap, de medewerking van leden van de koninklijke familie en de voorrede van minister De Visser werden door De Bas naar voren geschoven om aan te tonen dat zijn gedenkboek 'zeer zeker een meer officieel karakter dan het gedenkboek uit te geven door Holkema en Warendorf' heeft.[24] De reactie op zijn protest volgde enige dagen later: De Bas kan weliswaar bogen op een respectabele redactiecommissie, maar dat maakt het werk nog niet officieel. Uitgever Van Holkema en Warendorf licht de kwestie toe:

> Een officieel gedenkboek kan alleen een officieele commissie uitgeven, een commissie, die gekozen is om het feest van de huldiging van de Koningin te voeren. Welnu, evenals in 1898, toen de Koningin gekroond en ingehuldigd werd, zal ook nu de huldiging plaats hebben in de hoofdstad Amsterdam; daartoe heeft zich een huldigingscommissie gevormd [...].[25]

Deze huldigingscommissie verleende op 15 december 1922 schriftelijk aan Holkema en Warendorf de bevoegdheid tot het uitgeven van het officiële gedenkboek. Met de krachtige verklaring 'Een ander officieel Huldigingscomité bestaat er niet' sluit het artikel af.[26] De Bas kan niet anders dan de feiten accepteren. Het werk wordt

1050 NIEUWSBLAD VOOR DEN BOEKHANDEL 1923. No. 19

Het is ons aangenaam den boekhandel mede te deelen, dat in 1923 bij ons verschijnen zal het 2449

OFFICIEEL GEDENKBOEK

UITGEGEVEN OP LAST VAN DE HULDIGINGS-COMMISSIE 1923 TER GELEGENHEID VAN HET 25-JARIG REGEERINGSJUBILEUM VAN KONINGIN WILHELMINA

Onder redactie van Prof. Dr. H. BRUGMANS

Met band- en tekstversieringen van C. A. LION CACHET

en met medewerking van Generaal W. T. DE MEESTER, Admiraal J. J. RAMBONNET, Ar. W. L. IDENBURG, Prof. Dr. PH. KOHNSTAMM, Prof. Dr. J. PRINSEN J.Lz., S. VAN MILLIGEN, C. K. ELOUT, Prof. Mr. P. J. M. AALBERSE, Prof. H. W. MARTIN, H. J. N. WALENKAMP Cz., Dr. H. G. VAN WIJNGAARDEN, Mr. E. C. VAN DORP, Dr. P. E. POSTHUMA, J. D. SANTILHANO, Prof. M. W. F. TREUB, Prof. Dr. JOH. W. PONT, J. P. L. DE BALBIAN VERSTER, Mr. JOSEPHUS JITTA, Mevrouw CH. BOISSEVAIN-PUNAPPEL, WILLEM KLOOS, Dr. J. L. WALCH, Prof. J. D. VAN DER WAALS Jr., Dr. KRAUSS, H. CH. G. J. VAN DER MANDERE, G. A. POS, LEO LAUER en vele anderen.

Het boek zal schitterend geïllustreerd zijn met platen in zwart en kleurendruk, met een oorkonde en met een eigenhandig geteekend portret van H.M.

HET WERK IS OPGEDRAGEN AAN H.M. DE KONINGIN.

Eerstdaags zullen wij dit werk den boekhandel aanbieden, men kan zich dan van de uitmuntende uitvoering overtuigen.

DIT GEDENKBOEK IS HET EENIGE OFFICIEELE GEDENKBOEK DAT VERSCHIJNEN ZAL.

AMSTERDAM - VAN HOLKEMA & WARENDORF

Advertentie voor de publicatie van het officiële gedenkboek uit *Nieuwsblad voor den boekhandel* (jan. 1923).

echter voortgezet en op 12 augustus 1923 wordt de publicatie van zijn 'inofficiële' gedenkboek in diverse kranten aangekondigd.[27] Een specifieke verschijningsdatum werd echter niet bekend gemaakt, alleen dat het boek in ieder geval tussen 22 en 31 augustus zou verschijnen, dus kort voor de Amsterdamse jubileumfeesten voor koningin Wilhelmina die begin september zouden plaatsvinden.

Voor redacteur De Bas vormde de voltooiing ervan een reden tot feest en zo kwamen op 20 augustus leden van de redactiecommissie, medewerkers en vertegenwoordigers van pers en politiek bijeen in het huis van mede-uitgever K.H. Noest in Amsterdam. De *Nieuwe Rotterdamsche Courant* deed uitgebreid verslag van de 'causerie'.[28] Een woord van dank werd richting alle medewerkers uitgesproken. Lion Cachet werd apart genoemd voor zijn '[...] aesthetische verzorging van band en titelpagina van het zware boekdeel […]'.[29] De sprekers behandelden verder de opbouw van het werk en de ontstaansgeschiedenis. Ter sprake kwamen ook de problemen waarmee het team gedurende het proces te kampen had gehad, waarbij de steeds veranderende dikte van het boek de revue passeerde.[30] Het dagblad *Het Vaderland* wist nog andere moeilijkheden te vermelden: 'Zoo waren foto's uit den huwelijkstijd en den kroningstijd niet meer aanwezig en ze moesten uit particuliere verzamelingen genomen worden.'[31] Tevens waren de kosten opgelopen tot meer dan een ton, ondanks de vrijwillige bijdragen van alle medewerkers. Het steunfonds, waarmee men de volksuitgave wilde financieren, kon bovendien lange tijd niet worden opgezet.

Uiteindelijk zou het fonds met dank aan het geld van de voorintekenaars van een leren uitgave, vijftig gulden per exemplaar, gesticht worden.[32] *Het Algemeen Handelsblad* voegt er nog aan toe: 'Eerst in april kon met drukken worden begonnen; zetterij en binderij werkten dag en nacht; en het werk kwam op tijd gereed.' [33]

Lezers van allerlei kranten konden de ontwikkelingen en problemen rond het *Gedenkboek 1898-1923* van het begin tot het einde volgen. Opvallend is hierbij de enorme hoeveelheid aan informatie over het 'inofficiële' gedenkboek in de dagbladen. Herhaaldelijk worden de prominente leden van de redactiecommissie genoemd. De Bas was zeker niet terughoudend om de lezers via deze kanalen aan de belangeloze bijdragen van Lion Cachet en al die andere medewerkers, ook die van de koninklijke familie, te herinneren. Zelfs het meningsverschil met uitgever Van Holkema en Warendorf kwam hem niet helemaal ongelegen: ook vervelende situaties als deze zorgden immers voor extra publiciteit. Er werd bijvoorbeeld benadrukt dat zij het *eerste* gedenkboek hadden, hoewel niet het officiële.[34] Ondanks de formele verschillen vond de aanbieding aan de koningin voor beide gedenkboeken op dezelfde plek en dag plaats: Amsterdam, donderdag zes september rond vijf uur.[35] Volgens een strak georganiseerd programma werd de dag doorlopen en in de namiddag was het tijd voor Hare Majesteit om de cadeaus in ontvangst te nemen. Eén van de eerste delegaties betrof leden van de redactie en de redactiecommissie van *Gedenkboek 1898-1923*. De leden overhandigden haar samen het werk, waarbij redactiecommissielid minister Johannes Th. de Visser het woord nam. Hij benadrukte het belangeloze werk van de meer dan 125 mannen en vrouwen; het boek werd door hem betiteld als een:

> werk der liefde [...], hetwelk nog na jaren van zijn blijvende karakter zou getuigen door de schat van historische feiten en gegevens welke hierin werden opgenomen, en het voor H.M. zeker niet onbelangrijke gedeelte waarin opgenomen was de stamboom van de Vorstinne, terugloopend tot het jaar 639 [...].[36]

Uiteraard was het gedenkboek bestemd voor de koningin in een bijzonder mooie band gebonden. Het *Algemeen Handelsblad* besteedde aan de versiering extra aandacht:

> De band van kalfspergament werd gebatikt in de ateliers van J. Brandt & Zoon te Amsterdam, met den Koninklijken Standaard op vóór- en achterzijde, terwijl de rugversiering in gouddruk werd uitgevoerd; een en ander naar een ontwerp van den sierkunstenaar C.A. Lion Cachet, die ook de teekening leverde voor de opdracht, welke voorin op een vel kalfspergament in goud en zwart werd afgedrukt. Voor de met dentelles afgezette schutbladen werd gemarmerd goudleder gebezigd, in welk materiaal eveneens het rijk versierde etui werd uitgevoerd.[37]

Koningin Wilhelmina dankte het gezantschap voor het geschenk en beloofde het werk met grote belangstelling te lezen. Over de gesprekken die de vorstin daarna nog met enkele leden voerde, is niets bekend. Evenmin is bekend waar boven beschreven exemplaar zich op dit moment bevindt. Wellicht in een privébibliotheek van de koninklijke familie? De Universiteitsbibliotheek in Amsterdam en de Koninklijke Verzamelingen in Den Haag hebben een gebatikt gedenkboek in hun bezit, maar beide zonder het etui. Het boek van laatstgenoemde instelling bevat het ex- libris van koningin Emma. Van de luxe uitgevoerde edities zijn dus slechts de verblijfplaatsen van twee exemplaren bekend.[38]

Gelukkig bestaat er nog veel verrijkend en bijzonder materiaal dat de geschiedenis van *Gedenkboek 1898-1923* illustreert; zonder twijfel iets om over te vertellen en om te gedenken.

Noten

1 'Het jubileum van de Koningin', *Nieuwe Tilburgsche Courant*, 25-09-1923.
2 Idem.
3 Ernst Braches, *Nieuwe Kunst: toegepaste grafiek, documentatie.* Amsterdam 2006, p. 399.
4 A. Does-de Haan e.a., *C.A. Lion Cachet 1864-1945*, Assen 1994, p. 67. Naast het boekbandontwerp zijn ook de titelpagina en vignetten van C.A. Lion Cachet. Van het officiële gedenkboek verscheen zowel een eenvoudigere uitgave gebonden in rood linnen met gouddruk als een luxueuze leren variant die alleen bestemd was voor de koninklijke familie.
5 Braches, *Nieuwe Kunst*, p. 430.
6 Idem, p. 441.
7 H.T.M. van Vliet, *Versierde verhalen. De oorspronkelijke boekbanden van Louis Couperus' werk (1884-1925)*. Amsterdam 2000, p. 8, 71-77.
8 Idem, p. 220.
9 'Gedenkboek 1898-1923', *Algemeen Handelsblad*, 21-08-1923.
10 Peter A. Goddijn, *Boekbandstempels: catalogus van het geornamenteerde handstempelmateriaal uit de collectie verguldgereedschap van de firma Proost en Brandt te Amsterdam.* Den Haag 1989, p. 28-29. De binderij werd in 1977 opgeheven. Papierhandel Proost & Brandt werd in 2003 overgenomen door papiergroothandel PaperlinX. In 2015 werd het bedrijf failliet verklaard.
11 Onbekende auteur, Vignetten für die Vergoldpresse (Magdeburg ca. 1910?). Messingschriftgiesserei und Gravier-Anstalt Dornemann & Co uit Magdeburg was een vooraanstaande producent op het gebied van stempels en lettertypes in verschillende soorten en maten. Een overzicht van het aanbod en de mogelijkheden van toepassing geven zogenaamde Musterbücher. Een aantal van dat soort boeken van de firma Dornemann wordt in Allard Pierson - de Collecties van de Universiteit van Amsterdam bewaard.
12 Amsterdam, Allard Pierson, Archief van H.J.W. Becht en J.H. de Bussy, UBA 223, inventarisnummer 805. Naar welke firma in Duitsland het ontwerp voor *Schoolidyllen* verzonden werd, is onduidelijk.
13 De KB in Den Haag bezit sinds 1984 het stempelmateriaal van de binderij Proost & Brandt (collectie Proost & Brandt stempelarchief). Daaronder bevinden zich plaatstempels van kunstenaars zoals Theo J.J. Neuhuys en Jules de Praetere.
14 'Gedenkboek 1898-1923', *Algemeen Handelsblad*, 21-08-1923.
15 'Gedenkboek 1898-1923', *Nieuwe Rotterdamsche Courant*, 27-09-1922.
16 'Gedenkboek 1898-1923', *Nieuwe Rotterdamsche Courant*, 24-10-1922.
17 Stadsarchief Amsterdam, Archief van de Huldigingscommissie bij het 25-jarig Regeringsjubileum van Koningin Wilhelmina, toegangsnummer 863, inventarisnummer 12 (brief van 26 oktober 1922).
18 Idem (brieven van 8 en 12 november 1922).
19 Idem (brief van 15 november 1922).
20 Idem (brief van 5 oktober 1922).
21 Idem.
22 'Gedenkboek Regeeringsjubileum Koningin', *Het vaderland*, 10-01-1923.
23 'Officieel (?) Gedenkboek', *Limburgsch Dagblad*, 11-01-1923.
24 'Gedenkboek 1898-1923', *De Standaard*, 04-01-1923.
25 'Het officieele gedenkboek', *Het Vaderland*, 16-01-1923.
26 Idem.
27 'Gedenkboek 1898-192', *Nieuwe Rotterdamsche Courant*, 12-08-1923. De datum van het artikel is in Delpher onjuist ingevoerd als 11-08-1923.
28 'Gedenkboek 1898-1923', *Algemeen Handelsblad*, 21-08-1923.
29 Idem.
30 'Het Gedenkboek 1898-1923', *Het Vaderland*, 21-08-1923.
31 Idem.
32 Idem.
33 'Gedenkboek 1898-1923', *Algemeen Handelsblad*, 21-08-1923.
34 Idem.
35 'Aanbieding van geschenken', *Het Centrum*, 7-09-1923.
36 'Gedenkboek 1898-1923', *Algemeen Handelsblad*, 07-09-1923.
37 Idem.
38 Braches, *Nieuwe Kunst*, p. 440.

Archangelsk (48)

Chasse aux livres à l'étranger

Cornelis Jan Aarts

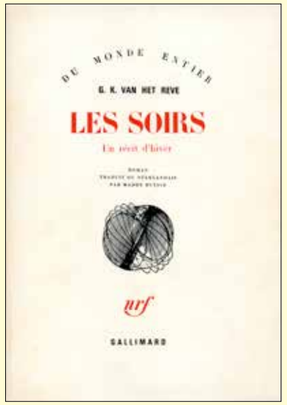

G.K. Van Het Reve, *Les Soirs*. Une récit d'hiver. Traduit du néerlandais par Maddy Buysse. [Paris]: Gallimard, [1970]. (Du monde entier).

Gérard Kornelis Franciscus, marquis van het Reve, naquit le 14 décembre 1923 à Amsterdam. Destiné à la carrière militaire par la tradition familiale, il est envoyé comme lieutenant du Génie aux Indes Néerlandaises. Bien qu'il ait eu deux citations pour actions d'éclat sous le feu de l'ennemi, il a la guerre en horreur. Pour avoir favorisé la fuite d'un jeune prisonnier, il est arrêté et condamné pour désertion et aide à l'ennemi pendant les hostilités, à douze ans d'incarcération, peine qui fut réduite à sept ans par la Haute Cour Militaire de Hollande.

Pendant ses années de forteresse, van het Reve écrit son premier livre et, pour plus de sûreté, en prend copie. Lorsque l'original, découvert par les gardiens, est détruit en tant qu'œuvre « nihiliste et immoraliste », le prisonnier révolté décide de s'évader en emportant la copie de son œuvre. Il

'Gérard Kornelis Franciscus, marquis van het Reve'. Texte de présentation de *Les Soirs*. [1970].

Simon Carmiggelt vertelde eens in een van zijn Kronkels dat hij in januari 1975 tijdens een wandeling over de Boulevard Saint-Germain overvallen werd door een regenbui en bij de befaamde boekhandel La Hune ging schuilen.

> Midden in een glazen vitrine stond – opvallend geëtaleerd – het door Querido in Amsterdam uitgegeven *Holland Dada* van K. Schippers.
>
> De aanwezigheid van een Nederlandse publikatie in een zo superieure Franse boekwinkel gaf me een merkwaardig gevoel van nationale trots dat u misschien een beetje kunt meevoelen.

Dat trotse gevoel ken ik. Enkele jaren eerder stapte ik voor het eerst bij La Hune naar binnen (170, boulevard Saint-Germain, tussen de beroemde cafés Café de Flore en Les Deux Magots). Deze boekwinkel was gedeeltelijk een galerie, dus boeken over kunst waren hier ruimschoots voorhanden. De gigantische achterwand van de winkel was echter geheel gewijd aan de literatuur, keurig gerangschikt, alfabetisch op auteur. Het eerste boek van een Nederlandse schrijver dat ik er tussen ontdekte was Jan de Hartogs *Jan Wandelaar* (1949), de Franse vertaling van *Hollands Glorie* (1940). Natuurlijk werd ik direct overmand door nationale trots, maar meer nog door vaderlands plezier. Een Franse boekhandelaar heeft bij dit boek natuurlijk geen flauw idee welke Jan de auteur is: Jan de Hartog of Jan Wandelaar. Ik trof *Jan Wandelaar* aan bij de letter W.

Les Soirs

Het tweede van afkomst Nederlandse boek dat mij met nationale trots vervulde was *Les Soirs* (1970) van G.K. Van Het Reve. Dat boek stond onder de letter V. Het was nog kakelvers, want het was blijkens de gegevens achterin op 20 juli 1970 gedrukt en in het Dépôt légal opgenomen in het derde trimester van 1970. Alleen al de biografie van de auteur die op de flappen stond, was de aankoopprijs van 22 franc dubbel en dwars waard.

> Gérard Kornelis Franciscus, marquis van het Reve, naquit le 14 décembre 1923 à Amsterdam. Destiné à la carrière militaire par la tradition familiale, il est envoyé comme lieutenant du Génie aux Indes Néerlandaises. Bien qu'il ait eu deux citations pour actions d'éclat sous le feu de l'ennemi, il a la guerre en horreur. Pour avoir favorisé la fuite d'un jeune prisonnier, il est arrêté et condamné pour désertion et aide à l'ennemi pendant les hostilités, à douze ans d'incarcération, peine qui fut réduite à sept ans par la Haute Cour Militaire de Hollande.

Rudy Kousbroek, die toen in Parijs woonde, had een stapeltje *Les Soirs* gekocht om zijn Franse kennissen cadeau te doen. Hun reactie was: 'Is het origineel ook zo krom en onnauwkeurig geschreven? Het moet haast wel: echt het proza van een militair.' 'Door een militair? Hoe kom je daar in godsnaam bij?' Kousbroek begreep er niks van. Totdat hij zelf de flaptekst las. Dit is zijn vertaling, overgenomen uit *NRC Handelsblad* van 13 november 1970:

> Gerard Kornelis Franciscus markies van het Reve werd geboren op 14 december 1923 in Amsterdam. Overeenkomstig de familietraditie wordt hij bestemd voor een militaire carrière en als luitenant bij de Genie naar Nederlands-Indië gestuurd. Heeft, ondanks twee eervolle vermeldingen voor heldhaftig gedrag onder vijandelijk vuur, een diepe afkeer van oorlog. Wordt gevangen genomen wegens het helpen vluchten van een jonge gevangene, en onder beschuldiging van desertie en hulp aan de vijand in oorlogstijd, veroordeeld tot 12 jaar vestingstraf; door het Hoge Militaire Gerechtshof in Nederland wordt deze straf teruggebracht tot 7 jaar.
>
> Tijdens zijn vestingtijd schrijft Van het Reve zijn eerste boek en maakt er voor alle zekerheid een afschrift van. Wanneer het origineel door de bewakers wordt gevonden en als "nihilistisch en onzedelijk" vernietigd, besluit de opstandige gevangene te ontsnappen, met medeneming van de kopie van zijn werk. Hij slaagt er in om de Belgische grens over te komen en vindt asiel in de Abdij van de Broeders der Zeven Smarten. Ten slotte wordt het manuscript van *De Avonden* in Nederland gepubliceerd. In het geheim zet de schrijver zijn arbeid voort en publiceert vervolgens een eveneens autobiografische novelle: *Werther Nieland*.
>
> Nadat Indonesië zijn onafhankelijkheid heeft veroverd worden vele vonnissen herzien en vernietigd, en in 1952 wordt de schrijver door de Koningin amnestie verleend.

Kousbroek veegt in de rest van zijn artikel de vloer aan met de vertaling van Maddy Buysse. 'Bagatelles pour un massacre' is een genadeloze opsomming van honderden vertaalfouten. Een bloedbad. Laat ik me beperken tot deze:

> En waarom wordt de hoofdpersoon *Fritz* genoemd in plaats van Frits? Alsof de Fransen niet ook zonder hulp al makkelijk genoeg Nederland met Duitsland verwarren; iemand die Frans heet wordt *Franz*, maar Maurits wordt *Maurice*, er is geen peil op te trekken.

Kousbroek trekt twee conclusies:

1 'Van de ironie, van die speciale precisie die dit boek in het Hollands heeft, is in de vertaling niets meer over.'

2 'als Franse lezers in staat zijn om niettemin toch te begrijpen dat het een niet-alledaags boek moet zijn, dan komt dat omdat *De Avonden* werkelijk een meesterwerk is.'

Scandinavische literatuur

Aan een Driedaagse Wereldreis naar Londen en Hay-on-Wye, door Stichting De KAN georganiseerd voor een gezelschap van boekenliefhebbers, nam de onvergetelijke Nico Scheepmaker deel. In zijn dagelijkse rubriek 'Trijfel' van 10 november 1988 in de *Leeuwarder Courant*, het *Nieuwsblad van het Noorden* en *Het Vrije Volk* schreef hij:

> Je moet natuurlijk geen last van je rug hebben, wil je met vrucht aan zo'n ontdekkingstocht langs de Britse tweedehands- en eerstehands boekwinkels kunnen deelnemen, want je staat voortdurend voorover gebogen te turen naar titels op onderste planken (vooral als je, in de kast 'Skandinavische literatuur', op de onderste plank waar altijd het uitschot staat steeds weer vergeefs op zoek bent naar Elsschot en W.F. Hermans, vertaald in het Engels), en naarmate je moeier wordt van het zoeken naar boeken word je nog eens dubbel zo moe van het groeiende aantal plastic tasjes met boeken dat je naar het volgende antiquariaat moet verslepen. Maar leuk blijft het!

Nico Scheepmaker heeft gelijk. Het blijft leuk, ondanks al die ongemakken. Ook in de Parijse boekhandels wordt de Nederlandse letterkunde ondergebracht in de afdeling 'Litteratures nordiques'. In veel antiquariaten heb ik de onderste plank van de kast 'Scandinavische literatuur' afgegraasd op zoek naar Elsschot en Hermans, maar dan vertaald in het Frans. Dat viel nog niet mee. In Frankrijk vind je eerder een vertaling van Jan de Hartog dan een van Remco Campert, Rudy Kousbroek of Simon Vinkenoog. Tussen August Strindberg en Karen Blixen heb ik maar zelden in het Frans vertaalde Nederlandse auteurs aangetroffen. Iets proza-achtigs van Adriaan Roland Holst (intussen kwijtgeraakt), de dichtbundel *Le vent se couche* (Seghers, 1967) van Victor E. Van Vriesland, twee identieke dichtbundels, getiteld *Poèmes* (1965), van Hugo Claus, maar van twee verschillende uitgeverijen: Éditions des Artistes (een Brusselse uitgeverij 'pour Benelux') en Mercure de France (een beroemd Parijs' uit-

Victor E. Van Vriesland, *Le vent se couche*. Poèmes. Paris: Seghers, 1967.

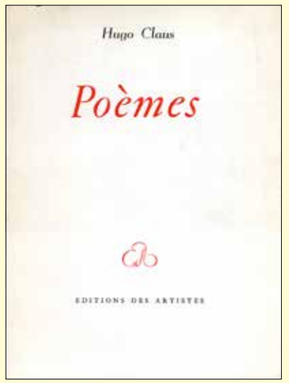

Hugo Claus, *Poèmes*. Traduits du néerlandais par Maddy Buysse; Préface de Gaëtan Picon; Postface de Jean Weisgerber. [Bruxelles]: Éditions des Artistes, 1965.

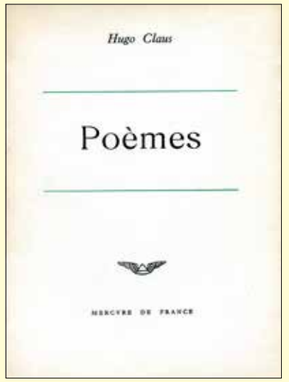

Hugo Claus, *Poèmes*. Traduits du néerlandais par Maddy Buysse; Préface de Gaëtan Picon. [Paris]: Mercure de France, 1965.

https://doi.org/10.5117/DBW2022.1.017.AART

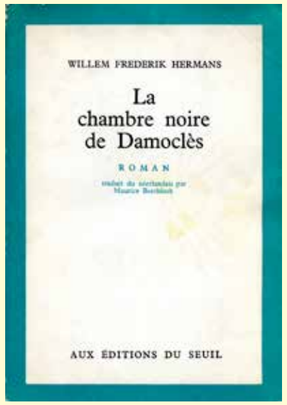

Willem Frederik Hermans, *La chambre noire de Damoclès*. Roman. Traduit du néerlandais par Maurice Beerblock. Paris: Éditions du Seuil, [1962].

gevershuis dat in 1958 door Gallimard werd overgenomen). Dat is het wel zo'n beetje. Die bundel van Claus was trouwens vertaald door Maddy Buysse, de verguisde vertaalster van *Les Soirs*. Maar ja, zij was wel de schoondochter van Cyriel Buysse. Dat telt ook mee.

Laten we de waarheid onder ogen zien: de Fransen zijn nauwelijks in Nederlandse literatuur geïnteresseerd. Toen in 1993 de manifestatie *Les Belles Etrangères* werd gehouden om de Nederlandse letteren in de schijnwerpers te zetten, werd er, om Harry Mulisch en Cees Nooteboom een plezier te doen, een voorleessessie gehouden in de pretentieuze Parijse universiteit La Sorbonne. Er kwam geen hond (althans geen Franse hond) en de geluidsinstallatie deed het niet. De Parijse boekhandels lieten massaal afweten. Alleen bij La Hune was – een week lang! – een speciale Nederlandse etalage ingericht. In de winkel lag hier en daar een stapeltje Vestdijk, Kellendonk, Claus en Nooteboom. Dat was de laatste stuiptrekking. In 2012 werd La Hune overgenomen door het luxe Franse modemerk Louis Vuitton.

Eén maal vond ik een Frans boek van Willem Frederik Hermans: *La chambre noire de Damoclès* (1962).

Nooit vond ik in Parijs een boek van Willem Elsschot.

Willem Elsschot in Parijs

In de Rue d'Armaillé waren Marijke en ik op zoek naar nummer 17, het huisnummer van het pension dat model moet hebben gestaan voor de 'Villa des Roses' in de gelijknamige roman (1913) van Willem Elsschot. Het was gesloopt, dat wisten we. We drongen het nieuwe gebouw, het Hôpital Marmottan met de huisnummers 17 en 19, binnen om aan de achterkant in de hemelse veronderstelling te verkeren voor even in de voormalige tuin van 'Villa des Roses' te staan.

> Hij [Gustave Brizard] ontdeed zich van hoed en jas en wandelde toen den tuin in.
>
> Pang. Daar klonk een doffe knal, gevolgd door helsch gekakel en vleugelgeklapper der kippen, die om het slechte weder in 't hok opgesloten zaten.
>
> Madame Brulot […] vloog naar de trap en schreeuwde "Casimir, Casimir, kom gauw, het is Brizard die zich schijnt voor den kop geschoten te hebben." Voor het eerst sedert drie jaar noemde zij haren echtgenoot bij zijn naam.

Wij bevonden ons op een literaire locatie van de eerste orde. Het maakte een diepe indruk. Hier viel mijnheer Brizard dood ter aarde. Hier viel de voornaam van mijnheer Brulot voor het eerst in de roman. Hier legden de kippen eieren voor mevrouw Brulot. Hier bloeiden ooit de rozen waaraan de villa haar naam dankte. Dit was heilige grond.

Een onlangs verschenen boek, *Willem Elsschot in Parijs* (2022), hielp ons uit de droom en zette ons met beide benen terug op aarde. Het model voor de 'Villa des Roses' was gesloopt om een zijstraat aan te leggen. De 'tuin' van de 'Villa des Roses' ligt nu onder het asfalt van de Rue des Colonels Renard, net naast het huidige Hôpital Marmottan waarop de nummers 17 en 19 staan.

'Terug naar Parijs!' schreef auteur Eric Rinckhout vol leedvermaak in ons exemplaar van zijn *Willem Elsschot in Parijs*.

Paris XVIIe arr. – Rue d'Armaillé. Carte postale. [1906].

Even verderop in de straat, 26, rue d'Armaillé, treffen wij Librairie Saint Ferdinand, een boekhandel gespecialiseerd in 'Art religieux', zowel boeken als snuisterijen. Hier is de Franse vertaling van *Villa des Roses* (2004) niet te koop. Een roman waarin abortus wordt gepleegd valt niet onmiddellijk onder de religieuze boeken. Die abortus van Louise Créteur wordt niet als zodanig genoemd, maar de strekking van het volgende fragment laat niets te raden over. Ik citeer uit de tweede druk (1921), de enige druk van *Villa des Roses* waarin sprake is van 'een eenvoudige begrafenis':

> Het was een eenvoudige begrafenis, want hij [Richard Grünewald] ging langs een omweg naar het pension van mevrouw Wimhurst en onderweg, in een verlaten straat, gooide hij het pakje met het ding erin over een schutting.

Aan het einde van de korte Rue d'Armaillé stranden wij op het terras van 'Le Franc-Tireur'. We drinken koffie en kijken naar de overkant, naar de plek waar Richard en Louise hun eerste rendez-vous zullen hebben.

> "Om half tien op den hoek bij de kapel," fluisterde hij.

Een andere keer zocht ik in Parijs het kantoor van John P. Eastwick, een zwager van Willem Elsschot die in het boek *Het Tankschip* (1942) een rol speelt als de scheepsmakelaar Jacky Peeters die een toost uitbrengt "Op den oorlog," omdat zijn tankschip daardoor in waarde stijgt.

> "Sedert het lossen van het eerste schot is het minstens drie millioen meer waard, Frans."

Het kantoor van John Eastwick was gevestigd op het adres 105, rue Saint-Lazare. Een kolossaal pand dat er nog steeds staat, te groot om vast te kunnen stellen waar precies in het pand dat kantoor zat. In hetzelfde pand trof ik een boekwinkel aan van de FNAC en daar hoopte ik *Le bateau-citerne* (2009) te vinden, de Franse vertaling van *Het Tankschip*. Dat lukte niet. Om de doodeenvoudige reden dat dit boek toen nog niet in het Frans was verschenen.

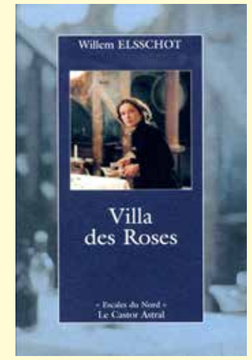

Ten zuiden van de Rue Saint-Lazare ligt de Rue de Castellane. Mijnheer de Castellane, de eigenaar van de Guadeloupe, dankt zijn naam aan een straat in Parijs. Elsschot liet zich wel vaker door een straatnaam inspireren om een personage een naam te geven.

Tijdens zijn leven had Elsschot elk aanbod van een Brusselse uitgever afgewezen om een van zijn boeken in het Frans uit te brengen. Als zijn boeken in een Franse vertaling zouden verschijnen, dan in Parijs en nergens anders. Het zou pas gebeuren in 1992 met *Le Feu follet*, de vertaling van *Het Dwaallicht* (1946). Elsschot was toen al 32 jaar dood.

Gelukkig heeft hij niet hoeven meemaken dat al zijn volgende Franse vertalingen in de provinciestad Bordeaux zijn verschenen, waaronder dus de hierboven gezochte *Villa des Roses* (2004) en *Le bateau-citerne* (2009).

De dood is genadig.

Elsschot verzamelen, vroeger en nu

Een gemiddelde Elsschot-liefhebber is klaar met de aanschaf van diens *Verzameld werk* (1957). Een meer dan gemiddelde liefhebber is blij met al diens afzonderlijke werken en dat is gemakkelijk genoeg. Elsschot schreef maar elf romans (en novellen als u sommige ervan niet dik genoeg vindt om ze een roman te noemen) en tweeëntwintig gedichten. Je moet al wat gekker zijn om meerdere drukken aan te schaffen. Dan begint het op verzamelen te lijken. Als je alle drukken wilt hebben, ben je een echte Elsschot-verzamelaar. Ik deed nog een stapje over de grens.

Ik raakte door een onnozel misverstand, een door mij verkeerd begrepen Franse tekst, verstrikt in het verzamelen van Willem Elsschot in vertaling. In een achteraf-antiquariaat in de Rue de Vaugirard, op de

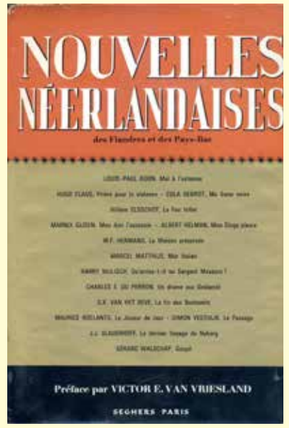

onderste plank van de kast 'Scandinavische literatuur', vond ik tussen het uitschot een bloemlezing met de titel *Nouvelles néerlandaises* (1965). Deze bloemlezing bevatte vertaalde novellen van alle belangrijke Vlaamse en Nederlandse schrijvers, onder wie Willem Elsschot. Zijn novelle *Het Dwaallicht* wordt op het omslag genoemd onder de titel 'Le Feu follet' (maar in de bibliografie van de auteur als 'Le Feu-Follet', boven het verhaal 'LE FEU-FOLLET' en in de inhoudsopgave 'Le feu-follet').

Bij de gegevens over de auteur vond ik Franse titels van al zijn prozawerken, door de anonieme samensteller keurig opgesplitst in zeven romans en vier novellen. Die titels leken net echt: de romans

> Villa des Roses (1913), Enjôler (*Lijmen*, 1924), Fromage (*Kaas*, 1935), Tchip et le dompteur de lions (*Tsjip en de leeuwentemmer*, 1940), Pension (*Pensioen*, 1934) et La Jambe (*Het been*, 1938)

en de novellen

> Une déception (*Een ontgoocheling*), La délivrance (*De verlossing*), Le Bateau citerne (*Het tankschip*, 1942), Le Feu-Follet (*Het dwaallicht*, 1946).

Willem Elsschot, *Le Feu follet*. Traduit du néerlandais par Marnix Vincent. Paris: Maren Sell, [1992]. (Petite bibliothèque européenne du XXe siècle).

Willem Elsschot, *Villa des Roses*. Traduit du néerlandais (Belgique) par Marnix Vincent. [Bordeaux Cedex]: Le Castor Astral, [2004]. (Escales du Nord).

Willem Elsschot, *Le bateau-citerne*. Traduit du néerlandais (Belgique) par Marnix Vincent. [Bordeaux Cedex]: Le Castor Astral, [2009]. (Escales des lettres).

***Nouvelles néerlandaises des Flandres et des Pays-Bas*. Préface par Victor E. Van Vriesland. [Paris]: Éditions Seghers, [1965]. (Collection Melior 11).**

'Willem Elsschot, pseudonyme de Alphonse de Ridder (1882–1960)'. *Nouvelles néerlandaises des Flandres et des Pays-Bas*. [1965]. p. [91].

Hebzucht overviel mij. Al de prachtige Franse titels wilde ik hebben. Maar het waren allemaal spooktitels. De *boektitels* waren hier wel vertaald maar de *boeken* zelf nog niet. Nog lang niet. Zo begon ik Elsschot in vertaling te verzamelen, op zoek naar tien onvindbare titels. Ik begon aan een verzameling die ik nooit compleet zou kunnen krijgen.

Bezint eer gij begint.

'En hoe staat het er nu voor, meneer Aarts? Bent u al een beetje compleet?'

'Nog lang niet. Wat een genot!'

En als ik over het thema 'verzamelen, vroeger en nu' nog een goede raad mag geven: Trek er op uit! Blijf niet thuis achter een computer hangen. Bezoek antiquariaten en boekenmarkten. Ga op reis.

De vreugde van het vinden van een boek is oneindig veel groter dan het thuis bezorgd krijgen van een pakje.

Amsterdam, 19 mei 2022

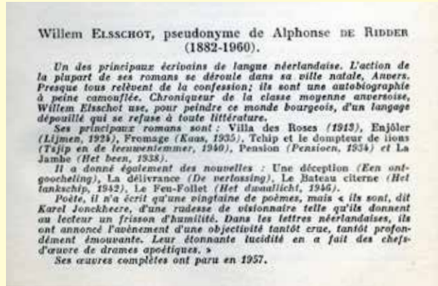

Willem Elsschot, pseudonyme de Alphonse de Ridder (1882-1960).

Un des principaux écrivains de langue néerlandaise. L'action de la plupart de ses romans se déroule dans sa ville natale, Anvers. Presque tous relèvent de la confession; ils sont une autobiographie à peine camouflée. Chroniqueur de la classe moyenne anversoise, Willem Elsschot use, pour peindre ce monde bourgeois, d'un langage dépouillé qui se refuse à toute littérature.

Ses principaux romans sont : Villa des Roses *(1913),* Enjôler *(Lijmen, 1924),* Fromage *(Kaas, 1935),* Tchip et le dompteur de lions *(Tsjip en de leeuwentemmer, 1940),* Pension *(Pensioen, 1934)* et La Jambe *(Het been, 1938).*

Il a donné également des nouvelles : Une déception *(Een ontgoocheling),* La délivrance *(De verlossing),* Le Bateau citerne *(Het tankschip, 1942),* Le Feu-Follet *(Het dwaallicht, 1946).*

Poète, il n'a écrit qu'une vingtaine de poèmes, mais « ils sont, dit Karel Jonckheere, d'une radesse de visionnaire telle qu'ils donnent au lecteur un frisson d'humilité. Dans les lettres néerlandaises, ils ont annoncé l'avènement d'une objectivité tantôt crue, tantôt profondément émouvante. Leur étonnante lucidité en a fait des chefs-d'œuvre de drames apoétiques. »

Ses œuvres complètes ont paru en 1957.

LEIDEN
UNIVERSITY PRESS

Leiden University Press brings scholarly knowledge to a global community of scholars and students. In keeping with Leiden University's commitment to develop, disseminate and apply academic knowledge, we support first-class scholarship in History & Archaeology, Middle Eastern and Islamic Studies, Asian Studies, Environmental Studies, Linguistics, Law, and Political Science whilst maintaining high editorial and design standards.

"We are committed to providing readers with books that offer reliable expertise and inspire and encourage informed debate"

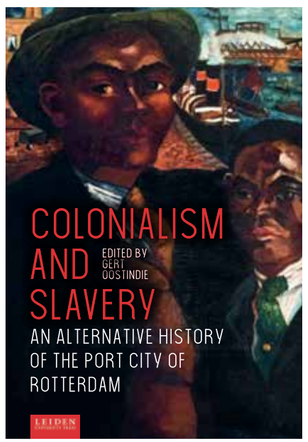

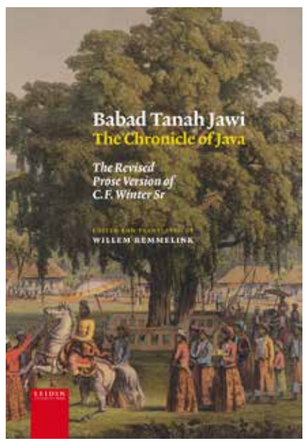

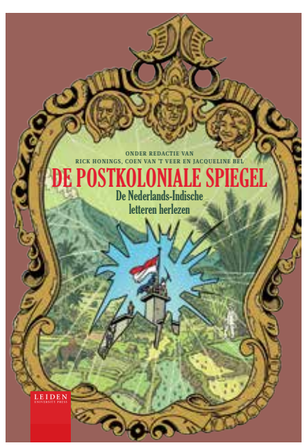

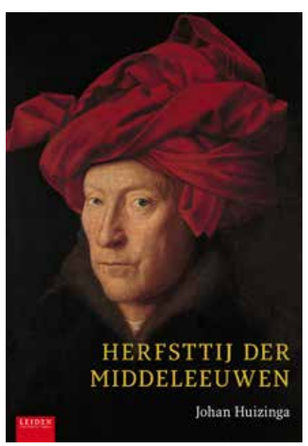

See our latest publications at www.lup.nl

In- en verkoop antiquarische boeken, prenten en decoratieve grafiek

Brede sortering:
- Geïllustreerde drukken (15-19e eeuw)
- Topografie
- Atlassen
- Reisboeken
- Oude kunstgrafiek
- Natuurlijke historie

Antiquariaat Plantijn

Ginnekenmarkt 5 • 4835 JC Breda
Tel. (076) 560 44 00 • Fax (0161) 49 27 94
sales@plantijnmaps.com • www.plantijnmaps.com

ARENBERG AUCTIONS

Collectables Veiling - Online Only

7 - 17 juli, 13u

Oude & Moderne Boeken

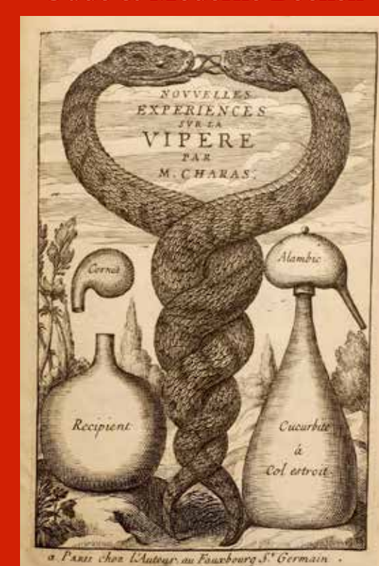

Wolstraat 19/2 1000 Brussel
info@arenbergauctions.com +32 (0) 2 544 10 55
www.arenbergauctions.com

[Uitgeverij] De Buitenkant
Schippersstraat 11
1011 AZ Amsterdam
jandjong@xs4all.nl

P. Pruimers, J.F. Heijbroek, Truusje Goedings, Jan Werner, Paul van Capelleveen, Frits Booy, en Aernout Borms

Eenmaal, andermaal !
Boekveilingen van enkele bijzondere Nederlandse collecties in de twintigste en vroeg-eenentwintigste eeuw

16,5 x 25 cm / 480 pagina's
rijk geïllustreerd
genaaid gebonden
ontwerp band: Frits Jonkers
ontwerp schutbladen: Hansje van Halem

ISBN 978 90 83052 15 2 / € 40

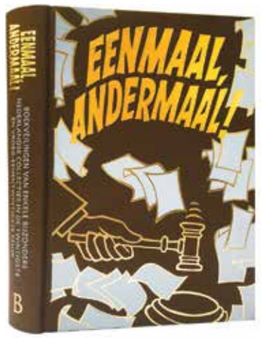

Deze uitgave verscheen ter gelegenheid van het 30-jarige jubileum van het Nederlands Gnootschap van Bibliofielen

Zie voor meer informatie www.uitgeverijdebuitenkant.nl

Geruisloos verdwenen uit de bibliotheekgeschiedenis
van Mark Deckers

Over het lot van de ontslagen Joodse bibliotheekmedewerkers

Boeken

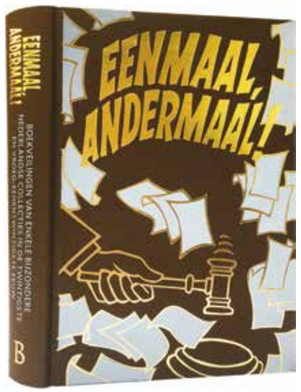

Eenmaal, andermaal! Boekveilingen van enkele bijzondere Nederlandse collecties in de twintigste en vroeg-eenentwintigse eeuw. Jubileumboek t.g.v. het dertigjarig bestaan van het Nederlands Genootschap van Bibliofielen
Samenstelling Peter Pruimers en Truusje Goedings. Amsterdam: De Buitenkant, 2021. 480 blz. Met illustraties. Linnen. € 50.00
ISBN: 978 90 83052 152.

Frank Rutten

Het Nederlands Genootschap van Bibliofielen houdt een chronologische consequentie aan bij de onderwerpen van zijn jubileumboeken. Tien jaar geleden presenteerde een vijftigtal leden topstukken uit hun verzamelingen in *Uit de schaduw*, vijf jaar later beschreef Paul van Capelleveen de voltooiing in *De complete verzameling. Notities over het einde van boekencollecties*. En nu zijn we, ter gelegenheid van het dertigjarig bestaan, bij de veiling gekomen, het onverbiddelijk eindpunt van veel bibliotheken, maar ook (laten we dat niet vergeten) de wieg van nieuwe verzamelingen.

Verzamelaar Bob Luza in zijn bibliotheek, Apollolaan 117, Amsterdam.

Het is een lijvig boekwerk geworden op zwaar papier, in een kloeke letter die ik nog zonder bril kan lezen, en in een spetterende band.

De titel: *Eenmaal, andermaal! Boekveilingen van enkele bijzondere Nederlandse collecties in de twintigste en vroeg-eenentwintigste eeuw*, doet het hartje sneller kloppen.

Maar zoals de samenstellers Truusje Goedings en Peter Pruimers vermelden, wordt de keuze van besproken veilingen bepaald door het bestaan van een veilingcatalogus, 'erkende kwaliteit en een zekere oorspronkelijkheid' en 'geïnspireerde onderzoekers' (!) die zich hierin wilden verdiepen. We hebben hier dus geen representatief overzicht in handen van de belangrijkste veilingen in de twintigste eeuw, als aanvulling op het werk van Piet Buijnsters. En dat is jammer.

Dat neemt niet weg dat de bijdragen goed inzicht geven in de persoon van de verzamelaar, zijn drijfveren (er komt maar één vrouw in voor), de neerslag daarvan in de verzameling, en een beschrijving van de veilingen (met opbrengsten!).

Peter Pruimers begint met veilingen van Six van Vromade tussen 1925 en 1930. Jan Willem Six is een vreemde eend in deze bijt, want hij heeft zelf nauwelijks een boek gekocht: zijn prachtige bibliotheek is hem via overerving komen aanwaaien. Uitvoerig bespreekt Pruimers de veilingen van al deze 'echte boeken', en hij doet iets heel instructiefs: hij vergelijkt de opbrengsten van een aantal boeken met de prijzen die ze nu "doen". Helaas wordt deze vergelijking in de volgende bijdragen maar sporadisch herhaald.

Het leven, werken en verzamelen van D.F. Scheurleer komen aan bod bij Freek Heijbroek. Terecht gaat diens aandacht vooral uit naar Scheurleers muziekbibliotheek. Maar die bibliotheek, en de instrumenten, werden en bloc verkocht aan het Rijk en de gemeente Den Haag. De vier Scheurleerveilingen in 1927 bevatten dus bijvangst. Maar wat een bijvangst! Onder andere Blaeus handgekleurde *Grooten Atlas*, 109 tekeningen van vader en zoon Willem van de Velde, en het twintigdelige *Historisch Verhael* van Nicolaas van Wassenaer en Barent Lampe.

Het artikel van Bas Hesselink over Bob Luza, zo wil je ze eigenlijk hebben. Persoonlijke herinneringen, sappige anecdotes, verborgen agenda's van de handel, verdwenen schatten. Hesselink heeft van jongsaf Bob Luza gekend (zo weet hij dat Luza als huisarts geen rekening aan patienten stuurde als hij een boek uit de kast mee mocht nemen), hij vertelt over zijn ervaringen als medewerker van Beijers met Luza, en na diens overlijden in 1980 over de perikelen rond de successie waar hij (Hesselink) met de neus bovenop stond. Omdat hij zelf een inventarisatie van de boeken had gemaakt, kon Hesselink zien dat bij de veiling, die in december 1981 bij Van Gendt werd gehouden, het nodige ontbrak. Van sommige titels ontbreekt nog steeds elk spoor.

Truusje Goedings schrijft – i.p.v. een veilingverslag – een biografie van de grote Anton Mensing, die vanaf 1900 tot zijn dood in 1936 directeur was van het veilinghuis Frederik Muller, en knoopt daar een analyse van zijn boekenbezit aan vast. Deze bijdrage is zo uitgebreid (108 bladzijden), dat ze het kader van de bundel te buiten gaat en als apart boekje uitgegeven zou moeten worden.

De overige bijdragen kan ik, gezien de ruimte, alleen kort aanstippen:

Jan Werner over de collectie Zaanse streekgeschiedenis van Gerrit Jan Honig, geveild in 1969. Paul van Capelleveen over de bibliofiele bibliotheek van P.N. van Eyck, geveild in 1972. Omdat tijdens deze veiling 'enkele overheidsinstellingen elkaar bij een aantal nummers als bezetenen hadden zitten opjagen' werd door de bibliotheken hierna afgesproken desiderata voor volgende veilingen bij een centraal punt aan te melden. Frits Booy over de bekende verzameling populaire literatuur van Michiel Buisman, die al in 1972 geveild werd, ver vóór Buismans dood in 1986. Aernout Borms draagt twee stukken bij: de kinderboeken van Mies Caljé-van Gulik, geveild in 1979, en een liefdevol portret van zijn grootvader Jan Borms. Bijzonder is in Borms' bibliotheek het Zuidnederlands accent. Nadeel is het ontbreken van een aparte veiling (en dus ook veilingverslag) hiervan. Peter Pruimers bespreekt de spetterende vogelboeken van J.G. van Marle, geveild bij Van Gendt in 1980. Clemens de Wolf besluit de bundel met een warm portret van Hans Eschauzier, weldoener van de KB, waaraan hij o.a. Werkmans *Chassidische Legenden* schonk. Omdat zijn verzameling 'fine printing' pas in 2008 werd geveild, moest de titel van deze jubileumuitgave wel de rare toevoeging 'en vroeg-eenentwintigste eeuw' krijgen.

Wanneer de redactie de touwtjes wat strakker in handen had gehouden, had dit een naslagwerk kunnen zijn. Nu is het een mooie bundel met zeer goed leesbare portretten van gedreven verzamelaars en hun boeken.

Laten we hopen dat in 2026 de volgende jubileumbundel van de Bibliofielen de titel krijgt: 'Uit het ei! Schatten van onze jonge leden.'

Annemiek Rens, Circe Henestrosa, Gannit Ankori, Toos Arends, Neja Kaiser en Rannit Pol, *Viva la Frida! Life and art of Frida Kahlo.*
Tweede druk. [Zwolle] WBOOKS/[Assen] Drents Museum, 2021. Linnen. 207 blz. € 29,95 ISBN 978 94 625 8458 7 (Nederlandse editie).

Melissa Bos

In de afgelopen donkere wintermaanden heeft het Drents Museum kleurrijke Mexicaanse kunstwerken in huis gehaald voor de tentoonstelling 'Viva la Frida! Life and art of Frida Kahlo.' Net als de tentoonstelling zelf, is ook de tentoonstellingscatalogus een lust voor het oog; de felroze omslag met goud, groen en blauw en twee zelfportretten van Kahlo trekt direct de aandacht. De eerste en laatste pagina's van het boek bevatten visueel interessante collages van elementen uit Kahlo's werk, waaronder een collage van boeken die over haar zijn verschenen, en brengen de lezer direct in de stemming. Zelfs aan de snee van het boek is

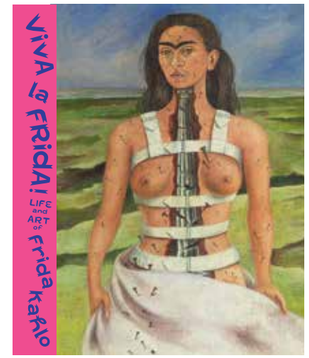

aandacht besteed. Deze is felroze en onthult twee verschillende kunstwerken tijdens het bladeren.

En ook de inhoud is de moeite waard. In de catalogus hebben zowel Nederlandse als internationale experts essays geschreven over drie onderwerpen: Kahlo's leven, haar kunst en haar navolging in latere tijden. De essays worden afgewisseld met uitleg over de objecten uit de tentoonstelling en met mooi vormgegeven tijdlijnen en overzichten. Voor degenen die zich voor het eerst verdiepen in Frida Kahlo, is het een aanrader om de tijdlijn als eerste te bekijken. Deze context ondersteunt het essay over haar leven en het begrijpen van haar levensverhaal is belangrijk om de symbolen in haar kunst te waarderen.

Frida Kahlo blijft boeien als mens en kunstenaar, omdat ze grote taboes doorbrak in haar schilderkunst. Ze schilderde veel zelfportretten, waarin ze onderwerpen aansneed als miskramen, genderidentiteit

en chronische pijn. Haar werk is gebaseerd op Mexicaanse en Europese voorbeelden – haar persoonlijke bibliotheek bevatte onder andere boeken over Rembrandt en Vincent van Gogh – maar ze ontwikkelde een volledig unieke beeldtaal, die de afgelopen veertig jaar veel navolging kreeg.

Wat deze catalogus bijzonder maakt, is dat niet alleen haar eigen werk, maar ook deze navolging zo uitgebreid behandeld wordt; niet alleen beeldende kunst wordt besproken, maar ook mode, muziek en populaire cultuur waarbij Kahlo als inspiratie diende. Wist u bijvoorbeeld dat de titel van de nummer 1-hit van Coldplay 'Viva la vida' gebaseerd is op een schilderij van Frida Kahlo? Een ander uniek onderdeel van deze catalogus is de kleding, sieraden en medische hulpmiddelen die getoond worden. De medische hulpmiddelen, die zij nodig had sinds een dramatisch busongeluk op haar achttiende, zijn vaak door Kahlo zelf versierd en beschilderd en worden zo unieke kunstobjecten. De lezer krijgt op deze manier een nog intiemere inkijk in het leven van Frida Kahlo, wat veel zegt, aangezien Kahlo in haar schilderkunst al regelmatig haar ziel bloot legt.

De inhoud van Kahlo's kunstwerken was vaak treurig, maar haar kleding was altijd kleurrijk en uitbundig. In die stijl is ook deze catalogus vormgegeven, in het oog springend door de kleurrijke vormgeving en inhoudelijk interessant en aangrijpend. Wie de tentoonstelling in het Drents Museum niet heeft kunnen bezoeken, krijgt met deze catalogus alsnog de kans het bijzondere samenspel tussen leven en werk van deze kunstenaar te bekijken. Wie wel geweest is, beleeft met deze catalogus de kleurrijke tentoonstelling steeds opnieuw.

Henk Slechte, *Laat me niet lachen! Spotbeeld van de Nederlandse geschiedenis, van 1570 tot nu*
Zutphen: Walburg Pers, 2022. Hardcover, gebonden, 317 blz., talrijke ills. in kleur en zwart-wit. € 29,99 ISBN 978 94 6249 711 5

Sytze van der Veen

Zoals de lezers van *De Boekenwereld* weten, komt Henk Slechte beslagen ten ijs in de spotprentenkunde. In 1987, voor zover ik kan nagaan, verscheen in dit tijdschrift zijn eerste 'cartonologische' publicatie, een artikel over de tekenaar Johan Braakensiek. In de loop der jaren schreef hij, ook in andere bladen, talrijke artikelen over makers en thema's uit de geschiedenis van de beeldsatire. Het was dan ook een goede gedachte van de Walburg Pers om deze kenner aan te zoeken als samensteller van de bundel *Laat me niet lachen!*, volgens de ondertitel een 'spotbeeld' van 450 jaar Nederlandse geschiedenis. Het resultaat mag gezien worden, zowel wat betreft de inhoud als de vorm – een degelijke, ouderwets gebonden uitgave behoort zo langzamerhand tot de uitzonderingen onder de boeken die in deze rubriek worden opgevoerd.

In zijn inleiding wijst de auteur op de voetangels en klemmen die de bloemlezer van satirische beelden belagen. Nu eens verzuipt hij in overdaad, dan weer gaat hij

gebukt onder schaarste. Het moge duidelijk zijn dat een anthologie van een kleine honderd spotprenten geen recht kan doen aan vierenhalve eeuw geschiedenis. De selectie is gebaseerd op het streven een breed en gevarieerd spectrum van tekenaars en thema's in beeld te brengen, wat uiteraard gepaard gaat met een zekere willekeur. De bundel moet dus niet worden opgevat als een poging om de canon van de vaderlandse geschiedenis zo volledig mogelijk te vertalen in spotprenten en karikaturen.

Voordat de eigenlijke satirische iconografie begint, geeft Slechte in het hoofdstuk 'De spottende verbeelding van de geschiedenis' een historische schets van de spotprent. De Romeinen kenden het fenomeen al, getuige een muurtekening van een gekruisigde figuur uit de tweede eeuw na Christus. Je zou zelfs kunnen beweren dat prehistorische rotstekeningen een voor ons onnavolgbare satirische inslag hebben, maar zulke uitingen zijn per definitie unicaten met een beperkte en plaatsgebonden werking. De spotprent streeft echter naar een zo groot mogelijk bereik, hij is opdringerig en wil door iedereen gezien worden. Hij woekert in de biotoop die zijn bakermat is: de publieke opinie waarvan hij een uiting is en die hij tegelijk in een parasitaire symbiose op de hak neemt. Het is dan ook niet verwonderlijk dat de eigenlijke geschiedenis van de beeldsatire begint met die van de boekdrukkunst. De spotprent gedijt bij zijn vermenigvuldiging en heeft in de loop der eeuwen gebruikgemaakt van alle druktechnieken die zich aandienden voor beeldmateriaal – houtsnede, kopergravure, steendruk, houtgravure, galvanotypie, lijncliché en digitaal aangestuurde offset.

Zo'n zestig jaar na de uitvinding van de boekdrukkunst kwam de Reformatie op gang, een chronologische opeenvolging die tevens een causale samenhang in zich bergt. Spotprenten behoorden tot de meest effectieve strijdmiddelen die de protestantse nieuwlichters konden inzetten om het katholieke monopolie op de godsdienstige waarheid af te breken. Vijf eeuwen na dato vergt het enige inspanning van de historische verbeelding om de iconoclastische en tegelijk bevrijdende kracht van een ridiculiserend

https://doi.org/10.5117/DBW2022.1.018.BOEK

plaatje van de paus te kunnen navoelen. Spot was heel vaak een vorm van propaganda, zoals Slechte duidelijk maakt – de klap die wordt uitgedeeld aan tegenstanders versterkt de saamhorigheid van medestanders. De invloed van spotprenten nam toe in evenredigheid met de oplagen van drukwerk en de fysieke uitbreiding van de publieke opinie. Dankzij de industrialisering van de grafische sector en de liberalisering van de samenleving – de afschaffing van het dagbladzegel – kon de spotprent in de tweede helft van de negentiende eeuw furore maken in kranten en tijdschriften, in een tijd dat steeds meer mensen zich mengden in het maatschappelijke debat. De spotprent floreerde ook in de twintigste eeuw, maar Slechte besluit zijn historisch exposé met een wat zorgelijk vooruitzicht voor de eenentwintigste. Politieke correctheid en godsdienstige onverdraagzaamheid leiden steeds vaker tot preventieve zelfcensuur bij redacties. Niet alleen in autocratische regimes staat de hekelvrijheid van spotprententekenaars onder druk, maar ook in democratische samenlevingen. Een publieke ruimte die het botsen van meningen en gevoelens vermijdt is de dood in de pot voor de spotprent, zonder controverse verliest hij zijn reden van bestaan. Het is een teken aan de wand dat de *New York Times* in 2019 overging tot het schrappen van spotprenten, na een rel over het vermeende antisemitische karakter van een tekening. Het angstvallig wegmoffelen van alles wat aanstoot kan geven komt de weerbaarheid van de democratie niet ten goede. Het leidt niet alleen tot verschraling van de publieke ruimte, maar vermindert ook de resistentie voor nepnieuws.

Na het inleidende hoofdstuk volgt een chronologische galerij van spotprenten, die is opgebouwd volgens een toegankelijk en overzichtelijk stramien. Elk hoofdstuk opent met de afbeelding van een prent en een korte toelichting op wat hij in beeld brengt. Omdat de prenten zijn gebonden aan een actualiteit die voor de meeste lezers niet meer herkenbaar is, resumeert de auteur in korte kaderteksten met een blauwe steunkleur de historische context. Ten slotte gaat hij in op de beeldtaal die in de prent is toegepast. De informatieve toelichtingen zijn zeer leesbaar en dragen wezenlijk bij aan de begrijpelijkheid van de prenten.

De opzet van het boek brengt met zich mee dat Slechte met grote stappen door de geschiedenis heen schrijdt. Hij begint met de Reformatie en is twintig prenten later al gevorderd tot stadhouder Willem V die in 1795 de benen neemt naar Engeland. Niettemin kom je in dat korte bestek veel te weten over de geschiedenis van de Republiek. Zes prenten later komt de grondwetsherziening van 1848 aan de orde, die zelf verrassend weinig spot heeft opgeleverd maar in de satirieke geschiedenis wel fungeert als het hek dat van de dam gaat. De daaropvolgende twintig prenten bestrijken de periode tussen 1850 en 1940 en zijn gemaakt door tekenaars die tot de groten van het vak behoren, zoals Jan Holswilder, Johan Braakensiek, Marius Bauer en Albert Hahn (sr. en jr.). Slechte heeft aan verschillende van deze prentkunstenaars eerdere artikelen gewijd en met name de jonggestorven, enigszins vergeten

'Ben jij wel een Ariër?' Prent van Albert Funke Küpper in *De Notenkraker*, 2-12-1933.

Holswilder is een van zijn favorieten. Ook voor deze hoofdstukken geldt dat de prenten de inzet vormen van bondige historiografische essays.

De laatste dertig prenten behandelen het tijdvak vanaf de Tweede Wereldoorlog tot op heden – hekkensluiter is een prent van Ruben Oppenheimer in *NRC Handelsblad* van 11 september 2021, over de moeizame formatie van het kabinet-Rutte IV: de heks Sigrid Kaag vliegt op haar bezemsteel af op spiegelende Twin Towers, symbolen van Ruttes dwangmatige vrolijkheid en gladgestrekenheid. De relatief uitvoerige doorloop naar het heden is een royale geste van de uitgever, want voor recente prenten moeten rechten worden betaald. Het boek wordt besloten met een kleine encyclopedie van de tekenaars van de afgebeelde prenten en een overzicht van de periodieken waarin deze oorspronkelijk zijn verschenen.

Laat me niet lachen! is met onmiskenbaar plezier geschreven door een auteur die van wanten weet. Slechte neemt de lezer bij de hand en voert hem/haar op levendige wijze door zijn prentengalerij. De beproefde formule van het praatje bij het plaatje is vakkundig uitgevoerd en werkt uitstekend, lering en vermaak gaan hand in hand en elke lezer steekt wel wat op van dit boek. De keuze van auteur en uitgever voor een nadrukkelijke doorloop naar het heden valt te begrijpen,

Abraham Kuyper wordt opgebracht wegens naaktloperij. Prent van Albert Hahn in *De Notenkraker*, 20-9-1911.

al zou ik het zelf niet erg gevonden hebben als de bloemlezing beperkt was gebleven tot het verleden. De illustraties in het inleidende hoofdstuk over de geschiedenis van de spotprent zijn tamelijk klein gezet, veelal met tekstomloop. Je zou willen dat het ruimer was opgemaakt, wat op het geheel van het boek hoogstens een katern zou hebben uitgemaakt. Prenten hebben nu eenmaal ruimte nodig om tot hun recht te komen. Bij de hoofdstukken over afzonderlijke spotprenten is gelukkig niet op ruimte beknibbeld, ze zijn afgebeeld op het formaat van een halve tot een hele pagina. Een paar van de oudste prenten zijn wat te donker afgedrukt, maar over de gehele linie is de beeldkwaliteit zeer acceptabel. Op p. 268 staat een penslippertje in verband met de toekenning van de Inktspotprijs aan Joep Bertrams, medewerker van *De Boekenwereld*: de aanslag op de *Charlie Hebdo* vond niet plaats in 2005, maar in 2015. Maar dat is muggenzifterij van een recensent die allang blij is een slakje te vinden waarop hij zout kan leggen. *Laat me niet lachen!* is een plezierig boek, dat ook de onwetende lezer op aangename wijze inwijdt in de rijke traditie van de Nederlandse spotprent.

Lotte Jensen (red.), *Crisis en catastrofe. De Nederlandse omgang met rampen in de lange negentiende eeuw.*
[Amsterdam: Amsterdam University Press, 2021]. 282 blz. €24,99 ISBN 978-90-48554423

Henk Slechte

Historici en sociale wetenschappers hebben veel belangstelling voor de geschiedenis van rampen en hun maatschappelijke verwerking, omdat hun invloed vaak blijvend is gebleken. Hoe Nederland in de negentiende eeuw omging met rampen en hoe die omgang zich ontwikkelde vertellen de bijdragen in deze bundel, die het resultaat is van een symposium in 2019. De auteurs beschrijven en analyseren de invloed van rampen op liefdadigheid en identiteit, maar ook de omgang ermee door overheden en vorsten, de berichtgeving erover in de media, de overblijfselen ervan in openbare en particuliere collecties, en de manier waarop en de redenen waarom rampen werden vastgelegd in beeld en literatuur.

Ruben Ros vertelt hoe de ramp zich ontwikkelde van lokaal tot nationaal. Volgens Erica Boersma trokken overheden zich in de achttiende eeuw het lot van de slachtoffers van stads- en dorpsrampen aan; zo inspecteerde stadhouder Willem IV in 1750 de wederopbouw van Bergen op Zoom na de Oostenrijkse Successieoorlog. Arti Ponsen beschrijft hoe voorwerpen in families de herinneringen aan rampen in een ver verleden levend houden.

Marita Mathijsen geeft een overzicht van het drukwerk dat vanaf het eind van de achttiende eeuw werd verspreid ten behoeve van de slachtoffers van rampen, maar ook voor andere gebeurtenissen die als rampzalig werden ervaren. Liefdadigheidsdrukwerk dus. Voorlopers zijn de nieuwjaarswensen waarmee nachtwachters en lantaarnopstekers al in de zeventiende eeuw langs de deuren gingen om aalmoezen op te halen. Een interessante vraag is of zulk drukwerk hielp een nationaal gevoel te scheppen, of alleen verscheen als men de ramp als nationaal beschouwde. Een mooi voorbeeld is de Leidse buskruitramp van 1807 met 151 doden, die als nationale ramp werd ervaren met als gevolg een landelijke explosie van liefdadigheidsdrukwerk. Deze Leidse ramp was zeker niet de enige grote calamiteit in de vroege negentiende eeuw. Wellicht dankte de buskruitramp in tegenstelling tot ander onheil zijn nationale odium aan het daadkrachtige en gulle optreden van koning Lodewijk Napoleon die hiermee voor velen echt koning van Nederland werd.

Van een andere maar ook boeiende orde is de Belgische Opstand van 1830. Die leidde tot nationale inzamelingsacties voor een gedenkteken voor de jonge luitenant Jan van Speijk die in Antwerpen zijn schip in de lucht liet vliegen voor het vaderland. Duidelijk is dat de meeste doelen eigenlijk lokaal waren, en het de omvang van de ramp en de inzet van de koning of de aanranding van de natie waren die een ramp nationaal maakten. Geld inzamelen voor gedenktekens was geen liefdadigheid, maar deed wel een beroep op de vrijgevigheid van de burger.

Interessant is ook dat nagenoeg iedere bekende schrijver uit de negentiende eeuw wel een of meer liefdadigheidsuitgaven op zijn naam heeft. Bijna alleen mannelijke schrijvers! Tot het midden van de eeuw was kritiek op bedeluitgaven 'not done', maar daarna kwam die er wel, op de esthetische en literaire kwaliteit, maar ook op de bedoelingen van de boekverkopers en uitgevers die ze verspreidden. Na 1860 droogde de stroom liefdadigheidsuitgaven op.

Bij iedere ramp hoorden ook rampliederen. Lotte Jensen analyseert zulke liederen op branden, scheepsrampen en buitenlandse catastrofes tussen 1755 en 1918. Die brachten het nieuws in versvorm sensationeel naar het zo breed mogelijke publiek. Voor de sensatie zorgde de manier waarop hartverscheurende taferelen op rijm waren gezet en 'gewone' helden ten tonele werden gevoerd, zoals kapitein Copp van de verbrande driemaster *De Kent,* die in 1825 als laatste van zijn schip sprong. Aan hem is een lied gewijd van maar liefst 63 coupletten.

Ook vorsten als koning Willem III en prins Hendrik die zich direct naar de plaats van het onheil hadden gespoed werden bezongen. Hun optreden bij rampen wordt beschreven door Fons Meijer, en is ook een onderwerp in de bijdrage van Ron Brand over de ramp met de Berlin bij Hoek van Holland in 1907, waarbij prins Hendrik effectief optrad.

Veel rampliederen hadden een morele of religieuze les, want menselijk wangedrag of Gods toorn werden vaak gezien als oorzaak van de ramp. Jan Willem Buisman vraagt zich dan ook af of onweer een ramp, een straf of een subliem schouwspel was. En omdat de liederen geld moesten opbrengen, deden sensationele details het goed. Tegelijk waren de liederen bindend, omdat ze uiting gaven aan een saamhorigheidsgevoel. Ze staken een lokale gemeenschap een hart onder de riem, maar deden dat ook nationaal, omdat de morele of religieuze lessen op het hele vaderland sloegen. Iedereen kon meetreuren. Dat gold voor de brand in de Amsterdamse Schouwburg in 1772, waarbij

achttien mensen omkwamen, maar ook voor de aardbeving op Martinique in 1839, die ongeveer 700 mensen het leven kostte. De Amsterdamse brand leverde drie 'treurzangen' op en de aardbeving op Martinique één. Jensen concludeert dat de teneur uiteindelijk nationaal was. Ze citeert de *Treurzang over de Elende van Lissabon, door de zwaare Aardbeving van den Eersten November 1755*: 'Ik hoop God wil ons Nederland voor zulk een ramp beware'.

Naarmate de eeuw vorderde werden kranten massamedia, met foto's van rampen. Ze wilden informeren én empathie voor de slachtoffers opwekken, maar waren ook niet vrij van sensatiezucht. Een interessant voorbeeld geeft Ron Brand in zijn al genoemde artikel over de scheepsramp met de Berlin. In Hoek van Holland zag de kade zwart van de verslaggevers, en kranten zetten voor het eerst foto's bij lange artikelen over de ramp. Brand noemt dit een doorbraak in de nieuwsvoorziening, en concludeert dat deze scheepsramp als eerste een wereldwijd bereik kreeg.

Ook rampen die ver weg gebeurden kregen in Nederland aandacht. Hans Beelen beschrijft de literaire verwerking van de rampzalige reis van zeven Hamburgse en zeven Nederlandse walvisvaarders die in 1777 bij Groenland schipbreuk leden. Daarbij kwamen honderden opvarenden om het leven. Dat in veertig jaar zeventien reisbeschrijvingen in vijf talen verschenen, laat het internationale karakter van de walvisvaart in de achttiende eeuw zien. Het verschil tussen de reisverslagen van de zeelui en de beschrijving door beroepsschrijvers is opvallend. Voor de walvisvaarders was de voorzienigheid Gods een belangrijke zingevende factor, in de door literatoren bewerkte verhalen valt in de achttiende eeuw het Verlichtingsdenken op, en een in 1818 bewerkte uitgave van een dagboek heeft een nationaal-moralistische strekking.

Alicia Schrikker en Sander Tetteroo beschrijven de reacties op natuurrampen in Nederlands-Indië, en Judith Bosnak en Rick Honings vergelijken de talloze Nederlandse en de Indonesische reacties op de Krakatauramp op West-Sumatra in 1883, waarbij tienduizenden mensen omkwamen. Het valt op dat in Nederlandse bronnen nauwelijks naar de ramp zelf verwezen wordt, behalve waar het gaat om ooggetuigenverslagen. Een uitzondering is Multatuli. Hij kende het land, probeerde de Indonesische slachtoffers een stem te geven, en vond dat de Nederlandse kranten de ramp dehumaniseerden. Deze bijdrage laat duidelijk de verschillen zien tussen de Nederlandse en de Indonesische teksten. De Nederlandse reacties lopen vooruit op de 'ethische politiek' in de vroege twintigste eeuw, en de Indonesische proberen primair de ramp te duiden en schromen niet het gedrag van de koloniale functionarissen te kritiseren. Er was een gedeelde rampspoed, maar daarmee werd zo verschillend omgegaan dat duidelijk was dat van toenaderingen tussen de twee culturen weinig sprake was.

Deze bundel is informatief voor wie geïnteresseerd is in de interessante ontwikkeling van doelmatig en thematisch drukwerk in de lange negentiende eeuw. De gedetailleerde verwijzingen in noten naar de bronnen en literatuur zijn nuttig voor verder onderzoek. Een index op personen en plaatsen had hem wel toegankelijker gemaakt!

Cornelis Bogerts (naar Pieter Barbiers), Toneel van de Amsterdamse Schouwburg bij het uitbreken van de brand, 1772. Rijksmuseum Amsterdam.

Personalia

Cornelis Jan Aarts werd uitgenodigd te spreken op het symposium 'De Staat van het Antiquariaat' ter gelegenheid van het afscheid van Stichting De KAN. Zijn praatje mocht tien minuten duren. Zijn onderwerp was 'Boekenjacht in het buitenland'. Maar hij bleek de invaller te zijn voor iemand die 'Elsschot verzamelen, vroeger en nu' als titel had bedacht. Die titel was in het officiële programma blijven staan. Nu had hij twee onderwerpen. Ook wilde hij graag een hulde brengen aan De KAN. Drie onderwerpen. Zijn tekst werd te lang. Een derde moest noodgedwongen worden geschrapt. Nog steeds waren er meer woorden dan tijd. Halverwege de lezing klonk het onverbiddelijke vonnis van Jack Bemelmans: 'Uw tijd is om. U kunt gaan.' Gelukkig bestaat *De Boekenwereld*. Alles wat geschrapt moest worden en alles wat niet mocht worden gezegd, kunt u nu lezen in dit prachtige blad.

Tommy van Avermaete werkt als vakreferent voor o.a. Frans, Engels, en Literatuurwetenschap bij de Universitaire Bibliotheken Leiden. Daarnaast is hij redacteur van de literaire tijdschriften *Terras* en *SKUT*, en werkt hij met Fyke Goorden aan een biografie van Jacq Vogelaar. Hij publiceerde essays over literatuur en theater in o.a. *Tijdschrift voor Slavische Literatuur, Filter. Tijdschrift voor vertalen,* de *Theaterkrant* en *Deus ex Machina*.

Bram Boers was docent klassieke talen aan het Amersfoorts gymnasium. Hij publiceerde in *Quaerendo*, *De Boekenwereld*, *Jaarboek Flehite* en *Hermeneus*. Sinds 2019 werkt hij als vrijwillig medewerker in de Athenaeumbibliotheek Deventer. Daar doet hij onderzoek naar de collectie van de Gelderse Academie.

Melissa Bos is in 2019 afgestudeerd bij de onderzoeksmaster Arts of the Netherlands en werkt sinds 2020 bij het Allard Pierson. Hier creëerde ze samen met conservator Jos van Waterschoot een tentoonstelling over Peter van Straaten en ontsluit ze archieven. Ze is gespecialiseerd in zeventiende-eeuwse kunst en is breed geïnteresseerd in diverse kunstvormen en periodes.

Berry Dongelmans is neerlandicus-boekhistoricus. Hij publiceert over diverse boekhistorische onderwerpen, waarbij met name de negentiende eeuw, leescultuur en jeugdliteratuur zijn belangstelling hebben. Hij is mede-auteur van *Stad van boeken. Handschrift en druk in Leiden 1260-2000* (Leiden 2008).

Erik-Jan Dros is werkzaam bij de Universitaire Bibliotheken Leiden als projectmedewerker binnen het project 'The Art of Reading in the Middle Ages'. Eerder was hij werkzaam als archiefmedewerker bij het Academisch Historisch Museum. Hij studeerde Geschiedenis en Book and Digital Media Studies aan de Universiteit Leiden.

J.F. Heijbroek is oud-conservator van het Rijksmuseum in Amsterdam. Hij publiceerde boeken en artikelen op (kunst)historisch gebied. In 2010 verscheen zijn biografie van Frits Lugt, waarvan in 2012 een Engelse editie uitkwam. In 2012 publiceerde hij (met Jessica Voeten) *Isaäc Israëls in Amsterdam* en in 2014 (met Erik Schmitz) *George Hendrik Breitner in Amsterdam*. Eind 2018 verscheen zijn boek *Rik Wouters in Amsterdam*, in 2021 gevolgd door *Liebermann in Amsterdam* en in datzelfde jaar *Amsterdam in aquarel en pastel 1850-1920*.

Bettina Heyder studeerde kunstgeschiedenis aan de Radboud Universiteit in Nijmegen. Gedurende haar studie ontwikkelde zij een voorliefde voor het oude boek, met name oude boekbanden. Naast haar master heeft zij de vakopleiding tot boekbinder in Hilversum afgerond. Na het afstuderen begin 2019 heeft zij voor een half jaar onder leiding van Rens Top (KB, nationale bibliotheek) boekbanden beschreven. Sinds december 2020 werkt zij voor de Universiteitsbibliotheek Utrecht bij de afdeling Collectiebeheer. Ook is zij lid van het Belgisch-Nederlands Bandengenootschap.

Paul Hoftijzer bekleedde tot zijn emeritaat de bijzondere leerstoel geschiedenis van het vroegmoderne Nederlandse boek vanwege de Dr. P.A. Tiele-Stichting aan de Universiteit Leiden. Zijn onderzoek richt zich onder andere op de internationale boekhandel van de Nederlandse Republiek en de geschiedenis van uitgeverij, boekhandel en boekenbezit te Leiden in de zeventiende en achttiende eeuw.

Rick Honings is neerlandicus en Scaliger-hoogleraar aan de Universiteit Leiden. Zijn onderzoek richt zich vooral op de negentiende-eeuwse Nederlandse en de Nederlands-Indische literatuur. Momenteel werkt hij met een team aan het NWO Vidi-onderzoeksproject *Voicing the Colony. Travelers in the Dutch East Indies, 1800-1945*. Hij is hoofdredacteur van *Indische Letteren*. www.rickhonings.nl.

Joseph Plateau grafisch ontwerpers is gevestigd in Amsterdam en bestaat sinds de oprichting in 1989 uit Eliane Beyer, Wouter van Eyck, Peter Kingma en Rolf Toxopeus. Het bureau heeft een grote verscheidenheid aan opdrachtgevers, van wie het merendeel afkomstig is uit sectoren als kunst, cultuur en beleid. Sinds 2012 verzorgt Joseph Plateau de vormgeving van *De Boekenwereld*.

Róman Kienjet is fotografie-catalogiseerder bij het Rijksprentenkabinet (Rijksmuseum Amsterdam). Hij behaalde achtereenvolgens zijn Bachelor aan de Koninklijke academie van Beeldende Kunsten in Den Haag (2015) en zijn Master aan de Universiteit Utrecht (2019). Kienjet schrijft regelmatig over zowel moderne, hedendaagse als negentiende-eeuwse fotografie.

Kasper van Ommen is conservator Oude drukken en bibliofiele uitgaven en coördinator van Het Scaliger Instituut van de Universitaire Bibliotheken Leiden. Hij publiceert regelmatig over de bijzondere collecties van de Universitaire Bibliotheken Leiden.

Fleur Praal promoveerde in 2020 met een proefschrift over de rol van de uitgeverij voor de geesteswetenschappen in het huidige turbulente tijdperk van de overgang van papieren naar digitale teksten. Ze werkt in Leiden als Universitair Docent bij de opleiding Book and Digital Media Studies.

Lukas Reddemann studeerde Latijn, Geschiedenis en Klassieke Culturen aan de Universiteiten van Münster en Toulouse. Sinds 2018 is hij als onderzoeker verbonden aan het Seminarie voor Latijnse filologie van de Middeleeuwen en de Vroegmoderne tijd aan de Universiteit van Münster. Zijn onderzoek richt zich op Latijnse literatuur in de zestiende en zeventiende eeuw, met bijzondere belangstelling voor de klassieke traditie, boekgeschiedenis en het Nederlandse humanisme. In zijn promotieonderzoek richt hij zich op de 'Republiekjes' die door Elzevier werden uitgegeven.

Frank Rutten werkt sinds 1976 in het antiquariaat en is sinds 2013 eigenaar van Antiquariaat Brinkman te Amsterdam.

Henk Slechte is historicus en publicist. Hij was directeur van Gemeentemusea Deventer, hoofd collecties van het Maritiem Museum Rotterdam en gastconservator bij het Dordrechts Museum. Hij publiceert over lokaal-, economisch- en kunsthistorische onderwerpen. In *De Boekenwereld* heeft hij artikelen gepubliceerd over makers van politieke prenten, bijzondere en onbekende bibliotheken en verzamelingen van prenten en boeken. In 2019 verscheen van hem het boek *Vis in Beeld* over het overdrachtelijk gebruik van de vis in de kunst en in 2022 *Laat me niet lachen! Spotbeeld van de Nederlandse geschiedenis, van 1570 tot nu*.

Marja Smolenaars werkt bij de afdeling Documentverwerking van de Koninklijke Bibliotheek te Den Haag, o.a. als redacteur van de STCN. Ze werkt en doet geregeld onderzoek in andere bibliotheken, niet alleen in Nederland, maar ook in het buitenland. Haar belangstelling gaat vooral, maar niet uitsluitend, uit naar de Engels-Nederlandse boekhandelsbetrekkingen in de vroegmoderne tijd en ze werkt aan een dissertatie over de Londense boekhandelaar en uitgever Samuel Smith die rond 1700 veel contact had met Nederlandse collega's.

Sytze van der Veen is historicus. Hij promoveerde op een *Spaanse Groninger in Marokko. De levens van Johan Willem Ripperda* (2007), de biografie van een opmerkelijke avonturier uit de achttiende eeuw.

Rietje van Vliet ontving voor haar proefschrift *Elie Luzac (1721-1796). Boekverkoper van de Verlichting* (2005) de Menno Hertzberger Prijs. Zij publiceert over broodschrijvers, boekverkopers en uitgevers uit de achttiende eeuw. Verder is ze projectleider van de Encyclopedie van Nederlandstalige Tijdschriften (ent1815.nl) en hoofd-/eindredacteur van *Accolade* en de *Mededelingen van de Stichting Jacob Campo Weyerman*.

Arnoud Vrolijk is *Interpres Legati Warneriani* en conservator Oosterse Handschriften & Oude Drukken bij de Universitaire Bibliotheken Leiden. Hij publiceert regelmatig over de geschiedenis van de Nederlandse oriëntalistiek en de Leidse oosterse collecties. Zijn meest recente monografie (samen met Richard van Leeuwen) is *The Thousand and One Nights and Orientalism in the Dutch Republic, 1700-1800. Antoine Galland, Ghisbert Cuper and Gilbert de Flines* (2019).

Colofon

De Boekenwereld. Blad voor bijzondere collecties
38e jaargang nummer 1, juni 2022

Redactie
Marieke van Delft, Maartje De Wilde, Esther van Gelder, J.F. Heijbroek, Henrike Hövelmann, Hans Mulder, Kasper van Ommen, Jan Robert, Nick ter Wal, Jos van Waterschoot en Sylvia van Zanen (eindredactie)

Redactie Universitaire Bibliotheken Leiden
Paul Hoftijzer en Kasper van Ommen

Redactiesecretariaat
Redactie *De Boekenwereld*, p/a Benedictijnenlaan 1, 2408 KE Alphen aan den Rijn
e-mailadres: deboekenwereld@aup.nl

Vaste medewerkers
J.A. Brongers, J. Bertrams, J. van Eesteren, H.W. Gianotten, G. Groeneveld, H. Hafkamp, J.J. Heij, P.G. Hoftijzer, F.A. Janssen, L. Kuitert, F.W. Kuyper, E. Kwant, O.S. Lankhorst, Th. Laurentius, R.J.A. te Rijdt, J. Schaeps, C.H. Slechte, G. Verbraak, S. van der Veen, I.A.M. Verheul

De Boekenwereld. Blad voor bijzondere collecties
verschijnt vier maal per jaar. Abonnementen gaan in met het eerste nummer van de lopende jaargang. Abonnementsprijs per jaargang €41,50 of €51,50 (buiten Nederland).
Een studentenabonnement kost €31,50 (onder opgave van opleiding en collegekaartnummer). Vrienden van de Bijzondere Collecties van de UvA ontvangen een korting van 25% op de abonnementsprijs (€13,50 ipv. €41,50). Losse nummers kosten €13,50.
Abonneren, opzeggen en adreswijzigingen in Nederland: Abonnementenland, Postbus 20, 1910 AA Uitgeest, tel. 0251 - 257924, www.bladenbox.nl voor abonneren of www.aboland.nl voor adreswijzigingen en opzeggingen.
Voor België: Abonnementenland, Ambachtenlaan 21 Unit 2A, 3001 Heverlee, tel. 028 - 085523, www.bladenbox.be voor abonneren of www.aboland.be voor adreswijzigingen en opzeggingen.

Opzeggingen moeten minstens 8 weken voor de afloop van de abonnementsperiode binnen zijn. Prijswijzigingen voorbehouden.

Aanwijzingen voor kopij
Bijdragen kunt u per e-mail aanleveren bij het redactiesecretariaat. Rechtenvrije illustraties dienen door de auteur te worden aangeleverd, voorzien van onderschriften. Gaarne de voorkeurplaats voor illustraties in de marge van de tekst aangeven met nummers. Uitgebreide richtlijnen zijn te verkrijgen bij het redactiesecretariaat.

Advertenties
Voor advertenties neemt u contact op met de uitgever.

De Boekenwereld is een uitgave van Amsterdam University Press en Stichting De Boekenwereld in samenwerking met het Allard Pierson | De Collecties van de Universiteit van Amsterdam, de KB, nationale bibliotheek, Den Haag, de Universitaire Bibliotheken Leiden en uit Antwerpen de Erfgoedbibliotheek Hendrik Conscience, het Letterenhuis, het Museum Plantin-Moretus en de Universiteitsbibliotheek Antwerpen.

Nr. 38/1 is een coprodructie met de Universitaire Bibliotheken Leiden.
Alle afbeeldingen op de pagina's 2-57, tenzij anders aangegeven: Universitaire Bibliotheken Leiden.

Amsterdam University Press | Nieuwe Prinsengracht 89 | 1018 VR Amsterdam
Tel. +31 (0)20 – 420 00 50 | journals@aup.nl | www.aup.nl | www.aup-online.com

Amsterdam University Press

Universiteit Leiden

Vormgeving
Joseph Plateau, Amsterdam

Drukwerk
Wilco, Amersfoort

Niets uit deze uitgave mag worden verveelvoudigd en/of openbaar worden gemaakt door middel van druk, film, fotokopie of welke andere wijze dan ook zonder voorafgaande schriftelijke toestemming van redactie en uitgever. Uitgever en redactie zijn niet verantwoordelijk voor ondertekende artikelen.

De Boekenwereld heeft ernaar gestreefd de rechten van de illustraties volgens wettelijke bepalingen te regelen. Degenen die desondanks menen rechten te kunnen doen gelden, kunnen zich tot het redactiesecretariaat wenden.

Van de werken van beeldend kunstenaars, aangesloten bij een cisac-organisatie zijn de publicatierechten geregeld met Pictoright te Amsterdam.

© 2022, c/o Pictoright te Amsterdam

Verlucht getijdenboek van Viglius van Aytta (1507-1577)

Verlucht getijdenboek gebruik Utrecht, 15de eeuw

Complete set 'singeries' Van der Borcht (naar Bruegel)

Middelnederlandse handschriften

VOC-collectie (o.a. Commelin, Hartgers)

VOLGENDE VEILING
30 SEPTEMBER & 1 OKTOBER 2022

Contacteer ons vrijblijvend indien u belangrijke werken wenst te verkopen:
+32 478 99 55 25
auctions.vandewiele@proximus.be

VEILINGEN

VAN DE WIELE

GETIJDENBOEKEN, INCUNABELEN, GRAFIEK EN SCHILDERIJEN

www.marcvandewiele.com

Promoties en ‘dissertaties’

Willem G. Doornbos

Promotie, gravure van O. Veralby, in: Klikspaan, *Studentenleven*, 1844. Alle afbeeldingen bij dit artikel: Particuliere collectie.

Kavel 1414 deed mijn hart sneller kloppen. Tezamen met twee andere mooie banden werd een ‘dissertatie’ in prachtband aangeboden die slechts de titelpagina bevatte van het proefschrift van Willem Brouwer Bosch (Leiden 1780), aangevuld met bladmuziek en wat lege pagina’s. De veilinghouder suggereerde dat dit een model van een boekbinder of -handelaar was. Maar dat is het dus niet!

Dissertaties hebben mijn belangstelling en dat werd bieden, maar helaas. Mijn bod kwam niet bij het veilinghuis aan en zal nu wel ergens in de digitale wereld rondzwerven.[1] Het verhaal over promoties, ‘dissertaties’ en de ontknoping – wat het dan wel was – volgt hieronder.

Promoties

Na veel gezwoeg is het dan zover. De studie is afgerond en het examen gehaald. Nu desgewenst nog de dissertatie schrijven en dan promoveren. Dat schrijven gebeurde niet altijd door de promovendus zelf: in de achttiende eeuw werd dit ook wel eens verricht door derden.[2] Lang niet iedereen promoveerde bovendien met een dissertatie; tot 19 december 1764 kon men op stellingen promoveren. Vanwege een proefschrift met een polemische strekking werd dit in Groningen toen verboden.[3] Dit werd in de negentiende eeuw teruggedraaid: van 1840 tot 1876 en na 1895 konden juristen weer op stellingen promoveren. Van de 218 promoties in de rechtswetenschap tussen 1896 en 1913 waren er slechts 20 op basis van een dissertatie.[4] Overigens werden van de gehele oplage aan gedrukte stellingen ook enkele in een mooi bandje gestoken, zoals dat ook met dissertaties gebruikelijk was.

Het aantal promovendi fluctueerde nogal in de afgelopen eeuwen. In Groningen, in de periodes 1795-1804 en 1805-1815, waren dat er respectievelijk 0 en 10.[5] En niet alle faculteiten leverden promovendi af; zo zijn promoties van predikanten zeldzaam.[6]

Omstreeks 1840 beschrijft Klikspaan de gang van zaken rondom een promotie in Leiden.[7] Er moet een heleboel worden geregeld. De gang van zaken zal niet veel afwijken van wat in de andere universiteitssteden gebeurde. Zijn relaas wordt hier wat nader uitgewerkt, met aanvullende gegevens uit andere bronnen.

De boekhandelaar en -binder

In de eerste plaats moest er natuurlijk zorg gedragen worden voor het laten drukken en binden van de dissertatie. Boekhandelaars waren de schakel tussen de promovendus enerzijds, en de drukkerij en binderij anderzijds. Sommige zaken hadden zich daarin gespecialiseerd. Zo legde C.A. Spin & Zn. te Amsterdam zich toe op het drukken en Loeber te Leiden op het binden van dissertaties.[8] Een mooi voorbeeld hiervan zijn de verrichtingen van boekhandelaar W.J. van Haagen, die tussen 1843 en 1848 in de stad Groningen actief

Etiket boekbinderij J.A. Loeber te Leiden 1854.

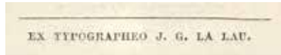

Impressum van J.G. La Lau op de titelpagina van I. Reynvaan, *Quaestiones ex lege 27 decemb. 1817, de tributo hereditario*. Leiden 1855.

was; hij bemiddelde zo’n 25 keer bij het tot stand komen van een dissertatie.[9]

De vaste boekverkoper, degene waar de student jarenlang zijn materiaal op rekening had gekocht, kreeg dus de bemiddelende rol. Deze had (meestal) een lijntje uitstaan naar één drukker. In de universiteitssteden had men in de regel ruim keus. Na de drukproef en revisie werd het definitief op de pers gelegd. Daarbij moest worden beslist hoeveel exemplaren op goed en hoeveel op minder goed papier (‘koffij- of pedellenpapier’) werden gedrukt. Klikspaan noemt geen oplagecijfers.

Gelukkig zijn deze uit andere bronnen wel bekend. De 500 exemplaren van de medische dissertatie (Leiden 1753) bestemd voor Wouter van Doeveren waren bijvoorbeeld als volgt verdeeld: (50 goed papier en verguld op snee, 150 marmer en verguld op snee), 300 in marmer. Hier is geen sprake van prachtbanden, alleen van een omslag van marmerpapier.[10] Volgens de boekhandelsadministratie van Van Haagen ligt de oplage in Groningen omstreeks 1845 tussen de 300 en 400 exemplaren.[11]

Familie en vrienden

Hierboven, bij Van Doeveren, kwam de uitvoering van het drukwerk al even ter sprake. Na de drukker komt de boekbinder in beeld. Dan volgen wederom hoofdbrekens voor de promovendus, want er moest worden gekozen uit verschillende bandensoorten, en besloten voor wie welk type band bestemd was. Klikspaan noemt vijf hele banden (dit zal in rood marokijn zijn) en wel voor zijn ouders, voor Willem II, voor de twee paranimfen en natuurlijk het exemplaar voor de promovendus zelf. Deze vijf zullen geheid zijn voorzien van goud op snee. De professoren kregen exemplaren in halve banden (dit zal in half rood marokijn zijn).’t Is maar een bescheiden opgave van Klikspaan! Wat betreft de bandkeuze in Groningen was er tussen 1843 en 1848 sprake van Engels linnen (toen een vrij nieuw fenomeen), kartonnage en wit satijn.[12] En dan nog zijn de zorgen van de promovendus volgens Klikspaan niet voorbij: is het bindwerk wel op tijd klaar? Of komt er weer een kink in de kabel? Dertig bandjes moest Loeber binden, en die was daar niet zo snel mee.

Nadat de paranimfen de uitdeellijsten hadden samengesteld, zo meldt Klikspaan, zaten zij samen met de promovendus de hele dag in de promotiekoets: dissertaties rondbrengen. Alle in aanmerking komende professoren werden aangedaan, en vervolgens ook de burgers. Dit kwam nogal nauw, zo mocht de vriend van de vader niet worden overgeslagen, waarom wordt niet gezegd, maar hij heeft in elk geval recht op een dissertatie.

‘Zeker gedrukt bij La Lau, die drukt tegenwoordig bijna alle specimina’, merkt een van de professoren op over de hem aangeboden dissertatie. Of dit echt zo is moet nader worden onderzocht, mijns inziens waren veel meer drukkers in Leiden actief dan door de professor werd gesuggereerd.[13] En zo werken de promovendus en paranimfen een lange lijst door.

Promotie en het burgerleven

Op de promotiedag wordt wederom de koets besteld en ergens tussen 9.00 en 17.00 volgt de de verdediging tegen de heren professoren, natuurlijk voor een volle zaal met familie en belangstellenden erbij. Als de bul binnen is (die wordt voor een fooi door de pedel overhandigd) kan het promotiefeest beginnen. Klikspaan noemt een getal van zestien gasten, maar dat zal per feest sterk verschild hebben. Voor de promotiepartij van mr. C.A. Star Numan (Leiden 1911) worden ruim dertig gasten genoemd.[14] Dr. W. Bouwman komt enkele jaren eerder niet verder dan twaalf gasten (Groningen 1896).[15]

Elke universiteitsstad had haar eigen etablissementen waar promotiesoupers werden gehouden. In Groningen gebeurde dat aan het eind van de negentiende eeuw bijvoorbeeld bij Willems in de Heerestraat en in de voorheen vermaarde Toelast.[16]

Van foto’s is bij Klikspaan natuurlijk nog geen sprake, pas in de loop van de tweede helft van de negentiende eeuw kwam dat in zwang. Van dat medium werd dan ook gretig gebruik gemaakt. Evenmin is er al sprake van promotieplaten (veelal gekleurde litho’s voorzien van de handtekeningen van de deelnemers aan het promotie-etentje) . Dat is een gebruik dat naar mijn idee vanaf omstreeks 1875 steeds vaker voorkomt en tot de Eerste Wereldoorlog standhoudt.[17]

Dan komt de rekening! Een promotie kost wat de beurs toelaat, aldus Klikspaan, die verder geen bedragen noemt. Dat promoveren een dure aangelegenheid kon (en kan!) zijn, bewijst de promotie in 1800 van Jan Veldtman, die maar liefst *f* 790,- moest kosten.[18] Te Utrecht in 1778 bedroeg het drukken

Promotie met koets van Jan Bergsma. Kabinetfoto I.G. Kramer, Groningen 1887.

Opdracht in de dissertatie van Van Rossem, gedateerd op de dag van de promotie: 10 juli 1889.

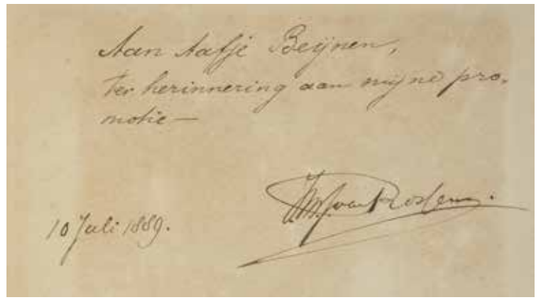

Dissertatieband van Van Rossem, *Over de berechting van geschillen tusschen patroons en werklieden.* Rotterdam 1889. Privé-collectie. *gekoppeld aan*

Titelpagina van de dissertatie van Van Rossem, *Over de berechting van geschillen tusschen patroons en werklieden.* Rotterdam 1889.

Titelpagina van J. Stinde, *De familie Buchholz* (Utrecht 1886) in de dissertatie van Van Rossem. Rotterdam 1889.

en innaaien van 't dispuut *f*57-16. Ook worden nog nog enkele specifieke kosten opgesomd: zo ontving de knecht van de drukker *f*3,- en de pedel voor de bul *f*5-5-0. Voor de promotie zelf was een bedrag van *f*102,- beschikbaar.[19] Het uitgavepatroon kan dus sterk fluctueren.

Ten slotte, huiver, huiver, wordt het studentenleven vaarwel gezegd en lonkt het burgerleven. Door Klikspaan wordt een vriend opgevoerd die voor een medische functie in aanmerking komt te… Winschoten. Aan het eind van de wereld, dus.

'Dissertaties'

Hoe zit het nu met de 'dissertatie' in kavel 1414? De veilinghouder tastte in het duister wat de functie van het boek en de inhoud ervan betrof. Literatuur over proefschriften en de activiteiten daaromheen, zoals hierboven beschreven, leverde geen aanwijzingen op.

Het zijn de objecten zelf die het antwoord moeten verschaffen. Er zijn nog drie soortgelijke voorbeelden bekend, verspreid over Nederland (Groningen, Leiden en Utrecht) ontstaan, alle uit de negentiende eeuw (zie kader). Bij alle drie zit voorin de titelpagina van de promotie, gevolgd door een compleet ander boek. Eén enkel exemplaar zou de indruk kunnen wekken van een 'misdruk', maar drie van dergelijke 'misdrukken' is zeer onwaarschijnlijk. Nadere bestudering van de exemplaren leidt dan ook tot een geheel andere conclusie.

Zo nu en dan werd er namelijk aan het vrouwelijk geslacht gedacht. Zusters, vriendinnen en een eventuele geliefde zaten natuurlijk niet te wachten op een saaie medische of juridische uiteenzetting. Ter herinnering aan de promotie werd daarom een speciaal boek samengesteld uit een klein deel van de dissertatie (de titelpagina, eventueel ook de stellingen) en een leesboek. De 'dissertatie' uit 1889 van Van Rossem (het Utrechtse exemplaar) bevestigt dit expliciet door een inscriptie in het boek: 'Aan Aafje Beijnen. Ter herinnering aan mijne promotie 10 juli 1889. I.M.J. van Rossem.' Wat hun onderlinge relatie was? Van Rossem trouwde pas in 1902 en toen niet met Aafje, ze zal dus niet zijn verloofde zijn geweest, of het moet uitgeraakt zijn voor het tot een huwelijk kwam.

De exemplaren van Utrecht en Leiden zien er uit als een echt proefschrift. In dat van Groningen, een 'coffee table book', is voorin de titelpagina ingeplakt van de dissertatie van D.R. de Marees van Swinderen, op groot papier gedrukt. Het doel van de 'dissertatie' in kavel 1414 zal niet veel anders zijn geweest. Een prachtige band met titelpagina van de promotie, gevolgd door muziek en met ruimte om aantekeningen te maken, bestemd voor een dame.

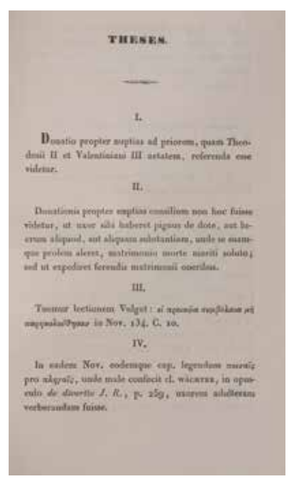

Titelpagina van de dissertatie van Keuchenius, *Disputatio juridica inauguralis de donationibus propter nuptias romanis.* Dordrecht 1842. Privé-collectie.

Titelpagina van Nicolaas Beets, *Guy de Vlaming* (Haarlem 1837) in de dissertatie van Keuchenius. Dordrecht 1842.

De theses van de dissertatie van Keuchenius, die achterin het boek gebonden zijn.

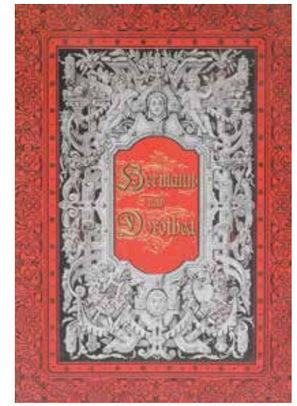

Boekband in rood linnen van Goethe's *Hermann und Dorothea* (Berlijn 1884), waarin de titelpagina van de dissertatie van De Marees van Swinderen (Groningen 1886) is geplakt. Privé-collectie.

Titelpagina van de dissertatie van D.R. de Marees van Swinderen (Berlijn 1884), gedrukt op groot papier, geplaatst voor Goethe's *Hermann und Dorothea.*

Epiloog

Dissertaties komen voor in diverse verschijningsvormen (ingenaaid, gebonden in leer, fluweel, satijn, enz.), waarbij de keuze voor een bepaalde bindwijze sterk afhankelijk was van de financiële positie van de promovendus. Over dissertaties is veel geschreven, maar de hier beschreven afwijkende vorm is zo goed als onbekend. Deze extra attentie voor het vrouwelijk geslacht komen wij bij alle Nederlandse universiteiten tegen, maar alhoewel er duizenden dissertaties zijn gepubliceerd, zien we een dergelijke speciale gift maar zeer sporadisch.[20] In dit licht moeten wij ook de dissertatieband in kavel 1414 zien: een herinneringscadeau voor 's mans meisje of zuster? Het betreft in ieder geval een zeer vroeg voorbeeld, uit het eind van de achttiende eeuw!

Beschrijvend overzicht van de drie promotie-attenties

L.W.C. Keuchenius, *De donationibus propter nupitas romanis.* Dissertatie Leiden 1842. Dordrecht: H. Lagerwey, 1842.

Groen linnen in blind en goud bestempeld. Boekblok goud op snee. Voorin de titelpagina, met opdracht en achterin de theses op roze papier gedrukt. Meegebonden boek: Nicolaas Beets, *Guy de Vlaming.* Haarlem 1837.

D.R. de Marees van Swinderen, *De Fransche wetten van 27 mei en 14 aug. 1885.* Dissertatie Groningen 1886. Groningen: J.B. Huber,1886.

Uitgeversband in rood linnen in goud, zilver en zwart bestempeld, van: Arthur Freiherr von Bamberg, *Goethe's Hermann und Dorothea* mit acht Bildern […] Zehnte Auflage. Berlijn 1884. Boekblok goud op snee.

Voorin is de titelpagina van de dissertatie op groot papier gedrukt ingeplakt.

I.M.J. van Rossem, *Over de berechting van geschillen tusschen patroons en werklieden.* Dissertatie Utrecht 1889. Rotterdam: Wed. F.G. Mortelmans, 1889.

Groen linnen in goud en zwart bestempeld. Boekblok goud op snee. Meegebonden boek: Julius Stinde, *De Familie Bucholz.* Utrecht 1886.

Noten

1 Arenberg Auctions. Brussel 11 en 12 december 2020, kavel 1414:1 Richly gold-tooled burgundy leather, covers with two rectangular frames of large gilt ornamental borders, the central frame with gilt floral corner pieces surrounding inlaid olive green leather with a large central ornament, gold-decorated spine with 5 raised bands, gilt decorated border sides, a.e.g., decorative ('dominoté') endpapers (corners sl. rubbed or bumped). This binding is made by the Leiden First Dissertation Bindery (1766 - ca. 1800?), the most important 18th-c. Leiden luxury bindery. Contents: initial (2) and final (1) leaves only of Willem Brouwer Bosch - Dissertatio medica inauguralis de monstris […]. Leiden, A.&J. Honkoop, 1780. Lge 4to. The binding is filled up with 24 ff. of music paper (12 blank 5-line staves). Was this a binder's or bookseller's show binding?

2 S. Peschar, 'Regentenzoons en homines novi. De "academisering" van de Groningse magistraat in de 18e en 19e eeuw', *Historisch Jaarboek Groningen* 2018, p. 66.

3 J. Lindeboom, *Frederik Adolf van der Marck. Een achttiende-eeuwsch leeraar van het natuurrecht.* 's-Gravenhage 1947, p. 27.

4 *Academia Groningana MDCXIV-MCMXIV. Gedenkboek ter gelegenheid van het derde eeuwfeest der universiteit te Groningen, uitgegeven in opdracht van den academischen senaat.* Groningen 1914, p. 202.

5 A.H. Huussen jr. (red.), *Onderwijs en onderzoek. Studie en wetenschap aan de Academie van Groningen in de 17e en 18e eeuw.* Groningen 2003, p. 268.

6 S. Zijlstra, *Het geleerde Friesland - een mythe? Universiteit en maatschappij in Friesland en Stad en Lande ca. 1380-1650.* Leeuwarden 1996, p. 133.

7 Klikspaan [pseud. Johannes Kneppelhout], *Studentenleven*, met platen van O. Veralby [pseud. Alexander Ver Huell]. Augustus 1841 - Februarij 1844. Leiden 1844.

8 Respectievelijk J.W. Enschedé, *De boek- en handelsdrukkerij C.A. Spin & zoon te Amsterdam 1819-1919. Gedenkboek bij haar honderdjarig bestaan.* Amsterdam 1919, p. 67 e.v. en J. Bos e.a. (red.), *Een oud Boeck is oud Goud. Studies over bijzondere werken bij het afscheid van Ad Leerintveld als conservator moderne handschriften van de Koninklijke Bibliotheek.* Den Haag/ Amsterdam 2017, p. 263.

9 W.G. Doornbos, 'Dissertatiebanden van de Groninger Universiteit', *Stad & Lande* 23 (2014) nr. 4, p. 27.

10 P. van der Zwaag, *Wouter van Doeveren. 1730-1783. Leven en werken van een 18e eeuws hoogleraar in de geneeskunde.* Diss. VU Amsterdam. Assen 1970, p. 16 e.v.

11 Doornbos, 'Dissertatiebanden', p. 27.

12 Doornbos, 'Dissertatiebanden', p. 27.

13 Een eerste inventarisatie van gecatalogiseerde dissertaties in Worldcat lijkt dit beeld niet te bevestigen: van Johannes Gerard La Lau is slechts een handvol dissertaties bekend. Drukkers als H.W. Hazenberg, J.W. van Leeuwen en J.H. Gebhard lijken een veel groter deel van de dissertatiemarkt in handen gehad te hebben in de periode 1835-1845.

14 *Promotieplaat* Mr. C.A. Star Numan. Leiden 1911. In partikulier bezit.

15 *Promotieplaat* Dr. W. Bouwman. Groningen 1896. In partikulier bezit.

16 H.A. Bakker, *Pieter Jelles Troelstra aan de Groningse Universiteit 1882-1888.* Groningen 1988, p. 45; C.Th. Smit Sibinga (red.), *De Groote Sociëteit te Groningen 1765-2015. Sociaal-maatschappelijke betekenis en bijdrage. 250 jaar hic cedunt verbis arma togaeque simul.* Groningen 2015, p. 117.

17 Zie voor zestiende- en zeventiende-eeuwse *varianten*, eveneens promotieprenten genoemd: A. Vrijdag, 'Ingeprent. Vondsten uit "Het Prentenkabinet Online": Paaien en promoveren', *De Boekenwereld* 28 (2012) nr. 2, p. 121-123.

18 J. van Harten-Boers, *Fraeylema vereeuwigd. Eeuwwisselingen op het landgoed Fraeylemaborg 1700-1800-1900.* 2e dr. Groningen 2005, p. 40.

19 M.C. N., 'Studiekosten', *De Navorscher* 44 (1894), p. 572.

20 D.D. Breimer e.a., *Hora est! On dissertations.* Leiden 2005, p. 13.

Van polyglot tot volapük

‘Exotische’ talen in de Erfgoedbibliotheek Hendrik Conscience

Steven Van Impe

Als het gaat over ‘exotische’ talen en alfabetten in de boekgeschiedenis, gaat de aandacht vaak – en terecht – naar de belangrijke rol die de Universiteit van Leiden speelde in de studie van Hebreeuws, Arabisch en andere oosterse talen, een traditie die nog steeds wordt verdergezet door uitgeverij Brill. In de Zuidelijke Nederlanden lijkt het alsof de beroemde polyglotbijbel van Plantijn niet alleen een hoogtepunt, maar ook een eindpunt was. Het klopt dat er in de Zuidelijke Nederlanden na de Val van Antwerpen geen expertise of financiële ondersteuning was om ‘exotische’ letters te snijden of te gebruiken voor wetenschappelijke boeken, maar dat wil niet zeggen dat er geen Zuid-Nederlanders waren die zich specialiseerden in vreemde talen.

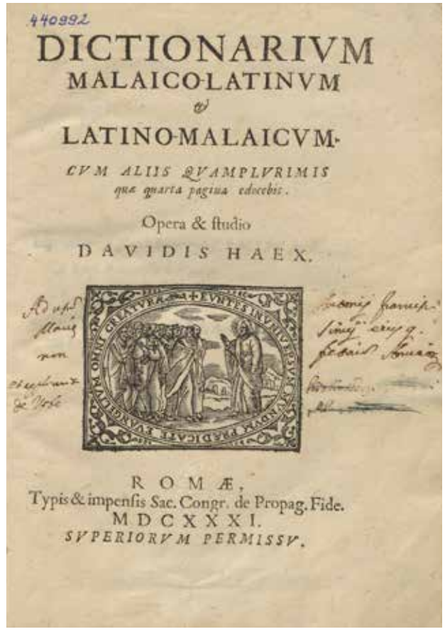

Titelpagina van David Haex, *Dictionarium Malaico-Latinum & Latino-Malaicum* (Rome, 1631), EHC C 26665.

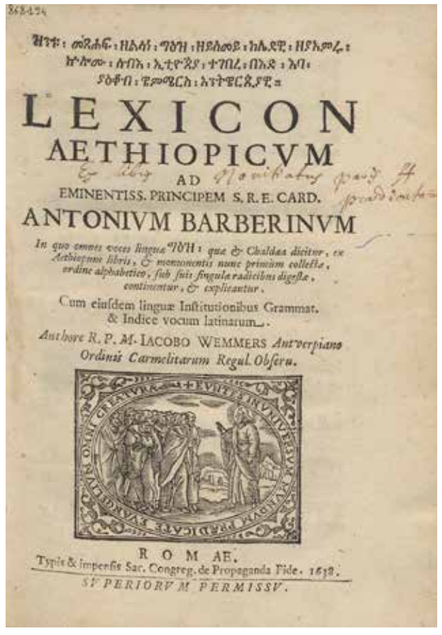

Titelpagina van Jacobus Wemmers, *Lexicon Aethiopicum* (Rome, 1638), EHC 868194.

Barokke talenknobbels

Vanaf 1585 werd Antwerpen immers een speerpunt in de contrareformatie. Naast kerkelijke hervormingen, een betere opleiding voor de clerus en bekeringsarbeid gericht op de protestantse bevolking van Europa, kreeg de katholieke kerk ook meer aandacht voor de ‘heidense volkeren’ in andere delen van de wereld. In het kielzog van Europese ontdekkingsreizigers trokken ook Augustijnen, Franciscanen en Dominicanen op missionering naar Afrika, Azië en Amerika. Ook de nieuw opgerichte jezuïetenorde spitste zich toe op de missies. Voor deze missionering was kennis van vreemde talen een vereiste. Overal in Europa, dus ook in de Zuidelijke Nederlanden, trainden religieuze orden hun meest getalenteerde en reislustige novices om missionaris te worden.

Geheel in de centraliserende geest van de contrareformatie trok de Heilige Stoel vanaf het begin van de zeventiende eeuw het initiatief naar zich toe. In 1622 richtte paus Gregorius XV (Alessandro Ludovisi, 1554-1623) de *Sacra congregatio de propaganda fide* op, de heilige congregatie voor de verspreiding van het geloof. Deze instelling zorgde voor een centrale aansturing van de missies en ondersteunde deze financieel en organisatorisch, maar ook door het organiseren van specifieke scholing voor missionarissen. De Congregatie richtte ook een eigen drukkerij op die over specifieke lettertypes beschikte en zetters en proeflezers tewerkstelde die onder andere Servisch, Arabisch, Georgisch, Cyrillisch, Amhaars, Armeens en Kroatisch konden lezen. Voor andere talen, die soms geen geschreven vorm kenden of waarvoor geen lettertype beschikbaar was, gebruikte men latijnse karakters.

Verschillende Zuid-Nederlandse jonge geestelijken trokken naar Rome om bij de Propaganda Fide een opleiding te volgen of zelf anderen op te leiden. Eén van hen was de jonge Antwerpenaar David Haex (ook Haecx, ca. 1595-1656). Hij was geboren in een invloedrijke Antwerpse familie: zijn grootvader Melchior Haecx († 1677) was schepen en pensionaris van Antwerpen. Die huwde zijn dochters uit aan andere invloedrijke patriciërs, zodat David Haex verwant was aan onder anderen stadssecretaris en -bibliothecaris Caspar Gevartius (1593-1666) en filoloog en jezuïet Andreas Schott (1552-1629). Door zijn familiebanden, en wellicht ook zijn talent, kreeg Haex de kans naar Rome te reizen waar hij kamerheer van paus Urbanus VIII (Maffeo Barberini, 1568-1644) werd, de opvolger van Gregorius XV. Of Haex werkelijk een oor voor vreemde talen had, valt moeilijk na te gaan. Dat hij in 1631, bij de pers van de Propaganda fide, het eerste woordenboek Maleis-Latijn liet drukken, had eerder te maken met zijn kennis van het… Nederlands. Als bron voor zijn *Dictionarium Malaico-Latinum & Latino-Malaicum* (Rome, 1631) gebruikte hij immers eerder gepubliceerde Maleis-Nederlandse woordenlijsten, samengesteld door medewerkers van de VOC. Zoals Haex in zijn opdracht schrijft, was het kardinaal Francisco Barberini (1597-1679), een neef van de paus, die opdracht gaf deze van het Nederlands naar het Latijn te vertalen, zodat ze konden dienen ‘ad propaganda catholicae veritatis semina’ (ter verspreiding van het zaad van de katholieke waarheid). De voornaamste bronnen voor Haecx waren *Spraeck ende woordboeck* van Frederick de Houtman (Amsterdam, 1603) en *Vocabularium ofte Woort-boeck naer ordre vanden alphabet in’t Duytsch-Maleysch ende Malesch-Duytsch* van Caspar Wiltens en Sebastiaan Danckaerts (Den Haag, 1623).[1]

Een andere jonge Antwerpenaar die omwille van zijn talenknobbel naar Rome werd gestuurd was Jacob Wemmers (1598-1645).[2] Wemmers was in 1616, achttien jaar oud, ingetreden bij de Karmelietenorde, die naast armoede en spiritualiteit ook aan missionering deed. Waar David Haex waarschijnlijk vooral dank zij zijn goede connecties in Rome terecht kwam, moet Wemmers het duidelijk van zijn talent gehad hebben. In 1633 of 1634 ontmoette hij vier Ethiopische monniken die in het Vaticaan verbleven, meer bepaald in de kerk van Santo Stefano degli Abissini: Ṣfa Māryām, Habta Māriām, Māḥṣanta Māryām en Tanse’a Krestos. Van hen leerde hij het Ge’ez, de klassieke en liturgische taal van Ethiopië, en op basis van die kennis publiceerde hij in 1638 bij de drukkerij van de Propaganda Fide zijn *Lexicon Aethiopicum*. Het boek bevat, naast een woordenboek Ge’ez-Latijn, ook een essay over de grammatica, het schrift en de uitspraak van het Ge’ez.

In Ethiopië en Eritrea was het Ge’ez, net als het Latijn bij ons, ook toen al een cultuurtaal: een groot deel van de bevolking spreekt tegenwoordig Amhaars, Tigrinya of Oromo, maar daarnaast worden er in die landen vandaag nog meer dan zeventig andere talen gesproken. Een aantal daarvan gebruiken nog steeds het Ge’ez-schrift, dat tegenwoordig Fidäl genoemd wordt, wat gewoon ‘alfabet’ betekent. Het Ge’ez is een vrij complex schrift. Kort samengevat bestaat het uit 26 medeklinkers, waarbij de klinkers worden voorgesteld door een soort van diakritische tekens. In tegenstelling tot andere klinkerloze (of klinkerarme) schriften, zoals het hebreeuws, worden de klinkers echter niet aangeduid met losse accenten maar grijpen ze in op de vorm van de medeklinker zelf. In de praktijk worden de 26 basislettertekens van de medeklinkers uitgebreid tot vele tientallen syllabische tekens, vergelijkbaar met het Japanse katakana.

Talen verzamelen voor een mondiale bibliotheek

Het Maleis woordenboek van Haecx en het Ethiopisch woordenboek van Wemmers zijn maar twee voorbeelden van de talrijke boeken in niet-Westerse talen en schriften die de Erfgoedbibliotheek Hendrik Conscience rijk is. Uit de geschiedenis van de collectie blijkt dat Frans-Hendrik Mertens, bibliothecaris van 1834 tot 1867, actief op zoek ging naar vreemde talen. In de eerste plaats had dat vermoedelijk te maken met zijn taalkundige interesse: als Nederlandstalige in het jonge België, waar het Frans de dominante cultuur- en bestuurstaal was, had hij aandacht voor kleinere taalgemeenschappen, voor de vage scheidingslijn tussen streektaal en standaardtaal, en voor vreemde talen als bronnen voor de historische linguïstiek. Daarnaast zullen publicaties in ‘exotische’ talen in de stedelijke bibliotheek een functie vervuld hebben in de stadsmarketing rond de internationale uitstraling van Antwerpen als handelsmetropool en wereldhaven – een rol die de stad sinds de heropening van de Schelde in de negentiende eeuw terug kon opnemen. Als stadsbibliotheek in een stad zonder universiteit had de voorloper van de Erfgoedbibliotheek Hendrik Conscience ook een taak als wetenschappelijke bibliotheek. Antwerpenaren die, om wat voor reden dan ook, geboeid waren door vreemde talen, konden in de leeszaal hun profijt doen.

Mertens liet helaas weinig of geen beleidsdocumenten na over het beheer van de stadsbibliotheek, maar zijn acquisitiepolitiek blijkt uit de aankopen die hij deed of de schenkingen die hij aanvaardde. Zo schonk de befaamde British and Foreign Bible Society niet minder dan 94 bijbeledities in verschillende talen, gaande van Europese nationale talen als Fins, Duits en Pools over minder courante Europese talen als Welsh, Iers, Manks, Groenlands, Litouws, Samogitisch, Piemontees, Retoromaans, Maltees,

Titelpagina van het Evangelie in het Tsjoevasjisch (1820), EHC F 3827.

Ladino, Karelisch of Tsjoevasjisch, en ook Afrikaanse (Koptisch, Ge'ez, Amhaars, Tamazight, …), Aziatische (Chinees, Nepalees, Tibetaans, Tamil, Bengaals, …), Oceanische (Māori) en inheemse Amerikaanse talen (Innu, Mohawk, Ojibwe, …). Terwijl de Bible Society haar bijbels publiceerde om de missionering te helpen, had hun schenking in Antwerpen vooral taalkundig potentieel: zelfs wie niet gelovig was kende de tekst van de Bijbel of kon makkelijk aan een Nederlandse vertaling komen, wat de studie van vreemde talen natuurlijk vergemakkelijkt.

Ook andere merkwaardige stukken in de collectie van de Erfgoedbibliotheek Hendrik Conscience combineren religie en taalkunde. In 1841 schonk de jezuïet Aloys Le Grelle (1818-1883), een zoon van de Antwerpse burgemeester Gérard Le Grelle (1793-1871), een handschriftje dat hij had samengesteld tijdens zijn opleiding aan het *Collegium Urbanum,* de pauselijke universiteit die beheerd wordt door de reeds genoemde Congregatie voor de Verspreiding van het Geloof. Daarin hebben andere studenten en leraars teksten geschreven, meestal het Onze Vader en het Wees Gegroet, in onder andere het Albanees, Duits, Amhaars, 'Ethiopisch' (Ge'ez), Engels, 'Angolees' (wellicht één van de vele inlandse talen uit Angola), Arabisch, Armeens,

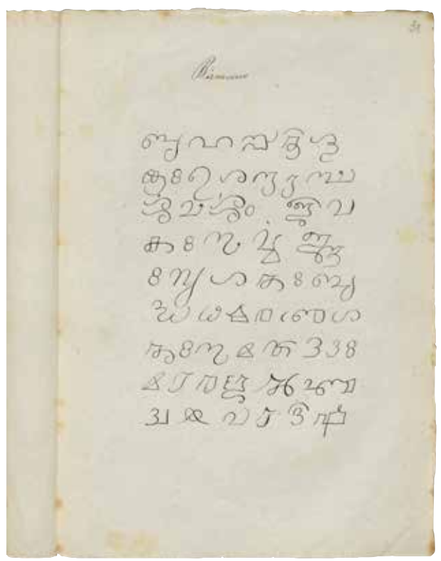

Het Onze Vader in het Birmaans, uit het handschrift verzameld door Aloys Le Grelle (ca. 1840), EHC B 145923.

Bulgaars, Chaldeeuws (Aramees), 'Californisch' (misschien Hupa?), Catalaans, Keltisch (?), vier soorten 'Chinees' (uit de tijd van Lao-Tze, van Chung-Yeû, van Yâng-hi-chi en van Mi-Fi), allemaal geschreven door Francisco Leâng uit Kanton, Koptisch (dialecten van Memphis en van Thebe), Koerdisch, Schots, Spaans, Frans, Georgisch, Grieks (klassiek en modern), Reto-Romaans (uit het Zwitserse kanton Grison), Hebreeuws, 'Hollands', 'Illyrisch' (waarmee meestal Kroatisch bedoeld werd), Italiaans, Latijn, 'Peguaans' (tegenwoordig Mon genoemd, een taal uit Myanmar), Perzisch, Portugees, Sardisch, Syrisch (verschillende varianten), Turks, Walachees (oud-kerkslavisch?), Pools en Iers.

Taal als politiek

De groei van de bibliotheek in de negentiende eeuw viel samen met de toenemende verfransing van het Belgische cultuurleven, maar ook met de opkomst van de culturele en politieke strijd daartegen, de Vlaamse Beweging. Bibliothecaris Frans-Hendrik Mertens wordt beschouwd als één van de grondleggers van deze beweging, die op dat moment nog grotendeels ingebed bleef in de Belgische natie, maar die in de twintigste eeuw – deels – zou streven naar Vlaamse onafhankelijkheid.[3] Ook voor zijn opvolgers waren taal, cultuur en politiek nauw aan elkaar verwant. Zo was de bibliothecaris Constant-Jacob Hansen (1833-1910) er na studie van het middelnederlands en het Duits van overtuigd geraakt dat deze eigenlijk één en dezelfde taal geweest waren, en terug zouden moeten worden. Om zijn stelling kracht bij te zetten verzamelde hij, naast taalkundige werken, veel Nederduitse letterkunde en legde hij contact met de dichter en 'taalkamper' Klaus Groth (1819-1899). Hansens ideaal was om het gehele kustgebied tussen Duinkerke in Noord-Frankrijk en Koningsbergen (nu Kaliningrad, Rusland), dat in de middeleeuwen de Hanze uitmaakte, terug tot één cultuurgebied samen te smeden middels een gemeenschappelijke taal: het Diets, een 'revival' van het Middelnederlands met Nederduitse aspecten.[4] Naast het Nederduits had Hansen, wiens vader een Deen was, ook een grote fascinatie voor de Scandinavische talen en cultuur, die hij via vertalingen bekend maakte in Vlaamse literaire kringen – niet veel later zou de jonge garde zich inspireren op het naturalisme van onder andere Henrik Ibsen (1828-1906). Nog steeds getuigt de collectie van de Erfgoedbibliotheek Hendrik Conscience van Hansens interesse, door een relatief grote collectie negentiende-eeuwse Scandinavische letterkunde.

De universele taal

Naast de interesse voor historische en exotische talen, hadden de collectievormers vanaf de late negentiende eeuw ook aandacht voor een nieuw taalkundig experiment: het ontwerpen van kunstmatige, universele talen. De oudste daarvan, het Volapük, werd rond 1879 ontwikkeld door de Duitse priester Johann Martin Schleyer (1831-1912). De bibliotheek volgde de publicatie van leer- en woordenboeken in het Volapük op tot de taal vanaf 1887 in onbruik raakte door interne verdeeldheid onder de promotoren én door de opkomst van een succesvollere concurrent: het Esperanto. Die taal, ontwikkeld door de Poolse oogarts Ludwik Lejzer Zamenhof (1859-1917), wordt nog steeds gesproken door tienduizenden esperantisten wereldwijd. Net als bij het Volapük werden de courante taalkundige werken over deze taal aangekocht. De historische collectie van de Erfgoedbibliotheek Hendrik Conscience werd in 2016 flink uitgebreid met de overname van de bibliotheek van de Vlaamse Esperantobond, en in 2020 met de schenking van de Esperantocollectie van Cesar Vanbiervliet (1905-1992).[5] Daarnaast bezit de Erfgoedbibliotheek nog enkele tientallen publicaties in andere kunsttalen, zoals de van Esperanto afgeleide talen Ido, Esperantida en Nov-esperanto, en daarnaast Neo, Auxil, Glosa, Latino sine flexione, en het Tutonisch (of Pan-arisch). Bijzonder is een klein handschriftje van een zekere Arto Jacob, *Gramatik dé 'l linga amika* uit 1905, opgedragen aan de Antwerpse folklorist Jan De Schuyter (1889-1952).

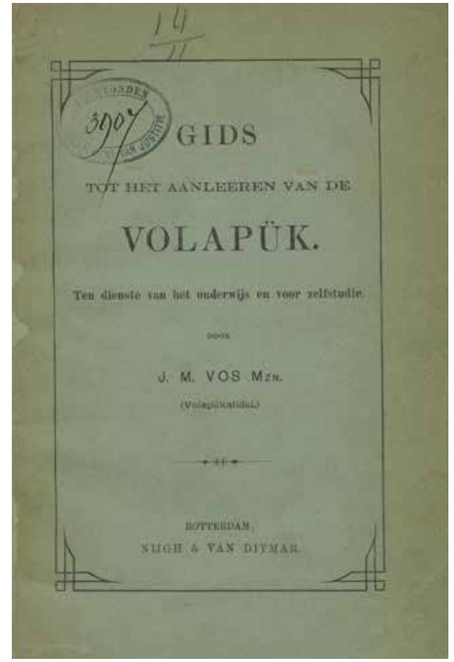

GIDS

TOT HET AANLEEREN VAN DE

VOLAPÜK.

Ten dienste van het onderwijs en voor zelfstudie.

door

J. M. VOS Mzn.

(Volapükstudie.)

ROTTERDAM,

NIJGH & VAN DITMAR.

Titelpagina van J.M. Vos, *Gids tot het aanleeren van de Volapük. Ten dienste van het onderwijs en voor zelfstudie* (Rotterdam, 1884), EHC C 99645.

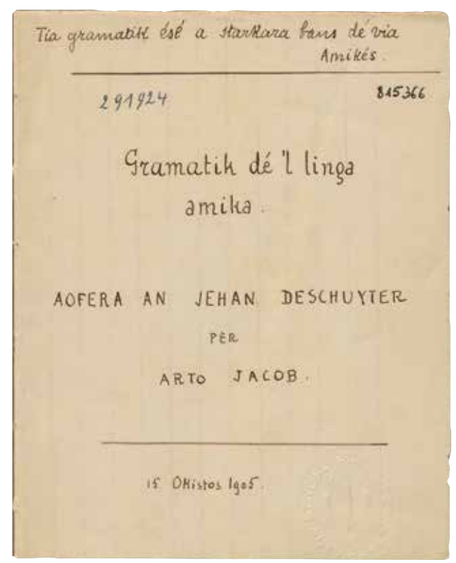

Tia gramatik ésé a starkara bans dé via Amikés

291924 815366

Gramatik dé 'l linga amika

AOFERA AN JEHAN DESCHUYTER

PER

ARTO JACOB.

15 Ohistos 1905

Titelpagina van Arto Jacob, *Gramatik dé 'l linga amika* (Handschrift, 1905), EHC 815366.

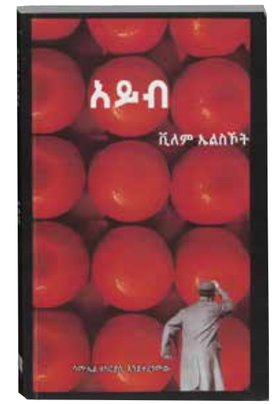

Titelpagina van Willem Elsschot, *Kaas*, in het Amhaars (Addis Abeba, 2021), EHC 863416.

Een veeltalige collectie in een superdiverse stad

Tegenwoordig telt de collectie van de Erfgoedbibliotheek Hendrik Conscience boeken in meer dan 163 talen. Dat lijkt vreemd voor een bibliotheek die zich, luidens het collectieplan, toespitst op de (cultuur) geschiedenis van de Nederlanden en de Nederlandse taal- en letterkunde. Maar zoals uit voorgaande al duidelijk is geworden, hebben de opeenvolgende bibliothecarissen en collectievormers die focus steeds met een open blik naar de wereld geïnterpreteerd, en dat blijven ze ook vandaag de dag nog steeds doen. Zo verzamelt de Erfgoedbibliotheek wat Vlaamse auteurs betreft ook alle vertalingen in andere talen, een verzamelbeleid waarvoor wordt samengewerkt met Literatuur Vlaanderen. Voorbeelden zijn *Kaas* van Willem Elsschot in het Amhaars ('አይብ'), *Bezonken rood* van Jeroen Brouwers in het Japans of *Het Smelt* van Lize Spit in het Hongaars ('Olvad'). De globalisering, die duidelijk zichtbaar is in het Antwerpse straatbeeld, komt zo ook tot uiting in de collectie.

Voorlopig is het nog moeilijk deze diversiteit ook in de online catalogus goed op te vangen. Hoewel de bibliotheeksoftware Brocade verschillende karaktersets kan weergeven, loopt het fout met de indexering waardoor titels in niet-westerse alfabetten niet (goed) opzoekbaar zijn. Het systeem kan ook niet overweg met talen die van rechts naar links lopen. Anet, de softwareontwikkelaar, zal nu gaan onderzoeken hoe die problemen opgelost kunnen worden. Daarna zal het overtypen van titels in vreemde karakters een uitdaging blijven voor de catalografen, die onmogelijk alle talen en schriften van de wereld kunnen leren lezen. Maar aangezien de diversiteit ook meer en meer op de werkvloer doordringt, geraken we met collega's en vrijwilligers al een heel eind. In een stad als Antwerpen is het ook altijd wel mogelijk iemand te vinden die Koreaans, Sinhalees of Igbo spreekt. En anders is er het internet nog!

Noten

1 William Linehan, 'The earliest word-lists and dictionaries of the Malay language', *Journal of the Malayan branch of the Royal Asiatic Society* 22 (1949). p. 183-187; Sirtjo Koolhof en Jan Just Witkam, *Handschrift in druk. De studie van taal en literatuur van de Indonesische archipel* (Kleine publicaties van de Leidse Universiteitsbibliotheek, 43). Leiden 2001.

2 Osvaldo Raineri, 'Il carmelitano Giacomo Wemmers, autore del primo lessico Etipico (1638)', *Ephemerides Carmeliticae* 32 (1981/82), p. 431-444; Jan De Clercq, Pierre Swiggers en Louis Van Tongerloo, 'The linguistic contribution of the Congregation de Propaganda Fide', in: Mirko Tavino et al. (red.), *Italia ed Europa nella linguistica del rinascimento: confronti e relazioni*. Ferrara 1996. Vol. 2, p. 439-458; Steven Van Impe, 'Een zeventiende-eeuwse karmeliet leert Ge'ez. Het *Lexicon Aethiopicum* van Jacob Wemmers (1638)', *De Gulden Passer* 99 (2022), ter perse.

3 Steven Van Impe, 'The librarian as a nation builder. Frans-Hendrik Mertens (1796-1867) and the Antwerp City Library', *Quaerendo* 42 (2021) nr. 3-4, p. 221-230.

4 Ludo Simons, *Van Duinkerke tot Königsberg. Geschiedenis van de Aldietsche Beweging*. Nijmegen 1980.

5 Cyreen Knockaert, 'Oudste spoor van "Esperanto" in de Erfgoedbibliotheek: 1908', *Horizon-taal* 52 (2020), p. 14.

Daniel R. Horst, *Kikkers en kaaskoppen. Nederland en Nederlanders in buitenlandse spotprenten.*
Amsterdam: Rijksmuseum en Boom, 2021. Paperback, 182 blz. €26,50 ISBN 978 90 244 4765 7

Net als de Nederlanders vaak een negatief beeld hebben van hun buren, hebben die dat ook van de Nederlanders. Dat beeld zien we terug in de satirische kunst. Voor Nederland en de Nederlanders gebruikten tekenaars in de buurlanden stereotypen als kikker, kaaskop, roker en lomperik. De reden van de prenten was vaak machtspolitiek en het doel propaganda. Ze bespotten conflicten met, maar ook in Nederland: de Tachtigjarige Oorlog, de oorlogen later in de zeventiende eeuw, de Nederlandse ruzies tussen remonstranten en contraremonstranten, of tussen patriotten en Oranjegezinden, de Franse Tijd en de Belgische Opstand. De Nederlander is op de Britse prenten een slordige vetzak met een dikke kop, een dik achterwerk en een dikke buik. Op andere prenten worden de Nederlanders om hun zompige woonomgeving of eetgewoonten gehekeld. Op die Britse prenten valt overigens wel op dat klederdrachten, klompen of tulpen niet als stereotypen voor Nederland gebruikt zijn, en molens, kerken en schepen alleen als stoffering op de achtergrond.

Het Rijksmuseum heeft zo'n zevenduizend buitenlandse prenten die Nederland en de Nederlanders bespotten. Ze zijn voor een klein deel afkomstig uit de verzameling historieprenten opgebouwd door de bekende bibliograaf en boekhandelaar Frederik Muller, die het museum in 1881 aankocht, maar de meeste zijn door het Rijksprentenkabinet verworven via aankoop van antiquaars in de jaren tachtig van de twintigste eeuw. Het museum liet in 2021/2022 een selectie van deze spotprenten zien, aangevuld met prenten uit andere collecties. Daniel Horst, wetenschappelijk medewerker bij de afdeling geschiedenis van het museum, beschreef die prenten in het boek *Kikkers en Kaaskoppen*, een titel die verwijst naar veel gebruikte stereotypen.

Omdat Nederland een waterig landje is met meren en rivieren, werd de Republiek der Zeven Verenigde Nederlanden minachtend de Republiek der Verenigde Moerassen genoemd, en omdat in meren en moerassen kikkers en muggen leven, heetten de Nederlanders kikkers, en zijn ze op spotprenten ook zo verbeeld. De Zuid-Nederlander Johannes Sadeler (I) gebruikte in 1599 kikkers en muggen om de Noord-Nederlandse staatsvorm te bespotten. Nederland was een republiek, maar omdat God de monarchie als staatsvorm wilde, was de Nederlandse republiek dus goddeloos: Sadeler wees met zijn kikkerprent de opstandige Noordelijke Nederlanden hun plaats door kikkers en muggen te zetten tussen de leeuw en de adelaar, symbolen van de Habsburgse Nederlanden en het Heilige Roomse Rijk. In het Rampjaar 1672 bespotten Engelse en Franse tekenaars de Hollandse vijand ook met de kikker. Op Franse prenten overwint de haan, als Frans nationaal symbool, de Hollandse kikker.

[01] Jan Sadeler I, Vindex Belgii (Beschermer van de Spaanse Nederlanden). De muggen verbeelden de ketters, de gewapende kikkers de opstandelingen in de Noordelijke Nederlanden. British Museum, Londen.

James Gillray, The Orangerie; or the Dutch Cupid reposing after the fatigues of Planting, 1796. Spotprent op stadhouder Willem V, als een dikke roze Cupido, slapend tegen twee zakken met 24 miljoen dukaten. Rijksmuseum Amsterdam.

Toegeschreven aan Chokosai Eishô, Nederlander met een Japanse courtisane, 1802. Nederlanders hebben op Japanse erotische prenten een karikaturale rol. In het opschrift brabbelt de als Nederlander herkenbare man nep-Japans, en ook de uiterlijke tegenstelling tussen de harige en ruige man met een hoed en de elegante prostituee moet op Japanners een komisch effect gehad hebben. Rijksmuseum Amsterdam.

Opvallende kenmerken van de Nederlander op Britse prenten zijn diens forse omvang en slobberige kleding, en het roken van de Goudse pijp. Thomas Rowlandson combineert die kenmerken op zijn *Dutchman*. De Hollanders golden al in de zestiende eeuw als grootverbruikers van, handelaren in en – wat later – ook als producenten van de tabak die de Spanjaarden uit Zuid-Amerika naar Europa hadden gehaald. De pijp was ook het kenmerk van de flegmaticus. Op Britse prenten heeft de Nederlander vaak een pijp in zijn mond of hand als stereotype voor zijn ongevoelige en nonchalante houding. Op de prent *The King of Holland and the Dauphin* heeft de pijp de hoofdrol. Toen Napoleon in 1806 een eind maakte aan de Bataafse Republiek, en zijn broer Lodewijk Napoleon op de troon van het nieuwe koninkrijk zette, maakte een Britse cartoonist diens poging door zijn onderdanen geaccepteerd te worden belachelijk door hem een extreem lange Goudse pijp te laten roken.

Het in Engelse ogen lompe gedrag van de rokende, dikke , luie en slordige Nederlander heeft een vaste en belangrijke plek in de lange Britse spotprententraditie: satirische kunstenaars gebruikten alle denkbare stereotypen voor hun eeuwenlange (handels) concurrent. Een prachtig voorbeeld zijn twee prenten waarvan de titels duidelijk maken wat tekenaar Rowlandson bedoelt: *A Dutch Academy* en *Royal Academy*. Op *Dutch Academy* tekenen Hollandse boerenpummels in een schuur een chagrijnig en dik naaktmodel dat wijdbeens in een stoel hangt, en op *Royal Academy* doen keurig gepruikte Engelse heren hetzelfde met een slanke jongedame in een gracieuze pose, aan tafels in een zaal met antieke reliëfs aan de wanden en bustes op planken.

Nederlandse vorsten kregen van Franse en Engelse tekenaars een speciale satirische behandeling. Een populair Frans doelwit was koning-stadhouder Willem III, met de nadruk op koning. Hij verjoeg in 1688 zijn roomskatholieke schoonvader uit Engeland, en ging op diens troon zitten. Hij was daarmee in de ogen van Lodewijk XIV een 'usurpator', wat op veel prenten satirisch werd verbeeld. En ook op Franse prenten roken de Nederlandse vorsten: wéér die pijp dus.

Boeiend is James Gillray's *De Orangerie: De Hollandse Cupido, uitrustend van de vermoeienissen van het planten*. Stadhouder Willem V vluchtte in 1795 naar Engeland, en leidde daar een lui, luxe en amoureus leventje dat Gillray schitterend heeft bespot. Terwijl Willem bloot ligt te dromen van al het wellustige genot, rijzen uit de grond oranjeboompjes op met oranje babyhoofdjes als vrucht, terwijl in de wolken boven hem een optocht bedrukt kijkende hoogzwangere vrouwen voorbij trekt. George Cruikshank, Isaac Cruikshanks zoon, bespotte de mislukte verloving van Willems kleinzoon Willem, later koning Willem II, met de Britse prinses Charlotte.

Japanse tekenaars hadden een eigen stereotype voor de Nederlanders die vanaf de zeventiende eeuw als enige Europeanen in hun land mochten wonen om handel te drijven: een barbaar met rood haar en slechte manieren. Japanse spotprenten zijn niet politiek, maar moesten de nieuwsgierigheid naar deze vreemdelingen – kritisch – bevredigen. Die Nagasaki-prenten bespotten vermeende fysieke eigenschappen en gewoonten van de Nederlanders, zoals op *Vijf Hollanders aan de maaltijd* hun manier van eten. Ook de Japanse neiging om erotische prenten te maken werd karikaturaal op de Nederlanders botgevierd.

De kolonie Nieuw Nederland en het fort Nieuw Amsterdam aan de oostkust van Noord-Amerika hebben in Amerikaanse boeken spotprenten opgeleverd. De kolonie werd Brits in 1674 bij de Vrede van Westminster, en was de voorganger van New York. Bekend is het boek *History* dat Washington Irving hierover in 1809 schreef onder het pseudoniem Diedrich Knickerbocker. Voor latere edities maakte George Cruikshank een prent op de Nederlandse kolonisator, die voldoet aan alle karikaturale beelden van de Nederlander. In 1830 heeft hij die tot een serie uitgebreid.

Daniel Horst beschreef eerder thematische prenten. Zo publiceerde hij in 2003 *De Opstand in Zwart-Wit: propagandaprenten uit de Nederlandse Opstand.* In *Kikkers en Kaaskoppen* beschrijft hij 135 prenten, waarvan het boek een groot deel in de oorspronkelijke kleur laat zien, verdeeld over zeven hoofdstukken, waarvan er vijf zijn genoemd naar de stereotypen, één de Japanse prenten beschrijft, en één de Noord-Amerikaanse. Het boek heeft een notenapparaat en een literatuuropgave, maar helaas geen index op de satirische kunstenaars en de interessante Nederlanders die zij bespotten. En in de literatuuropgave ontbreekt helaas de rijke bundel *Geschiedenis in beeld 1550-2000* met prenten uit de Atlas van Frederik Muller in het Rijksprentenkabinet, de Atlas van Stolk en de collectie Simon van Gijn die het Rijksmuseum in 2000 heeft samengesteld met het Dordrechts Museum en het toenmalige Historisch Museum Rotterdam (tegenwoordig Museum Rotterdam). In die bundel wordt een groot aantal spannende buitenlandse spotprenten op Nederland en de Nederlanders getoond en uitgebreid beschreven.

Kikkers en Kaaskoppen is een boeiende beschrijving in een verhelderende historische context van buitenlandse spotprenten op Nederland en de Nederlanders tussen circa 1600 en 1850.

Anoniem, Kaart van de Republiek der Zeven Verenigde Nederlanden. Ongedateerd. Isaac Tirion zette deze kaart, die is gebaseerd op de kaart *Exactissima Belgii Foederati Tabula* uit 1702 van Caspar Specht, in het eerste deel van de *Tegenwoordige Staat der Nederlanden*. Hij wordt nu in *Nederland op zijn mooist* cartografisch uitgebreid beschreven, en gebruikt als bladwijzerkaart voor het aangeven van de locaties van de prenten in de *Tegenwoordige Staat en het Verheerlijkt Nederland*, de gewest- en kwartierkaarten in de *Tegenwoordige Staat* en de verspreiding van de stads- en vestingplattegronden, ook in de *Tegenwoordige Staat*.

Everard Korthals Altes en Bram Vannieuwenhuyze, *Nederland op zijn mooist. De achttiende-eeuwse Republiek in kaart en beeld.*
[Bussum:] Uitgeverij Thoth, [2022]. 575 blz. €99,50 [tot 15 juli €69,50] ISBN 978 90 6868 850 4.

In 1738 publiceerde de Amsterdamse uitgever Isaak Tirion het eerste deel van de *Tegenwoordige Staat der Vereenigde Nederlanden,* een historisch-topografische beschrijving van Nederland, waarvan de Amsterdamse historicus Jan Wagenaar de eerste vijf delen schreef, en na een tussenpoos nog een paar. Na Tirions overlijden in 1756 zette zijn weduwe Johanna Koster de uitgeverij en de publicatie van de *Tegenwoordige Staat* voort, totdat ze die in 1779 verkocht aan een consortium van uitgevers. Het laatste en 23ste deel verscheen in 1803. De reeks beschrijft de geschiedenis en de actuele staat van de zeven gewesten die samen de Republiek vormden, en laat die zien op 125 kaarten, plattegronden en topografische prenten. Tirion kwam op het idee voor *De Tegenwoordige Staat* door de *Modern History or the present state of All Nations* (1724-1738) van de Brit Thomas Salmon, dat volgens hem te weinig aandacht besteedde aan de Republiek. Hij publiceerde het overigens wel in een Nederlandse vertaling als *Hedendaagsche Historie, of Tegenwoordige Staat van alle Volkeren.* Toen Tirion merkte hoe groot de belangstelling voor de illustraties was, vulden hij, en na zijn dood zijn vrouw, de tot dan verschenen *Tegenwoordige Staat* aan met negen delen *Het Verheerlijkt Nederland* (1745-1774) met nog eens 758 stadsplattegronden, dorps-, rivier- en stadsgezichten, en prenten van kerken, marktpleinen en stadhuizen, maar ook van kastelen en buitenplaatsen. Veel van die prenten en kaarten hebben dezelfde makers als de illustraties in de *Tegenwoordige Staat*. Tirions bedoeling was dat kopers de prenten zouden uitsnijden en in de *Tegenwoordige Staat* bijvoegen op de

plekken die hij voor ieder deel aangaf. Dat lijkt toen nauwelijks te zijn gebeurd. Korthals Altes en Van Nieuwenhuyze hebben het alsnog gedaan door de kaarten en prenten uit beide series samen te bundelen in een vuistdik folioboek dat de geschiedenis van de *Tegenwoordige Staat* en het *Verheerlijkt Nederland* vertelt én de lezer meeneemt op een tocht door Nederland zoals het er in de achttiende eeuw uitzag. Op zijn mooist natuurlijk, want arme buurten en gewone huizen zijn niet verbeeld, en van de voor de achttiende eeuw kenmerkende economische achteruitgang geen spoor. De ordening is regionaal, en de afbeeldingen hebben een uitleg die het stads- of dorpsgezicht waar nodig actualiseert door een sloop of verbouwing te melden en de huidige situatie te beschrijven. De nadruk ligt kwantitatief op Holland, Zeeland en Utrecht, en minder op Groningen of Overijssel. Daarbij wel een relativerende opmerking, want bijvoorbeeld de Hollandse stad Schiedam moet het doen met slechts een plattegrond en geen enkele prent, terwijl de Overijsselse stad Deventer vijf prenten heeft.

Nederland op zijn mooist telt drie delen. Het eerste beschrijft, royaal en toepasselijk geïllustreerd, hoe de twee series tot stand kwamen, wie de uitgever, de schrijvers, de cartografen, de prentenmakers en ook alle mensen in het netwerk daaromheen waren, van wie vaak vrijwel niets bekend is. De tekenaars, onder wie Cornelis Pronk, Jan de Beijer en Hendrik Spilman en hun manier van werken krijgen veel aandacht. De kenmerken van hun werk, hun tekenreizen en het productieproces daarna worden uitgelegd met veel aandacht voor de schetsen die ze op locatie maakten en de tekeningen die ze aanleverden voor het graveren. Natuurlijk worden ook de onderwerpen die Tirion koos beschreven, en wordt die keus toegelicht. Een boeiend hoofdstuk vertelt dat en waarom de 77 kaarten in de *Tegenwoordige Staat* sober en zakelijk zijn. Uitgever Tirion spoorde het werk van lokale cartografen op, of kocht bestaande koperen platen. Hij liet ook kaarten kopiëren en inhoudelijk zo aanpassen en actualiseren dat ze deden wat hij essentieel vond: de tekst voor de lezer gebruiksvriendelijk verhelderen! Geïllustreerde land-, streek- en stadsbeschrijvingen verschenen vanaf de zestiende eeuw, in de Nederlanden maar ook elders. In de zeventiende en achttiende eeuw kwam dit genre tot volle bloei, met Tirions twee series als hoogtepunt. Hij heeft het genre niet vernieuwd maar wel groter en rijker gemaakt. Zijn twee series worden vergeleken met eerdere uitgaven in de Nederlanden en andere landen.

Een interessant Nederlands voorbeeld is de *Beschrijvinghe van alle de Neder-Landen, anderssins ghenoemt Neder-Duytschlandt* (1612), een vertaling uit het Italiaans van de beroemde reisbeschrijving uit 1567 van de koopman en humanist Lodovico Guicciardini, waarvan al snel een aantal vertalingen verscheen. Toen de Amsterdamse uitgever Willem Jansz Blaeu in 1612 de eerste Nederlandse vertaling publiceerde, breidde hij Guicciardini's boek uit met veel afbeeldingen, plattegronden en beschrijvingen van Noord-Nederlandse steden. Hij voegde ook nieuwe gebouwen in Amsterdam toe, zoals de Koopmansbeurs van Hendrick de Keyser.

Een mooi Duits voorbeeld is de *Topographia Germaniae* (1645-1654) van Matthäus Merian de Oude en Martin Zeiller.

Het omvangrijke tweede deel van *Nederland op zijn mooist* bevat het volledige kaart- en prentenmateriaal uit de *Tegenwoordige Staat* en het *Verheerlijkt Nederland,* zo samengevoegd als Tirion het voor ogen had. De samenhang tussen de twee series is duidelijk.

Het derde deel is het apparaat van noten, bronnen, bronverwijzingen, literatuur, en indexen op steden, dorpen, kastelen en buitenplaatsen, maar helaas niet op personen zoals de schrijvers, tekenaars, graveurs en cartografen, die in het boek een rol hebben, en naar wie menige lezer onderweg zal willen zoeken…

Een monumentaal boek voor liefhebbers van de historische topografie en van de achttiende eeuw, maar ook een belangrijke en vernieuwende bijdrage aan de geschiedenis van het topografisch-historische boek.

Jos Paardekooper en Henk van Baalen, *Hier woonde… Een wandeling langs woonhuizen van Deventer literatoren.*
Deventer: Deventer Literair in eigen beheer, 2021 (tweede herziene druk). 57 blz. Verkrijgbaar of te bestellen bij de Deventer boekhandel Praamstra € 9,95
en
Henk van Baalen, *Met Opa Henk door Deventer. Een kijk-(voorleesboek) voor kinderen van 4 tot 12 jaar.*
59 blz. Uitgegeven in eigen beheer. Verkrijgbaar of te bestellen bij de boekhandels Bruna, Broekhuis en Praamstra in Deventer €18.90

Henk Slechte

Deventer heeft een lange en rijke geschiedenis als boekenstad, Hanzestad en stad van de Moderne Devotie. Dat die geschiedenis voor alle leeftijden concreet te zien is, bewijzen twee boeken die hun lezers meenemen langs die geschiedenis.

In de literaire wandelgids *Hier woonde* nemen Jos Paardenkooper en Henk van Baalen de volwassen lezer mee op een wandeling langs negentien panden, waar in het (soms verre) verleden bekende literatoren woonden en werkten, of mensen die anderszins met het boek verbonden waren. Messing bordjes op de panden met de naam, het geboorte- en het sterfjaar van de literator, vertaler of drukker vertellen wie er hebben gewoond. De gids geeft aanvullende informatie: van iedere beroemde voormalige bewoner is een portret, een korte biografie, een fragment uit het werk en een foto van het huis opgenomen. Onder hen Etty Hillesum (1914-1943), dochter van de joodse rector van het Stedelijk Gymnasium, en schrijfster van het dagboek *Het Verstoorde Leven*, dat ze tussen 1941 en 1943 schreef, en dat in 1981 werd gepubliceerd. Een interessante Deventer historicus en schrijver is Johannes van Vloten (1818-1883). Hij was de laatste hoogleraar letteren aan het Athenaeum, de universiteit zonder promotierecht die in 1878 is opgeheven, en schreef in 1875 het smaadschrift *Onder de tarwe* tegen zijn voormalige vriend Multatuli. Shakespearevertaler L.A.J. Burgersdijk (1828-1900) woonde ook in Deventer, waar hij leraar was. En wandelaars komen niet alleen langs de woningen van literatoren. Ook een van de eerste Nederlandse drukkers woonde en werkte in de Boekenstad: Richard Pafraet (1455-1512) drukte in Deventer honderden boeken, onder meer voor de Latijnse school, waar Thomas a Kempis en Desiderius Erasmus studeerden. De meeste zijn vóór 1500 gedrukt en dus incunabelen of wiegendrukken.

Sommige schrijvers woonden in panden die nu tot de belangrijkste monumenten van Deventer behoren. Zoals dichter-predikant Jacob Revius (1586-1658). Deze zoon van een burgemeester woonde in een schitterend monumentaal pand aan de Stromarkt. Revius was behalve predikant en dichter ook bibliothecaris van de in 1560 opgerichte Stads- of Athenaeum Bibliotheek, de oudste stadsbibliotheek van Nederland, en was vanaf 1641 lid van het Collegium Theologicum in Leiden. Hij is na zijn dood snel vergeten, maar in 1863 publiceerde Johannes van Vloten een bundel met zijn gedichten. Daarnaast was hij ook een Deventer geschiedschrijver. In 1651 verscheen zijn in het Latijn geschreven *Geschiedenis van Overijssel en met name de stad Deventer.*

De gids besteedt ook aandacht aan recentere bewoners, zoals moeder Helma Wolf-Catz (1900-1979) en haar dochter Loeka Wolf Catz (1930-2008) die tijdens de Tweede Wereldoorlog in Deventer woonden. Helma schreef essays en romans, waaronder de bezettingsroman *De dreiging* (1946) en Loeka beschreef haar oorlogsherinneringen in *Kind in de schaduw* (1985) dat zich gedeeltelijk in Deventer afspeelt. Nadat hun man en vader door de Duitsers was opgepakt, waren de joodse moeder en dochter in Deventer ondergedoken dankzij de bemiddeling van museumdirecteur G.J. Lugard (1900-1976) die zichzelf als een schrijver van literair-wetenschappelijke werken beschouwde, en in 1956 *De Lof van Deventer* publiceerde.

Deze literaire wandelgids is een initiatief van de in 2005 in Deventer opgerichte *Vereniging Deventer Literair.* Die organiseert bijeenkomsten met schrijvers, maar ook andere literaire activiteiten. Bij het eerste lustrum in 2010 organiseerde de vereniging een literaire wandeling, waarvan *Hier woonde* het gedrukte resultaat is. De bevlogen samenstellers van deze gids zijn neerlandicus Jos Paardekooper die van 2007 tot 2009 stadsdichter van Deventer was en Henk van Baalen die veel heeft gepubliceerd over alle facetten van de geschiedenis van zijn geboortestad, daar historische rondleidingen verzorgt, en voorzitter is van *Deventer Literair* en van de *Historische Vereniging Deventer.* De foto's zijn gemaakt door Rob Brendel, die ook de lay-out heeft verzorgd.

Henk van Baalen vindt, als grootvader, dat ook kinderen al jong kennis kunnen maken met de geschiedenis van hun stad door ze de belangrijke plekken en gebouwen uit die geschiedenis te laten zien. Hij neemt daarom zijn eigen kleinkinderen, maar ook die van alle andere Deventer opa's en oma's, mee op een wandeling. Die begint op de Brink, het grote plein waar de Waag bij de kinderen vragen oproept. Opa vertelt dat de mensen hier vroeger dingen konden laten wegen, en dat het nu een museum is over de geschiedenis van Deventer. Hij laat de ketel zien, die in de middeleeuwen werd gebruikt om in hete olie mensen te straffen die valse munten hadden gemaakt. Uiteraard met in het boek een foto van de plek aan de muur waar de ketel ooit hing. Daarna neemt opa de kinderen mee naar de Muntentoren waar de Deventer munten werden geslagen. De Watertoren is voor de kinderen ook een onbegrijpelijk gebouw. Opa vertelt dat die lang geleden werd gebruikt om voor de mensen in Deventer water uit de grond te pompen dat schoner was dan dat uit de grachten. Een waterleiding was er toen nog niet… En natuurlijk neemt hij de kinderen mee naar het Bergkwartier, waar kooplieden vanuit het Noorse Bergen in de middeleeuwen de befaamde stokvis in Deventer brachten. Opa Van Baalen laat zijn kleinzoons belangrijke historische plekken en gebouwen zien, maar bespaart ze moeilijke begrippen als Hanze en Moderne Devotie. Die kunnen ze later lezen in de Deventer geschiedenisboeken voor oudere kinderen van Cees Wilkeshuis en René Berends.

[03] De hoek van de Bisschopstraat en de Grote Poot in Deventer. Onder de huidige twintigste-eeuwse bebouwing bevindt zich nog steeds de kelder van het vijftiende-eeuwse pand 'Mariënborch', waar drukker Richard Pafraet woonde en werkte vanaf 1494. Foto: Rob Brendel.

Nieuws